॥ छांदोग्योपनिषत्प्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ आप्यायंतुममांगानि
वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमथोबलमिंद्रियाणिचसर्वाणि सर्वंब्रह्मौपनिषदंमाहंब्रह्मनिराकुर्यांमामाब्रह्मनिराकरोद
निराकरणमस्त्वनिराकरणंमेअस्तु तदात्मनिनिरतेयउपनिषत्सुधर्मास्तेमयिसंतुतेमयिसंतु ॥ ॐशांतिश्शांति
श्शांतिः ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमितिह्युद्गायतितस्योपव्याख्यानं ॥१॥ एषांभूतानांपृथिवीरसःपृ
थिव्याआपोरसोऽपामोषधयोरस ओषधीनांपुरुषोरसःपुरुषस्यवाग्रसोवाचऋग्रस ऋचःसामरसःसाम्नउद्गीथो
रसःसएषरसानांरसतमःपरमःपरार्ध्योऽष्टमोयउद्गीथः ॥२॥ कतमाकतमर्क्कतमत्कतमत्सामकतमःकतमउद्गी
थइतिविमृष्टंभवति वागेवर्क्प्राणःसामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥ ३ ॥ तद्वाएतन्मिथुनंयद्वाक्प्राणश्चर्क्सामच
तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरेसंसृज्यते ॥ ४ ॥ यदावैमिथुनौसमागच्छतआपयतोवैतावन्योन्यस्यकाम
मापयिताहवैकामानांभवतियएतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥५॥ तद्वाएतदनुज्ञाक्षरंयद्धिकिंचानुजाना
त्योमित्येवतदाहैषोएवसमृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिताहवैकामानांभवतियएतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते॥६॥
तेनेयंत्रयीविद्यावर्तत ओमित्याश्रावयत्योमितिशंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्नारसेनते

नोभौकुरुतोयश्चैतदेवंवेदयश्चनवेद॥७॥नानातुविद्याचाविद्याच यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेव
वीर्यवत्तरंभवतीतिखल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानंभवति । अथहयएवायंमुख्यःप्राणस्तमुद्गीथमुपासीत त
स्येतरैःप्राणैरुपव्याख्यानंभवति ॥८॥खं०१॥ देवासुराहवैयत्रसंयेतिरउभयेप्राजापत्यास्तद्धदेवाउद्गीथमाज
ह्रुरनेनैनानभिभविष्यामइति ॥१॥ तेहनासिक्यंप्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳहासुराःपाप्मनाविविधुस्तस्मा
त्तेनोभयंजिघ्रतिसुरभिचदुर्गंधिच पाप्मनाह्येषविद्धः ॥२॥ अथहवाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ताꣳहासुराःपाप्म
नाविविधुस्तस्मात्तयोभयंवदतिसत्यंचानृतंच पाप्मनाह्येषाविद्धा ।३। अथहचक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धा
सुराःपाप्मनाविविधुस्तस्मात्तेनोभयंपश्यतिदर्शनीयंचादर्शनीयंच पाप्मनाह्येतद्विद्धं ॥४॥अथहश्रोत्रमुद्गीथ
मुपासांचक्रिरे तद्धासुराःपाप्मनाविविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳश्रृणोतिश्रवणीयंचाश्रवणीयंच पाप्मनाह्येतद्विद्धं
॥५॥अथहमनउद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराःपाप्मनाविविधुस्तस्मात्तेनोभयंसंकल्पयतेसंकल्पनीयंचासंक
ल्पनीयंचपाप्मनाह्येतद्विद्धं॥६॥अथहयएवायंमुख्यःप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳहासुराऋत्वाविदध्वसुर्य
थाश्मानमाखणमृत्वाविध्वꣳसेतैवं॥७॥यथाश्मानमाखणमृत्वाविध्वꣳसतएवंहैवसविध्वꣳसते यएवंविदिपा

पंकामयतेय श्चैनमभिदासतिसएषोश्माखणः॥८॥नैवैतेनसुरभिनदुर्गंधिविजानात्यपहतपाप्माह्येषतेन यद
श्नातियत्पिबतितेनेतरान्प्राणानवत्येतमुएवांततोवित्त्वोत्क्रामतिव्याददात्येवांततइति ॥९॥ तꣳहांगिराउद्गी
थमुपासांचक्रएतमुएवांगिरसंमन्यंतेंगानांयद्रसस्तेन ॥१०॥ तꣳहबृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्रएतमुएवबृहस्प
तिंमन्यंतेवाग्घिबृहतीतस्याएषपतिस्तेन॥११॥तꣳहायास्यउद्गीथमुपासांचक्रएतमुएवायास्यंमन्यंतआस्याद्य
दयतेतेन॥१२॥तंहबकोदाल्भ्योविदांचकार सहनैमिशीयानामुद्गाताबभूव सहस्मैभ्यःकामानागायति॥१३॥
आगाताहवैकामानांभवतियएतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्तइत्यध्यात्मं ॥१४॥खं०२॥ अथाधिदैवतं यएवा
सौतपतितमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वाएषप्रजाभ्यउद्गायत्युद्यंस्तमोभयमपहंति अपहंताहवैभयस्यतमसोभवतिय
एवंवेद॥१॥समानउएवायंचासौचोष्णोयमुष्णोसौस्वरइतीममाचक्षते स्वरइतिप्रत्यास्वरइत्यमुं तस्माद्वाएत
मिममसुंचोद्गीथमुपासीत॥२॥अथखलुव्यानमेवोद्गीथमुपासीतयद्वैप्राणितिसप्राणोयदपानितिसोपानोऽथयः
प्राणापानयोःसंधिःसव्यानोयोव्यानःसावाक्तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति॥३॥यावाक्सर्क्तस्माद
प्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्सामतस्मादप्राणन्ननपानंसामगायतियत्सामसउद्गीथस्तस्मादप्राणन्न

नपानन्नुद्गायति ॥४॥ अतोयान्यन्यानिवीर्यवंतिकर्माणियथाग्नेर्मथनमाजेःसरणंदृढस्यधनुषआयमनमप्राण न्ननपानंस्तानिकरोत्येतस्यहेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥५॥ अथखल्वुद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथइति प्रा णएवोत्प्राणेनह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचोहिगिरइत्याचक्षते न्नंथमन्नेहीदंसर्वंस्थितं ॥६॥ द्यौरेवोदंतरिक्षंगीःपृ थिवीथमादित्यएवोद्वायुर्गीरग्निस्थंसामवेदएवोद्यजुर्वेदोगीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेस्मैवाग्दोहंयोवाचोदोहोऽन्नवान न्नादोभवतियएतान्येवंविद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्तउद्गीथइति ॥७॥ अथखल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपा सीत येनसाम्नास्तोष्यंत्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥८॥ यस्यामृचितामृचंयदार्षेयंतमृषिं यांदेवतामभिष्टोष्यन्त्स्या त्तांदेवतामुपधावेत् ॥९॥ येनच्छंदसास्तोष्यन्त्स्यात्तच्छंदउपधावेद्येनस्तोमेनस्तोष्यमाणःस्यात्तꣳस्तोममुप धावेत् ॥१०॥ यांदिशमभिष्टोष्यन्त्स्यात्तांदिशमुपधावेत् ॥११॥ आत्मानमंततउपसृत्यस्तुवीतकामंध्यायन्न प्रमत्तोऽभ्याशोहयदस्मैसकामःसमृध्येतयत्कामस्तुवीतेतियत्कामस्तुवीतेति ॥ १२ ॥खं०३॥ ओमित्येतदक्षर मुद्गीथमुपासीतोमितिह्युद्गायतितस्योपव्याख्यानं ॥१॥ देवावैमृत्योर्बिभ्यतस्त्रयींविद्यांप्राविशꣳस्तेच्छंदोभि राच्छादयन्यदेभिराच्छादयꣳस्तच्छंदसांछंदस्त्वं ॥२॥ तानुतत्रमृत्युर्यथामत्स्यमुदकेपरिपश्येदेवंपर्यपश्यद्

चिसाम्नियजुषि तेनुवित्त्वोर्ध्वाऋचः साम्नोयजुषः स्वरमेवप्राविशन् ॥ ३ ॥ यदावाऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वर
त्येवꣳसामैवंयजुरेषउस्वरोयदेतदक्षरमेतदमृतमभयंतत्प्रविश्यदेवाअमृताअभवन् ॥४॥ सएतदेवंविद्वानक्ष
रंप्रणौत्येतदेवाक्षरꣳस्वरममृतमभयंप्रविशति तत्प्रविश्ययदमृतादेवास्तदमृतोभवति ॥ ५ ॥ खं० ४ ॥ अथ
खलुयउद्गीथः सप्रणवोयः प्रणवः सउद्गीथइत्यसौवादित्यउद्गीथएषप्रणवओमितिह्येषस्वरन्नेति ॥१॥ एतमुएवा
हमभ्यगासिषंतस्मान्ममत्वमेकोसीतिहकौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीꣳस्त्वंपर्यावर्तयताद्बहवोवैतेभविष्यंतीत्य
धिदैवतं ॥२॥ अथाध्यात्मंयएवायंमुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमितिह्येषस्वरन्नेति ॥३॥ एतमुएवाहमभ्यगा
सिषंतस्मान्ममत्वमेकोसीतिहकौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणांस्त्वंभूमानमभिगायताद्बहवोवैतेभविष्यंतीति ॥४॥
अथखलुयउद्गीथः सप्रणवोयः प्रणवः सउद्गीथइतिहोतृषदनाद्धैवापिदुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरति ॥५॥
॥खं०५॥ इयमेवर्गग्निः सामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयते इयमेवसाऽग्निरमस्त
त्साम ॥१॥ अंतरिक्षमेवर्ग्वायुः सामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयतेंतरिक्षमेवसा
वायुरमस्तत्साम ॥२॥ द्यौरेवर्गादित्यः सामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयते द्यौरे

वसाऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥३॥ नक्षत्राण्येवर्क्चंद्रमाःसामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसा
मगीयते नक्षत्राण्येवसाचंद्रमाअमस्तत्साम ॥४॥अथयदेतदादित्यस्यशुक्लंभाःसैवर्गथयन्नीलंपरःकृष्णंतत्सा
म तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसामतस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयतेऽथयदेवैतदादित्यस्यशुक्लंभाःसैवसाऽथयन्नीलं
परःकृष्णंतदमस्तत्साम ॥५॥अथयएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखा
त्सर्वएवसुवर्णः ॥६॥ तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिनाम सएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदित उदे
तिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेद ॥७॥तस्यर्क्चसामचगेष्णौतस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्यहिगाता सएषये
चामुष्मात्परांचोलोकास्तेषांचेष्टेदेवकामानांचेत्यधिदैवतं॥८॥खं०६॥अथाध्यात्मं वागेवर्क्प्राणःसामतदेतदे
तस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयते वागेवसाप्राणोऽमस्तत्साम ॥१॥ चक्षुरेवर्गात्मासामत
देतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयते चक्षुरेवसाऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥२॥ श्रोत्रमेवर्ङ्म
नःसामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयते श्रोत्रमेवसामनोऽमस्तत्साम ॥३॥ अथ
यदेतदक्ष्णःशुक्लंभाःसैवर्गथयन्नीलंपरःकृष्णंतत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसामतस्मादृच्यध्यूढꣳसामगी

यतेऽथयदेवैतदक्ष्णः शुक्लंभाःसैवसाऽथयन्नीलंपरःकृष्णंतदमस्तत्साम॥४॥अथयएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतेसै
वर्क्तत्सामतदुक्थंतद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्यतदेवरूपंयदमुष्यरूपं यावमुष्यगेष्णौतौगेष्णौ यन्नामतन्नाम॥५॥
सएषएचैतस्मादर्वांचोलोकास्तेषांचेष्टेमनुष्यकामानांचेतियः॥६॥तद्यइमेवीणायांगायंत्येतंतेगायंतितस्मात्ते
धनसनयः॥७॥अथसयएतदेवंविद्वान्त्सामगायत्युभौगायति सोमुनैवसएषए चामुष्मात्परांचोलोकास्तांꣳ
श्चाप्नोतिदेवकामाꣳश्च ॥८॥ अथानेनैवयेचैतस्मादर्वांचोलोकास्तांꣳश्चाप्नोतिमनुष्यकामाꣳश्च तस्मादुहैवंवि
दुद्गाताब्रूयात्कंतेकाम मागायानीत्येषह्येवकामगानस्येष्टेयएवंविद्वान्त्सामगायतिसामगायति ॥९॥खं०७॥
त्रयोहोद्गीथेकुशलाबभूवुः शिलकःशालावत्यश्चैकितायनोदाल्भ्यःप्रवाहणोजैबलिरिति तेहोचुरुद्गीथेवैकु
शलाःस्मोहंतोद्गीथेकथांवदामइति॥१॥तथेतिहसमुपविविशुः सहप्रवाहणोजैबलिरुवाच भगवंतावग्रेवदतां
ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचꣳश्रोष्यामीति सहशिलकःशालावत्यश्चैकितायनंदाल्भ्यमुवाचहंतत्वापृच्छानीतिपृच्छे
तिहोवाच ॥२॥ कासाम्नोगतिरितिस्वरइतिहोवाच स्वरस्यकागतिरितिप्राणइतिहोवाच प्राणस्यकागतिरि
त्यन्नमितिहोवाचा न्नस्यकागतिरित्यापइतिहोवाच॥३॥ अपांकागतिरित्यसौलोकइतिहोवाचामुष्यलोकस्य

कागतिरितिनस्वर्गंलोकमतिनयेदितिहोवाच स्वर्गंवयंलोकंसामाभिसंस्थापयामःस्वर्गसंस्तावंहिसामेति॥४॥
तंहशिलकःशालावत्यश्चैकितायनंदाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितंवैकिलतेदाल्भ्यसाम यस्त्वेतर्हिब्रूयान्मूर्धातेविपति
ष्यतीतिमूर्धातेविपतेदिति॥५॥हंताहमेतद्भगवतोवेदानीति विद्धीतिहोवाचामुष्यलोकस्यकागतिरित्ययंलो
कइतिहोवाचास्यलोकस्यकागतिरितिनप्रतिष्ठांलोकमतिनयेदितिहोवाचप्रतिष्ठांवयंलोकंसामाभिसंस्थाप
यामःप्रतिष्ठासंस्तावंहिसामेति॥६॥तंहप्रवाहणोजैबलिरुवाचांतवद्वैकिलतेशालावत्यसाम यस्त्वेतर्हिब्रूयान्मू
र्धातेविपतिष्यतीतिमूर्धातेविपतेदिति हंताहमेतद्भगवतोवेदानीतिविद्धीतिहोवाच॥७॥खं०८॥अस्यलोक
स्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाच सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंत्याका
शोह्येवैभ्योज्यायानाकाशःपरायणंसएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोनंतः ॥१॥ परोवरीयोहास्यभवतिपरोवरी
यसोहलोकाञ्जयतियएतमेवंविद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ॥२॥ तंहैतमतिधन्वाशौनकउदरशांडिल्या
योक्त्वोवाच यावत्तएनंप्रजायामुद्गीथंवेदिष्यंते परोवरीयोहैभ्यस्तावदस्मिँल्लोकेजीवनंभविष्यतितथामुष्मिँ
ल्लोकेलोकइति सयएतमेवंविद्वानुपास्तेपरोवरीयएवहास्यास्मिँल्लोकेजीवनंभवतितथामुष्मिँल्लोकेलोकइति

लोकेलोकइति ॥३॥खं०९॥ मटचीहतेषुकुरुष्वाढक्यासहजाययोषस्तिर्हचाक्रायणइभ्यग्रामेप्रद्राणकउवास
सहेभ्यंकुल्माषान्खादंतंबिभिक्षे ॥१॥ तꣳहोवाचनेतोन्येविद्यंतेयच्चयेमइमउपनिहिताइत्येतेषांमेदेहीतिहो
वाच तानस्मैप्रददौहंतानुपानमित्युच्छिष्टंवैमेपीतꣳस्यादितिहोवाच नस्विदेतेप्युच्छिष्टाइति ॥२॥ नवाअ
जीविष्यमिमानखादन्निितिहोवाचकामोमउदपानमिति सहखादित्वातिशेषाञ्जायायाआजहारसाग्रएवसु
भिक्षाबभूवतान्प्रतिगृह्यनिदधौ ॥ ३ ॥ सहप्रातःसंजिहानउवाचयद्बतान्नस्यलभेमहिलभेमहिधनमात्राꣳरा
जासौयक्ष्यतेसमासर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥४॥ तंजायोवाचहंतपतइमएवकुल्माषाइति तान्खादित्वाऽमुंय
ज्ञंविततमेयाय तत्रोद्गातॄनास्तावेस्तोष्यमाणानुपोपविवेश सहप्रस्तोतारमुवाच ॥५॥ प्रस्तोतर्यादेवताप्रस्ता
वमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रस्तोष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीति ॥६॥ एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्यादेवतोद्गीथ
मन्वायत्तातांचेदविद्वानुद्गास्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीति ॥७॥ एवमेवप्रतिहर्तारमुवाचप्रतिहर्तर्यादेवताप्र
तिहारमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीति तेहसमारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥८॥
॥ खं० १०॥ अथहैनंयजमानउवाच भगवंतंवाअहंविविदिषाणीत्युषस्तिरस्मिचाक्रायणइतिहोवाच सहोवा

चभगवंतंवाअहमेभिःसर्वैरार्त्विज्यैःपर्यैषिषंभगवतोवाअहमवित्याऽन्यानवृषिभगवांस्त्वेवमेसर्वैरार्त्विज्यैरिति
॥१॥ तथेत्यथतर्ह्येतएवसमतिसृष्टास्तुवंतांयावत्तेभ्योधनंदद्यास्तावन्ममदद्याइतिच तथेतिहयजमानउवाच
॥२॥ अथहैनंप्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रस्तोष्यसिमूर्धातेविपतिष्य
तीतिमाभगवानवोचत्कतमासादेवतेति प्राणइतिहोवाच सर्वाणिहवाइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशंति
प्राणमभ्युज्जिहते सैषादेवताप्रस्तावमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रस्तोष्योमूर्धातेव्यपतिष्यत्तथोक्तस्यमयेति ॥३॥
अथहैनमुद्गातोपससादोद्गातर्यादेवतोद्गीथमन्वायत्तातांचेदविद्वानुद्गास्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीतिमाभगवा
नवोचत्कतमासादेवतेत्यादित्यइतिहोवाच सर्वाणिहवाइमानिभूतान्यादित्यमुच्चैःसंतंगायंति सैषादेवतोद्गी
थमन्वायत्ता तांचेदविद्वानुदगास्योमूर्धातेव्यपतिष्यत्तथोक्तस्यमयेति ॥४॥ अथहैनंप्रतिहर्तोपससाद प्रतिह
र्तर्यादेवताप्रतिहारमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीतिमाभगवानवोचत्कतमासा
देवतेत्यन्नमितिहोवाच सर्वाणिहवाइमानिभूतान्यन्नमेवप्रतिहरमाणानिजीवंति सैषादेवताप्रतिहारमन्वा
यत्तातांचेदविद्वान्प्रत्यहरिष्योमूर्धातेव्यपतिष्यत्तथोक्तस्यमयेतितथोक्तस्यमयेति ॥५॥ खं० ११॥ अथातः

शौवउद्गीथस्तद्धबकोदाल्भ्योग्लावोवामैत्रेयःस्वाध्यायमुद्वव्राज तस्मैश्वाश्वेतःप्रादुर्बभूव तमन्येश्वानउपसमे
त्योचुरन्नंनोभगवानागायत्वशनायामवाइति॥१॥ तान्होवाचेहैवमाप्रातरूपसमीयातेति तद्धबकोदाल्भ्यो
ग्लावोवामैत्रेयःप्रतिपालयांचकार। तेहयथैवेदंबहिष्पवमानेनस्तोष्यमाणाःसꣳरब्धाःसर्पंतीत्येवमाससृपुस्ते
हसमुपविश्यहिंचक्रुरो३मदा३मों३पिबा३मोंदेवोवरुणःप्रजापतिःसविता३न्नमिहा३हरदन्नपते३न्नमिहा३हरा
हरोमिति ॥३॥खं०॥१२॥ अयंवावलोकोहावुकारो वायुर्हायिकारश्चंद्रमाअथकार आत्मेहकारोग्निरीका
रः ॥१॥ आदित्यउकारो निहवएकारोविश्वेदेवाऔहोयिकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणःस्वरोन्नंयाया वाग्वि
राट् ॥२॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः संचरोहुंकारो दुग्धेऽस्मैवाग्दोहंयोवाचोदोहोन्नवानन्नादोभवति यए
तामेवꣳसाम्नामुपनिषदंवेदोपनिषदंवेद ॥ ३ ॥ खं० १३ ॥ श्रीमच्छांदोग्योपनिषदिप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥
समस्तस्यखलुसाम्नउपासनꣳसाधु यत्खलुसाधुतत्सामेत्याचक्षतेयदसाधुतदसामेति ॥१॥ तदुताप्याहुःसा
म्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येवतदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येवतदाहुः ॥ २ ॥
अथोताप्याहुःसामनोबतेति यत्साधुभवतिसाधुबतेत्येवतदाहुरसामनोबतेति यदसाधुभवत्यसाधुबतेत्ये

वतदाहुः ॥३॥ सयएतदेवंविद्वान्त्साधुसामेत्युपास्तेऽभ्याशोहयदेनꣳसाधवोधर्माआचगच्छेयुरुपचनमेयुः
॥४॥खं०१॥लोकेषुपंचविधꣳसामोपासीत पृथिवीहिंकारोग्निःप्रस्तावोंतरिक्षमुद्गीथआदित्यःप्रतिहारोद्यौर्नि
धनमित्यूर्ध्वेषु॥१॥अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकारआदित्यःप्रस्तावोंतरिक्षमुद्गीथोग्निःप्रतिहारःपृथिवीनिधनं।२॥कल्पं
तेहाऽस्मैलोकाऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्चयएतदेवंविद्वाँल्लोकेषुपंचविधꣳसामोपास्ते ॥३॥खं०२॥ वृष्टौपंचविधꣳसामो
पासीत पुरोवातोहिंकारोमेघोजायतेसप्रस्तावो वर्षतिसउद्गीथोविद्योततेस्तनयतिसप्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्गृ
ह्णातितन्निधनंवर्षतिहाऽस्मैवर्षयतिहयएतदेवंविद्वान्वृष्टौपंचविधꣳसामोपास्ते ॥ २॥ खं०३॥ सर्वास्वप्सुपंच
विधꣳसामोपासीत मेघोयत्संप्लवतेसहिंकारोयद्वर्षतिसप्रस्तावो याःप्राच्यःस्यंदंतेसउद्गीथो याःप्रतीच्यःसप्र
तिहारःसमुद्रोनिधनं ॥१॥ नहाप्सुप्रैत्यप्सुमान्भवति यएतदेवंविद्वान्त्सर्वास्वप्सुपंचविधꣳसामोपास्ते॥२॥
॥खं०४॥ ऋतुषुपंचविधꣳसामोपासीत वसंतोहिंकारोग्रीष्मःप्रस्तावोवर्षाउद्गीथःशरत्प्रतिहारोहेमंतोनिधनं
॥ १ ॥ कल्पंतेहास्माऋतवऋतुमान्भवति यएतदेवंविद्वानृतुषुपंचविधꣳसामोपास्ते ॥२॥खं०५॥ पशुषुपंच
विधꣳसामोपासीताजाहिंकारोऽवयःप्रस्तावो गावउद्गीथोऽश्वाःप्रतिहारःपुरुषोनिधनं ॥ १ ॥ भवंतिहास्यप

शवःपशुमान्भवतियएतदेवंविद्वान्पशुषुपंचविधꣳसामोपास्ते ॥२॥खं०६॥ प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयःसामो
पासीत प्राणोहिंकारोवाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथःश्रोत्रंप्रतिहारो मनोनिधनंपरोवरीयांसिवैतानि ॥१॥ परोव
रीयोहास्यभवतिपरोवरीयसोहलोकाञ्जयति यएतदेवंविद्वान्प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयःसामोपास्त इतितुपंच
विधस्य॥२॥खं०७॥अथसप्तविधस्य वाचिसप्तविधꣳसामोपासीत यत्किंचवाचोहुमितिसहिंकारो यत्प्रेतिसप्र
स्तावोयदेतिसआदिः॥१॥यदुदितिसउद्गीथो यत्प्रतीतिसप्रतिहारोयदुपेतिसउपद्रवो यन्नीतितन्निधनं ॥२॥
दुग्धेस्मैवाग्दोहंयोवाचोदोहोन्नवानन्नादोभवति यएतदेवंविद्वान्वाचिसप्तविधꣳसामोपास्ते ॥ ३ ॥ खं०८॥
अथखल्वमुमादित्यꣳसप्तविधंसामोपासीत सर्वदासमस्तेनसाम मांप्रतिमांप्रतीतिसर्वेणसमस्तेनसाम ॥१॥
तस्मिन्निमानिसर्वाणिभूतान्यन्वायत्तानीतिविद्यात्तस्ययत्पुरोदयात्सहिंकारस्तदस्यपशवोन्वायत्तास्तस्मा
त्तेहिंकुर्वंति हिंकारभाजिनोह्येतस्यसाम्नः ॥ २ ॥ अथयत्प्रथमोदितेसप्रस्तावस्तदस्यमनुष्याअन्वायत्तास्त
स्मात्तेप्रस्तुतिकामाःप्रशꣳसाकामाःप्रस्तावभाजिनोह्येतस्यसाम्नः ॥ ३ ॥ अथयत्संगववेलायाꣳसआदिस्तद
स्यवयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यंतरिक्षेनारंबणान्यादायात्मानंपरिपतंत्यादिभाजीनिह्येतस्यसाम्नः ॥४॥

अथयत्संप्रतिमध्यंदिनेसउद्गीथस्तदस्यदेवाअन्वायत्तास्तस्मात्तेसत्तमाःप्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनोह्येतस्य साम्नः ॥५॥ अथयदूर्ध्वंमध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्सप्रतिहारस्तदस्यगर्भाअन्वायत्तास्तस्मात्तेप्रतिहृतानावपद्यं तेप्रतिहारभाजिनोह्येतस्यसाम्नः ॥ ६ ॥ अथयदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्सउपद्रवस्तदस्यारण्याअन्वायत्ता स्तस्मात्तेपुरुषंदृष्ट्वाकक्षꣳश्वभ्रमित्युपद्रवंत्युपद्रवभाजिनोह्येतस्यसाम्नः ॥७॥ अथयत्प्रथमास्तमितेतन्निधनंत दस्यपितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनोह्येतस्यसाम्न एवंखल्वमुमादित्यꣳसप्तविधꣳसामो पास्ते ॥८॥खं०९॥ अथखल्वात्मसंमितमतिमृत्युसप्तविधꣳसामोपासीत हिंकारइतित्र्यक्षरंप्रस्तावइतित्र्यक्ष रंतत्समं ॥१॥ आदिरितिद्व्यक्षरंप्रतिहारइतिचतुरक्षरंततइहैकंतत्समं ॥ २ ॥ उद्गीथइतित्र्यक्षरमुपद्रवइति चतुरक्षरंत्रिभिस्त्रिभिःसमंभवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरंतत्समं ॥ ३ ॥ निधनमितित्र्यक्षरंतत्सममेवभवति तानिहवैतानिद्वाविꣳशतिरक्षराणि ॥४॥ एकविंशत्याऽऽदित्यमाप्नोत्येकविंशोवाइतोसावादित्योद्वाविꣳशे नपरमादित्याज्जयतितन्नाकंतद्विशोकं ॥५॥ आप्नोतीहादित्यस्यजयंपरोहास्यादित्यजयाज्जयोभवतियएत देवंविद्वानात्मसंमितमतिमृत्युसप्तविधꣳसामोपास्तेसामोपास्ते ॥६॥खं०१०॥ मनोहिंकारोवाक्प्रस्तावश्चक्षु

रुद्गीथःश्रोत्रंप्रतिहारःप्राणोनिधनमेतद्गायत्रंप्राणेषुप्रोतं ॥१॥ सयएवमेतद्गायत्रंप्राणेषुप्रोतंवेद प्राणीभवति
सर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यामहामनाःस्यात्तद्व्रतं ॥२॥खं०११॥ अभिमं
थतिसहिंकारोधूमोजायतेसप्रस्तावोज्वलतिसउद्गीथोंगाराभवंतिसप्रतिहार उपशाम्यतितन्निधनꣳसꣳशा
म्यतितन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौप्रोतं ॥ १ ॥ सयएवमेतद्रथंतरमग्नौप्रोतंवेद ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादोभवतिसर्वमायुरे
तिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्या नप्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्ननिष्ठीवेत्तद्व्रतं ॥२॥ खं०१२॥ उप
मंत्रयतेसहिंकारोज्ञपयतेसप्रस्तावःस्त्रियासहशेतेसउद्गीथःप्रतिस्त्रीसहशेतेसप्रतीहारः कालंगच्छतितन्निधनं
पारंगच्छतितन्निधनमेतद्वामदेव्यंमिथुनेप्रोतं ॥१॥ सयएवमेतद्वामदेव्यंमिथुनेप्रोतंवेद मिथुनीभवतिमिथु
नान्मिथुनात्प्रजायतेसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्या नकांचनपरिहरेत्तद्व्रतं
॥२॥खं०१३॥ उद्यन्हिंकारउदितःप्रस्तावोमध्यंदिनउद्गीथोऽपराह्णःप्रतिहारोऽस्तंयन्निधनमेतद्बृहदादित्येप्रोतं
॥ १ ॥ सयएवमेतद्बृहदादित्येप्रोतंवेद तेजस्व्यन्नादोभवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भव
तिमहान्कीर्त्यातपंतंननिंदेत्तद्व्रतं ॥२॥खं०१४॥ अभ्राणिसंप्लवंतेसहिंकारोमेघोजायतेसप्रस्तावो वर्षतिस

उद्गीथोविद्योततेस्तनयतिसप्रतिहारउद्गृह्णातितन्निधनमेतद्वैरूपंपर्जन्येप्रोतं ॥ १ ॥ सयएवमेतद्वैरूपंपर्जन्ये
प्रोतंवेद विरूपाꣳश्चसुरूपाꣳश्चपशूनवरुंधेसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
वर्षंतंननिंदेत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ खं० १५ ॥ वसंतोहिंकारोग्रीष्मःप्रस्तावोवर्षाउद्गीथःशरत्प्रतिहारोहेमंतोनिधनमेत
द्वैराजमृतुषुप्रोतं ॥ १ ॥ सयएवमेतद्वैराजमृतुषुप्रोतंवेद विराजतिप्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनसर्वमायुरेति
ज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्याऋतून्ननिंदेत्तद्व्रतं ॥२॥खं०१६॥ पृथिवीहिंकारोंतरिक्षंप्र
स्तावोद्यौरुद्गीथो दिशःप्रतिहारःसमुद्रोनिधनमेताःशक्वर्योलोकेषुप्रोताः ॥१॥ सयएवमेताःशक्वर्योलोकेषु
प्रोतावेद लोकीभवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यालोकान्ननिंदेत्तद्व्रतं
॥ २ ॥ खं०१७॥ अजाहिंकारोऽवयःप्रस्तावोगावउद्गीथोश्वाःप्रतिहारः पुरुषोनिधनमेतारेवत्यःपशुषुप्रोताः
॥१॥ सयएवमेतारेवत्यःपशुषुप्रोतावेद पशुमान्भवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिम
हान्कीर्त्यापशून्ननिंदेत्तद्व्रतं ॥२॥खं०१८॥ लोमहिंकारस्त्वक्प्रस्तावोमाꣳसमुद्गीथोस्थिप्रतिहारो मज्जानिधन
मेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषुप्रोतं ॥१॥ सयएवमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषुप्रोतꣳवेदांगीभवतिनांगेनविहूर्च्छति सर्वमायु

रेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यासंवत्सरंमज्ज्ञोनाश्नीयात्तद्व्रतंमज्जुनाश्नीयादितिवा ॥२
॥ खं० १९ ॥ अग्निर्हिंकारोवायुःप्रस्तावआदित्यउद्गीथोनक्षत्राणिप्रतिहारश्चंद्रमानिधनमेतद्राजनंदेवतासु
प्रोतं ॥ १ ॥ सयएवमेतद्राजनंदेवतासुप्रोतंवेदैतासामेवदेवतानाꣳसलोकताꣳसार्ष्टिताꣳसायुज्यंगच्छति
सर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्याब्राह्मणान्ननिंदेत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ खं० २० ॥ त्रयी
विद्याहिंकारस्त्रयइमेलोकाःसप्रस्तावोग्निर्वायुरादित्यःसउद्गीथोनक्षत्राणिवयाꣳसिमरीचयःसप्रतिहारः सर्पा
गंधर्वाःपितरस्तन्निधनमेतत्सामसर्वस्मिन्प्रोतꣳसयएवमेतत्सामसर्वस्मिन्प्रोतंवेद सर्वꣳहभवति ॥ १ ॥ तदे
षश्लोकोयानिपंचधात्रीणित्रीणितेभ्योनज्यायःपरमन्यदस्तियस्तद्वेदसवेदसर्वꣳसर्वादिशोबलिमस्मैहरंतिस
र्वमस्मीत्युपासीततद्व्रतंतद्व्रतं ॥२॥खं०२१॥विनर्दिसाम्नोवृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तःप्रजापतेर्निरुक्तः
सोमस्य मृदुश्लक्ष्णंवायोःश्लक्ष्णंबलवदिंद्रस्यक्रौंचंबृहस्पतेरपध्वांतंवरुणस्य तान्त्सर्वानेवोपसेवेतवारुणंत्वेव
वर्जयेत्॥१॥अमृतत्वंदेवेभ्यआगायानीत्यागायेत्स्वधांपितृभ्यआशांमनुष्येभ्यस्तृणोदकंपशुभ्यः स्वर्गलोकं
यजमानायान्नमात्मनआगायानीत्येतानिमनसाध्यायन्नप्रमत्तःस्तुवीत॥२॥सर्वेस्वराइंद्रस्यात्मानःसर्वऊष्मा

णःप्रजापतेरात्मानःसर्वेस्पर्शामृत्योरात्मानस्तंयदिस्वरेषूपालभेतेंद्रंशरणंप्रपन्नोभूवंसत्वाप्रतिवक्ष्यतीत्येनंब्रू
यात्॥३॥अथयद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिंशरणंप्रपन्नोभूवंसत्वाप्रतिपेक्ष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनꣳस्पर्शेषू
पालभेतमृत्युंशरणंप्रपन्नोभूवंसत्वाप्रतिधक्ष्यतीत्येनंब्रूयात् ॥ ४ ॥ सर्वेस्वराघोषवंतोबलवंतोवक्तव्याइंद्रेबलं
ददानीति सर्वऊष्माणोऽग्रस्ताअनिरस्ताविवृतावक्तव्याःप्रजापतेरात्मानंपरिददानीति सर्वेस्पर्शालेशेनान
भिहितावक्तव्यामृत्योरात्मानंपरिहराणीति ॥५॥खं०२२॥ त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोध्ययनंदानमिति प्रथमस्तप
एवद्वितीयोब्रह्मचार्याचार्यकुलवासीतृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्त्सर्वएतेपुण्यलोकाभवंति ब्र
ह्मसंस्थोमृतत्वमेति ॥१॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयीविद्यासंप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्याअभि
तप्तायाएतान्यक्षराणिसंप्रास्रवंतभूर्भुवःस्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यओंकारःसंप्रास्रवत्तद्यथाशंकुना
सर्वाणिपर्णानिसंतृण्णान्येवमेतेनोंकारेणसर्वावाक्संतृण्णोंकारएवेदꣳसर्वमोंकारएवेदꣳसर्वं ॥ २ ॥खं०२३ ॥
ब्रह्मवादिनोवदंतियद्वसूनांप्रातःसवनꣳरुद्राणांमाध्यंदिनꣳसवनमादित्यानांविश्वेषांदेवानांचतृतीयसवनंक्व
तर्हियजमानस्यलोकइतिसयस्तंनविद्यात्कथंकुर्यादथविद्वान्कुर्यात् ॥१॥ पुराप्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघ

नेनगार्हपत्यस्योदङ्मुखउपविश्यसवासवꣳसामाभिगायति लो३कद्वारमपावार्णू३पश्येमत्वावयꣳराआआ
आआ हुंआआआ ज्या३यो३आआआआ इत्यथजुहोति नमोऽग्नयेपृथिवीक्षितेलोकक्षितेलोकंमेयजमाना
यविंदैषवैयजमानस्यलोक एताऽस्म्यत्रयजमानःपरस्तादायुषःस्वाहापजहिपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मैवसवः
प्रातःसवनꣳसंप्रयच्छंति पुरामाध्यंदिनस्यसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुखउपविश्यसरौद्रꣳसा
माभिगायति लो३कद्वारमपावार्णू३पश्येमत्वावयंविराआआआआ हुंआआआ ज्या३यो३आआ इत्यथ
जुहोति नमोवायवेंतरिक्षक्षितेलोकक्षितेलोकंमेयजमानायविंदैषवैयजमानस्यलोक एतास्म्यत्रयजमानः
परस्तादायुषःस्वाहापजहिपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मैरुद्रामाध्यंदिनꣳसवनꣳसंप्रयच्छंतिपुरातृतीयसवन
स्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुखउपविश्यसआदित्यꣳसवैश्वदेवꣳसामाभिगायति लो ३ कद्वारम
पावार्णू३पश्येमत्वावयꣳस्वाराआआआआ हुंआआआ ज्या३यो३आआ इत्यादित्यमथवैश्वदेवंलोकद्वा
रमपाऽऽवार्णू३पश्येमत्वावयꣳसाम्राआआआआ हुंआआआ ज्या३यो३आआ इत्यथजुहोतिनमआदित्ये
भ्यश्चविश्वेभ्यश्चदेवेभ्योदिविक्षिद्भ्योलोकक्षिद्भ्योलोकंमेयजमानायविंदतैषवैयजमानस्यलोक एताऽस्म्यत्र

यजमानःपरस्तादायुषःस्वाहापहतपरिघमित्युक्तोत्तिष्ठति तस्माआदित्याश्चविश्वेचदेवास्तृतीयसवनꣳसंप्रय
च्छंत्येषहवैयज्ञस्यमात्रांवेदयएवंवेदयएवंवेद॥२॥खं०२४॥छ॥इतिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदिद्वितीयोध्यायः२
असौवाआदित्योदेवमधु तस्यद्यौरेवतिरश्चीनवंशोंतरिक्षमपूपोमरीचयःपुत्राः ॥ १ ॥ तस्ययेप्राञ्चोरश्मय
स्ताएवास्यप्राच्योमधुनाड्यऋचएवमधुकृतऋग्वेदएवपुष्पंताअमृताआपस्तावाएताऋचएतमृग्वेदमभ्यत
पꣳस्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यꣳरसोजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वाएतद्य
देतदादित्यस्यरोहितꣳरूपं ॥३॥खं०१॥ अथयेस्यदक्षिणारश्मयस्ताएवास्यदक्षिणामधुनाड्योयजूꣳष्येवम
धुकृतोयजुर्वेदएवपुष्पंताअमृताआपः ॥१॥ तानिवाएतानियजूꣳष्येतंयजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य
यशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यꣳरसोजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यशुक्लꣳ
रूपं ॥ ३ ॥ खं० २॥ अथयेस्यप्रत्यञ्चोरश्मयस्ताएवास्यप्रतीच्योमधुनाड्यःसामान्येवमधुकृतःसामवेदएवपु
ष्पंताअमृताआपः ॥ १ ॥ तानिएतानिसामान्येतꣳसामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यं
मन्नाद्यꣳरसोजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यकृष्णꣳरूपं ॥३॥खं०३॥

अथयेस्योदञ्चोरश्मयस्ताएवास्योदीच्योमधुनाड्योथर्वांगिरसएवमधुकृतइतिहासपुराणंपुष्पंताअमृताअपः
॥ १ ॥ तेवाएतेऽथर्वांगिरसएतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यꣳरसो
जायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यपरꣳकृष्णꣳरूपं ॥३॥खं०॥४॥ अथये
स्योर्ध्वारश्मयस्ताएवास्योर्ध्वामधुनाड्योगुह्याएवादेशामधुकृतोब्रह्मैवपुष्पंताअमृताआपः ॥१॥ तेवाएतेगु
ह्याआदेशाएतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यꣳरसोजायत॥२॥तद्व्यक्षरत्तदादित्य
मभितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यमध्येक्षोभतइव ॥ ३ ॥ तेवाएतेरसानाꣳरसावेदाहिरसास्तेषामेतेरसा
स्तानिवाएतान्यमृतानाममृतानिवेदाह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥खं०५॥ तद्यत्प्रथममममृतंतद्वसव
उपजीवंत्यग्निनामुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतितएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादु
द्यंति ॥ १ ॥ सयएतदेवममृतंवेदवसूनामेवैकोभूत्वाग्निनैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसं
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥२॥ सयावदादित्यःपुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेतावसूनामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यं
पर्येता ॥ ३ ॥ खं० ६ ॥ अथयद्द्वितीयममृतंतद्रुद्राउपजीवंतींद्रेणमुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतं

द्दष्ट्वातृप्यंतितएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति ॥१॥ सयएतदेवममृतंवेदरुद्राणामेवैकोभूत्वेंद्रेणैव
मुखेनैतदेवामृतंद्दष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ २ ॥ सयावदादित्यःपुरस्तादुदे
तापश्चादस्तमेताद्विस्तावद्दक्षिणतउदेतोत्तरतोस्तमेतारुद्राणामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्यैता ॥ ३ ॥
॥खं०७॥ अथयत्तृतीयममृतंतदादित्याउपजीवंतिवरुणेनमुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंद्दष्ट्वातृप्यं
तितएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति॥१॥सयएतदेवममृतंवेदादित्यानामेवैकोभूत्वावरुणेनैवमुखे
नैतदेवामृतंद्दष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति॥२॥ सयावदादित्योदक्षिणतउदेतोत्तर
तोस्तमेताद्विस्तावत्पश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्यैता ॥३॥खं०॥८॥
अथयच्चतुर्थममृतंतन्मरुतउपजीवंतिसोमेनमुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंद्दष्ट्वातृप्यंतितएतदेव
रूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति ॥ १ ॥ सयएतदेवममृतंवेदमरुतामेवैकोभूत्वासोमेनैवमुखेनैतदेवामृ
तंद्दष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥२॥ सयावदादित्यःपश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेता
द्विस्तावदुत्तरतउदेतादक्षिणतोस्तमेतामरुतामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्यैता ॥३॥ खं० ९ ॥ अथयत्पंच

ममम्मृतंतत्साध्याउपजीवंतिब्रह्मणामुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतितएतदेवरूपमभि
संविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति ॥ १॥ सयएतदेवमम्मृतंवेदसाध्यानामेवैकोभूत्वाब्रह्मणैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृ
प्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥२॥ सयावदादित्यउत्तरतउदेतादक्षिणतोस्तमेताद्वि
स्तावदूर्ध्वउदेतावीङस्तमेतासाध्यानामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता ॥३॥खं०१०॥ अथततऊर्ध्वउदेत्यनै
वोदेतानास्तमेतैकलएवमध्येस्थाता ॥१॥तदेषश्लोकोनवैतत्रननिम्लोचोनोदियायकदाचन।देवास्तेनाहꣳस
त्येनमाविराधिषिब्रह्मणेति ॥२॥ नहवाअस्माउदेतिननिम्लोचतिसकृद्दिवाहैवास्मैभवतियएतामेवंब्रह्मोपनि
षदंवेद॥३॥ तद्धैतद्ब्रह्माप्रजापतयउवाचप्रजापतिर्मनवेमनुःप्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणयेज्येष्ठायपुत्राय
पिताब्रह्मप्रोवाच॥४॥इदंवावतज्ज्येष्ठायपुत्रायपिताब्रह्मप्रब्रूयात्प्रणाय्यायवांतेवासिनेनान्यस्मैकस्मैचन ॥५॥
यद्यप्यस्माइमामद्भिःपरिगृहीतांधनस्यपूर्णांदद्यादेतदेवततोभूयइत्येतदेवततोभूयइति ॥६॥खं०११॥ गाय
त्रीवाइदꣳसर्वंभूतंयदिदंकिंचवाग्वैगायत्री वाग्वाइदꣳसर्वंभूतंगायतिचत्रायतेच ॥१॥यावैसागायत्रीयंवा
वसा येयंपृथिव्यस्याꣳहीदꣳसर्वंभूतंप्रतिष्ठितमेतामेवनातिशीयंते ॥२॥यावैसापृथिवीयंवावसायदिदमस्मि

न्पुरुषेशरीरमस्मिन्हीमेप्राणाःप्रतिष्ठिताएतदेवनातिशीयंते ॥३॥ यद्वैतत्पुरुषेशरीरमिदंवावतद्यदिदमस्मि
न्नंतःपुरुषेहृदयमस्मिन्हीमेप्राणाःप्रतिष्ठिताएतदेवनातिशयंते॥४॥ सैषाचतुष्पदाषड्विधागायत्रीतदेतदृचाभ्य
नूक्तं ॥५॥ तावानस्यमहिमाततोज्यायांश्चपूरुषः। पादोऽस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीति॥६॥यद्वै
तद्ब्रह्मेतीदंवावतद्योयंबहिर्धापुरुषादाकाशोयोवैसबहिर्धापुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयंवावसयोयमंतःपुरु
षआकाशोयोवैसोंतःपुरुषआकाशः ॥ ८ ॥ अयंवावसयोयमंतर्हृदयआकाशोयोवैसोंतर्हृदयआकाशस्तदे
तत्पूर्णमप्रवर्तिपूर्णामप्रवर्तिनींश्रियंलभेतयएवंवेद ॥ ९ ॥खं०१२॥ तस्यहवाएतस्यहृदयस्यपंचदेवसुषयः
सयोस्यप्राङ्सुषिःसप्राणस्तच्चक्षुःसआदित्यस्तदेतत्तेजोन्नाद्यमित्युपासीततेजस्व्यन्नादोभवतियएवंवेद ॥१॥
अथयोस्यदक्षिणःसुषिःसव्यानस्तच्छ्रोत्रंसचंद्रमास्तदेतच्छ्रीश्चयशश्चेत्युपासीतश्रीमान्यशस्वीभवतियएवंवे
द ॥२॥अथयोस्यप्रत्यङ्सुषिःसोपानःसावाक्सोग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीतब्रह्मवर्चस्व्यन्नादोभव
तियएवंवेद ॥३॥ अथयोस्योदङ्सुषिःससमानस्तन्मनःसपर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्चव्युष्टिश्चेत्युपासीतकीर्तिमा
न्व्युष्टिमान्भवतियएवंवेद ॥४॥ अथयोस्योर्ध्वःसुषिःसउदानःसवायुःसआकाशस्तदेतदोजश्चमहश्चेत्युपासी

तौजस्वीमहस्वान्भवतियएवंवेद ॥ ५ ॥ तेवाएतेपंचब्रह्मपुरुषाःस्वर्गस्यलोकस्यद्वारपाःसयएतानेवंपंचब्रह्म
पुरुषान्स्वर्गस्यलोकस्यद्वारपान्वेदास्यकुलेवीरोजायतेप्रतिपद्यतेस्वर्गंलोकंयएतानेवंपंचब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्यद्वारपान्वेद ॥६॥ अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतेविश्वतःपृष्ठेषुसर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषुलोकेष्वि
दंवावतद्यदिदमस्मिन्नंतःपुरुषेज्योतिस्तस्यैषादृष्टिः ॥७॥ यत्रैतदस्मिञ्छरीरेसंस्पर्शेनोष्णिमानंविजानातित
स्यैषाश्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्यनिनदमिवनदथुरिवाग्नेरिवज्वलतउपशृणोतितदेतद्दृष्टंचश्रुतंचेत्युपासीतचक्षु
ष्यःश्रुतोभवतियएवंवेदयएवंवेद॥८॥खं०१३॥सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउपासीताथखलुक्रतुमयःपु
रुषोयथाक्रतुरस्मिँल्लोकेपुरुषोभवतितथेतःप्रेत्यभवतिसक्रतुंकुर्वीत ॥१॥ मनोमयःप्राणशरीरोभारूपःसत्यसं
कल्पआकाशआत्मासर्वकर्मासर्वकामःसर्वगंधःसर्वरसःसर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एषमआत्मां
तर्हृदयेणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वासर्षपाद्वाश्यामाकाद्वाश्यामाकतंडुलाद्वैषमआत्मांतर्हृदयेज्यायान्पृथिव्याज्या
यानंतरिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्योलोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मासर्वकामःसर्वगंधःसर्वरसःसर्वमिदमभ्या
त्तोऽवाक्यनादरएषमआत्मांतर्हृदये एतद्ब्रह्मैतमितःप्रेत्याभिसंभवितास्मीतियस्यस्यादद्धानविचिकित्सास्ती

तिहस्माहशांडिल्यःशांडिल्यः॥४॥खं०१४॥ अंतरिक्षोदरःकोशोभूमिबुध्नोनजीर्यतिदिशोह्यस्यस्रक्तयोद्यौर
स्योत्तरंबिलं सएषकोशोवसुधानस्तस्मिन्सर्वमिदꣳश्रितं॥१॥तस्यप्राचीदिक्जुहूर्नामसहमानानामदक्षिणा
राज्ञीनामप्रतीचीसुभूतानामोदीचीतासांवायुर्वत्सः सयएतमेवंवायुंदिशांवत्संवेदनपुत्ररोदꣳरोदिति सोह
मेतमेवंवायुंदिशांवत्संवेदमापुत्ररोदꣳरुदं ॥२॥ अरिष्टंकोशंप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणंप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ
मुना भूःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना सयदवोचंप्राणं
प्रपद्यइतिप्राणोवाइदꣳसर्वंभूतंयदिदंकिंचतमेवतत्प्राप्स्यथ ॥ ४॥ अथयदवोचंभूःप्रपद्यइतिपृथिवींप्रपद्येंत
रिक्षंप्रपद्येदिवंप्रपद्यइत्येवतदवोचं॥५॥अथयदवोचंभुवःप्रपद्यइत्यग्निंप्रपद्येवायुंप्रपद्यआदित्यंप्रपद्यइत्येवतद
वोचं ॥६॥ अथयदवोचंस्वःप्रपद्यइत्यृग्वेदंप्रपद्येयजुर्वेदंप्रपद्येसामवेदंप्रपद्यइत्येवतदवोचंतदवोचं ॥ ७ ॥
खं०१५॥ पुरुषोवावयज्ञस्तस्ययानिचतुर्विंशतिवर्षाणितत्प्रातःसवनंचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री गायत्रंप्रातःस
वनंतदस्यवसवोन्वायत्ताःप्राणावाववसवएतेहीदꣳसर्ववासयंति ॥ १ ॥ तंचेदेतस्मिन्वयसिकिंचिदुपतपेत्स
ब्रूयात्प्राणावसवइदंमेप्रातःसवनंमाध्यंदिनꣳसवनमनुसंतनुतेति माहंप्राणानांवसूनांमध्येयज्ञोविलोप्सीयेत्यु

द्धैवततएत्यगदोहभवति ॥२॥ अथयानिचतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणितन्माध्यंदिनꣳसवनंचतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभंमाध्यंदिनꣳसवनं तदस्यरुद्राअन्वायत्ताःप्राणावावरुद्राएतेहीदꣳसर्वꣳरोदयंति ॥३॥ तंचेदेतस्मिन्वयसिकिंचिदुपतपेत्सब्रूयात्प्राणारुद्राइदंमेमाध्यंदिनꣳसवनंतृतीयंसवनमनुसंतनुतेति माहंप्राणानांरुद्राणांमध्येयज्ञोविलोप्सीयेत्युद्धैवततएत्यगदोहभवति ॥४॥ अथयान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणितत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षराजगतीजागतंतृतीयसवनंतदस्यादित्याअन्वायत्ताःप्राणावावआदित्याएतेहीदꣳसर्वमाददते ॥५॥ तंचेदेतस्मिन्वयसिकिंचिदुपतपेत्सब्रूयात्प्राणाआदित्याइदंमेतृतीयसवनमायुरनुसंतनुतेतिमाहंप्राणानामादित्यानांमध्येयज्ञोविलोप्सीयेत्युद्धैवततएत्यगदोहैवभवति ॥६॥ एतद्धस्मवैतद्विद्वानाहमहिदासऐतरेयःसकिंमएतदुपतपसियोहमनेननप्रेष्यामीतिसहषोडशंवर्षशतमजीवत्प्रहषोडशंवर्षशतंजीवति यएवंवेद ॥७॥खं०॥१६॥ सयदशिशिषतियत्पिपासतियन्नरमतेताअस्यदीक्षाः ॥१॥ अथयदश्नातियत्पिबतियद्रमतेतदुपसदैरेति ॥२॥ अथयद्धसतियज्जक्षतियन्मैथुनंचरतिस्तुतशस्त्रैरेवतदेति ॥३॥ अथयत्तपोदानमार्जवमहिंसासत्यवचनमितिताअस्यदक्षिणाः॥४॥ तस्मादाहुःसोष्यत्यसोष्टेतिपुनरुत्पादनमेवास्य

तन्मरणमेवावभृथः ॥५॥ तद्धैतद्धोरआंगिरसःकृष्णायदेवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपासएवसबभूव सोंत
वेलायामेतत्रयंप्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसिप्राणशंसितमसीति तत्रैतेद्वेऋचौभवतः ॥ ६ ॥ आदित्प्रत्न
स्यरेतस उद्वयंमतमसस्परि ज्योतिष्पश्यंतउत्तरं स्वःपश्यंतउत्तरं देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तममिति
ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७॥खं०१७ ॥ मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशोब्रह्मेत्युभयमादिष्टंभव
त्यध्यात्मंचाधिदैवतंच ॥१॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादःप्राणःपादश्चक्षुष्पादःश्रोत्रंपाद इत्यध्यात्ममथाधि
दैवतमग्निःपादोवायुःपादआदित्यःपादोदिशःपादइत्युभयमेवादिष्टंभवत्यध्यात्मंचाधिदैवतंच ॥ २ ॥ वागे
वब्रह्मणश्चतुर्थःपादः सोग्निनाज्योतिषाभातिचतपतिचभातिचतपतिचकीर्त्यायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंवेद
॥३॥ प्राणएवब्रह्मणश्चतुर्थःपादःसवायुनाज्योतिषाभातिचतपतिचभातिचतपतिचकीर्त्यायशसाब्रह्मवर्चसे
नयएवंवेद ॥४॥ चक्षुरेवब्रह्मणश्चतुर्थःपादःसआदित्येनज्योतिषाभातिचतपतिचभातिचतपतिचकीर्त्याय
शसाब्रह्मवर्चसेनयएवंवेद ॥५॥ श्रोत्रमेवब्रह्मणश्चतुर्थःपादःसदिग्भिर्ज्योतिषाभातिचतपतिचभातिचतप
तिचकीर्त्यायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंवेदयएवंवेद ॥६॥खं०॥१८॥ आदित्योब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम

सदेवेदमग्रआसीत्तत्सदासीतत्समभवत्तदांडंनिरवर्तत तत्संवत्सरस्यमात्रामशयततन्निरभिद्यततेआंडकपा
लेरजतंचसुवर्णंचाभवतां ॥१७॥ तद्यद्रजतंसेयंपृथिवीयत्सुवर्णंसाद्यौर्यज्जरायुतेपर्वतायदुल्बंसमेघोनीहारो
याधमनयस्तानद्योयद्वास्तेयमुदकꣳससमुद्रः ॥२॥ अथयत्तदजायतसोसावादित्यस्तंजायमानंघोषाउल्लल
वोनूदतिष्ठन्त्सर्वाणिचभूतानिसर्वेचकामास्तस्मात्तस्योदयंप्रतिप्रत्यायनंप्रतिघोषाउल्ललवोनूत्तिष्ठंतिसर्वाणि
चभूतानिसर्वेचकामाः ॥३॥ सयएतदेवंविद्वानादित्यंब्रह्मेत्युपास्तेभ्याशोहयदेनꣳसाधवोघोषाआचगच्छे
युरुपचनिम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥४॥खं०१९॥ इतिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदितृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥
ॐजानश्रुतिर्हपौत्रायणःश्रद्धादेयोबहुदायीबहुपाक्यआस सहसर्वतआवसथान्मापयांचक्रेसर्वतएवमेऽत्स्यं
तीति॥१॥ अथहहꣳसानिशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳहꣳसोहꣳसमभ्युवादहोहोयिभल्लाक्षभल्लाक्षजानश्रुतेःपौत्रा
यणस्यसमंदिवाज्योतिराततंतन्माप्रसांक्षीस्तत्त्वामाप्रधांक्षीरिति ॥२॥ तमुहपरःप्रत्युवाचकम्वरएनमेतत्सं
तंसयुग्वानमिवरैक्कमात्थेति योनुकथꣳसयुग्वारैक्कइति यथाकृतायविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेनꣳसर्वंतद ॥५४९॥
भिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंति यस्तद्वेदयत्सवेदसमयैतदुक्तइति ॥४॥ तदुहजानश्रुतिःपौत्रायणउपशु

श्राव सहसंजिहानएवक्षत्तारमुवाचांगारेहसयुग्वानमिवरैक्कमात्थेतियोनुकथꣳसयुग्वारैक्कइति॥५॥ यथाकृ
तायविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेनꣳसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदसमयैतदुक्त
इति ॥६॥ सहक्षत्तान्विष्यनाविदमितिप्रत्येयाय तꣳसहोवाचयत्रारेब्राह्मणस्यान्वेषणातदेनमृच्छेति ॥७॥
सोधस्ताच्छकटस्यपामानंकषमाणमुपोपविवेश तꣳहाभ्युवादत्वंनुभगवःसयुग्वारैक्कइत्यहꣳह्यरा३इतिप्रति
हजज्ञे सहक्षत्तान्विष्याविदमितिप्रत्येयाय ॥८॥खं०१॥ तदुहजानश्रुतिःपौत्रायणःषट्शतानिगवांनिष्क
मश्वतरीरथंतदादायप्रतिचक्रमेतꣳहाभ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्केमानिषट्शतानिगवामयंनिष्कोऽयमश्वतरीरथोनु
मएतांभगवोदेवतांशाधियांदेवतामुपास्सइति ॥२॥ तमुहपरःप्रत्युवाचाहहारेत्वाशूद्रतवैवसहगोभिरस्त्वि
ति तदुहपुनरेवजानश्रुतिःपौत्रायणःसहस्रंगवांनिष्कमश्वतरीरथंदुहितरंतदादायप्रतिचक्रमे॥३॥तꣳहाभ्यु
वादरैक्केदꣳसहस्रंगवामयंनिष्कोऽयमश्वतरीरथइयंजायाऽयंग्रामोयस्मिन्नास्सेऽन्वेवमाभगवःशाधीति ॥४॥
तस्याहमुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाःशूद्रानेनैवमुखेनालापयिष्यथाइति तेहैतेरैक्कपर्णानाममहावृषेषुयत्रा
स्माउवासतस्मैहोवाच ॥५॥खं०२॥ वायुर्वावसंवर्गोयदावा(महाप्रलये)अग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येति यदा

सूर्योस्तमेतिवायुमेवाप्येतियदाचंद्रोस्तमेतिवायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ यदाऽऽपउच्छुष्यंतिवायुमेवापियंतिवायु
र्ह्येवैतान्त्सर्वान्संवृंक्तइत्यधिदैवतं ॥२॥ अथाध्यात्मंप्राणोवावसंवर्गःसयदास्वपितिप्राणमेववागप्येतिप्राणं
चक्षुःप्राणश्श्रोत्रंप्राणंमनःप्राणोह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्तइति ॥३॥ तौवाएतौद्वौसंवर्गौवायुरेवदेवेषुप्राणःप्राणेषु
॥ ४ ॥ अथहशौनकंचकापेयमभिप्रतारिणंचकाक्षसेनिंपरिविष्यमाणौब्रह्मचारीबिभिक्षे तस्माउहनददतुः
॥ ५ ॥ सहोवाचमहात्मनश्चतुरोदेवएकःकःसोजगारभुवनस्यगोपास्तंकापेयनाभिपश्यंतिमर्त्या अभिप्रता
रिन्बहुधावसंतंयस्मैवाएतदन्नंतस्माएतन्नदत्तमिति ॥ ६ ॥ तदुहशौनकःकापेयःप्रतिमन्वानःप्रत्येयायात्मा
देवानांजनिताप्रजानांहिरण्यदश्ष्ट्रोबभसोनसूरिर्महांतमस्यमहिमानमाहुरनद्यमानोयदनन्नमत्तीति वैवयं
ब्रह्मचारिन्निदमुपास्महेदत्तास्मैभिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्माउहददुस्तेवाएतेपंचान्येपंचान्येदशसंतस्तत्कृतं त
स्मात्सर्वासुदिक्ष्वन्नमेवदशकृतश्सैषाविराडन्नादी तयेदश्सर्वंदृष्टश्सर्वमस्येदंदृष्टंभवत्यन्नादोभवतियएवंवे
दयएवंवेद ॥८॥ खं० ३ ॥ सत्यकामोहजाबालोजबालांमातरमामंत्रयांचक्रेब्रह्मचर्यंभवतिविवत्स्यामिकिं
गोत्रोन्वहमस्मीति ॥ १ ॥ साहैनमुवाचनाहमेतद्वेदतातयद्गोत्रस्त्वमसिबह्वहंचरंतीपरिचारिणीयौवनेत्वाम

लभे साहमेतन्नवेदयद्गोत्रस्त्वमसिजबालातुनामाहमस्मिसत्यकामोनामत्वमसिससत्यकामोजाबालोब्रवीथा
इति ॥२॥ सहहारिद्रुमतंगौतममेत्योवाचब्रह्मचर्यंभगवतिवत्स्याम्युपेयांभगवंतमिति ॥३॥ तꣳहोवाचकिं
गोत्रोनुसोम्यासीति सहोवाचनाहमेतद्वेदभोयद्गोत्रोहमस्म्यपृच्छंमातरꣳसामांप्रत्यब्रवीद्बह्वहंचरंतीपरिचार
णीयौवनेत्वामलभे साहमेतन्नवेदयद्गोत्रस्त्वमसिजबालातुनामाहमस्मिसत्यकामोनामत्वमसीति सोहंसत्य
कामोजाबालोस्मिभोइति ॥४॥ तꣳहोवाचनैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतिसमिधꣳसोम्याऽऽहरोपत्वानेष्येनस
त्यादगाइतितमुपनीयकृशानामबलानांचतुःशतंगानिराकृत्योवाचेमाःसोम्यानुसंव्रजेति ताअभिप्रस्थाप
यन्नुवाचनासहस्रेणावर्तयेतिसहवर्षगणंप्रोवासतायदासहस्रꣳसंपेदुः ॥५॥खं०४॥ अथहैनमृषभोभ्युवादस
त्यकामा ३ इति भगवइतिहप्रतिशुश्राव प्राप्ताःसोम्यसहस्रꣳस्मःप्रापयनआचार्यकुलं ॥१॥ ब्रह्मणश्चतेपा
दंब्रवाणीति ब्रवीतुमेभगवानितितस्मैहोवाच प्राचीदिक्कलाप्रतीचीदिक्कलादक्षिणादिक्कलोदीचीदिक्कलैषवै
सोम्यचतुष्कलःपादोब्रह्मणःप्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ सयएतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणःप्रकाशवानित्यु
पास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोकेभवतिप्रकाशवतोहलोकाञ्जयतियएतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणःप्रकाशवा

नित्युपास्ते ॥३॥खं०५॥ अग्निष्टेपादंवक्तेति सहश्वोभूतेगाअभिप्रस्थापयांचकार तायत्राभिसायंबभूवुस्त
त्राग्निमुपसमाधायगाउपरुध्यसमिधमाधायपश्चादग्नेःप्राङुपोपविवेश ॥१॥ तमग्निरभ्युवादसत्यकामा३इति
भगवइतिहप्रतिशुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणःसोम्यतेपादंब्रवाणीतिब्रवीतुमेभगवानिति तस्मैहोवाचपृथिवीकलांतरि
क्षंकलाद्यौःकलासमुद्रःकलैषवैसोम्यचतुष्कलःपादोब्रह्मणोनंतवान्नाम ॥३॥सयएतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलंपादं
ब्रह्मणोनंतवानित्युपास्तेऽनंतवानस्मिँल्लोकेभवत्यनंतवतोहलोकाञ्जयतियएतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलंपादंब्रह्म
णोनंतवानित्युपास्ते॥४॥खं०६॥हꣳसस्तेपादंवक्तेति सहश्वोभूतेगाअभिप्रस्थापयांचकार तायत्राभिसायंब
भूवुस्तत्राग्निमुपसमाधायगाउपरुध्यसमिधमाधायपश्चादग्नेःप्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तꣳहꣳसउपनिपत्याभ्यु
वादसत्यकामा३इतिभगवइतिहप्रतिशुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणःसोम्यतेपादंब्रवाणीतिब्रवीतुमेभगवानिति तस्मै
होवाचाग्निःकलासूर्यःकलाचंद्रःकलाविद्युत्कलैषवैसोम्यचतुष्कलःपादोब्रह्मणोज्योतिष्मान्नाम ॥३॥ सयए
तमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणोज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोकेभवतिज्योतिष्मतोहलोका ॥५५१॥
ञ्जयति यएतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणोज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥४॥खं०७॥ मद्गुष्टेपादंवक्तेति सहश्वो

भूतेगाअभिप्रस्थापयाचकारतायत्राभिसायंबभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधायगाउपरुध्यसमिधमाधायपश्चादग्नेः
प्राङुपोपविवेश ॥१॥ तंमद्गुरुपनिपत्याभ्युवादसत्यकामा३इति भगवइतिहप्रतिशुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणःसोम्य
तेपादंब्रवाणीतिब्रवीतुमेभगवानिति तस्मैहोवाचप्राणःकलाचक्षुःकलाश्रोत्रंकलामनःकलैषवैसोम्यचतुष्क
लःपादोब्रह्मणआयतनवान्नाम ॥३॥ सयएतमेवंविद्वा॰श्चतुष्कलंपादंब्रह्मणआयतनवानित्युपास्त आयत
नवानस्मिँल्लोकेभवत्यायतनवतोहलोकाञ्जयति यएतमेवंविद्वा॰श्चतुष्कलंपादंब्रह्मणआयतनवानित्युपास्ते
॥४॥ खं०८॥ प्रापहाचार्यकुलंतमाचार्योभ्युवादसत्यकामा३इति भगवइतिहप्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदि
ववैसोम्यभासिकोनुत्वानुशशासेत्यन्येमनुष्येभ्यइतिहप्रतिजज्ञेभगवांस्त्वेवमेकामेब्रूयात्॥२॥श्रुत॰ह्येवमेभग
वद्दृशेभ्यआचार्याद्धेवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापयतीति तस्मैहैतदेवोवाचात्रहनकिंचनवीयायेतिवीयायेति
॥३॥खं०॥९॥ उपकोसलोहवैकामलायनःसत्यकामेजाबालेब्रह्मचर्यमुवास तस्यहद्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिच
चारसहस्माअन्यानंतेवासिनःसमावर्तय॰स्त॰हस्मैवनसमावर्तयति॥१॥तंजायोवाच तप्तोब्रह्मचारीकुशल
मग्नीन्परिचचारीन्मात्वाग्नयःपरिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्माइति तस्मैहाप्रोच्यैवप्रवासांचक्रे ॥२॥ सहव्याधिनानशि

तुंदध्रे तमाचार्यजायोवाचब्रह्मचारिन्नशानकिंनुनाश्नासीति सहोवाचबहवइमेस्मिन्पुरुषेकामानानात्यया
व्याधिभिः प्रतिपूर्णोस्मिनाशिष्यामीति ॥३॥ अथहाग्नयःसमूदिरे तप्तोब्रह्मचारीकुशलंनःपरिचचारीद्धंता
स्मैप्रब्रवामेति तस्मैहोचुः ॥४॥ प्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मेति सहोवाचविजानाम्यहंयत्प्राणोब्रह्मकंचतुखंचन
विजानामीति तेहोचुर्यद्वावकंतदेवखंयदेवखंतदेवकमितिप्राणंचहास्मैतदाकाशंचोचुः ॥५॥ खं०१० ॥
अथहैनंगार्हपत्योनुशशासपृथिव्यग्निरन्नमादित्यइति यएषआदित्येपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिसएवाहमस्मीति
॥१॥ सयएतमेवंविद्वानुपास्तेऽपहतेपापकृत्यां लोकीभवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवति नास्यापरपुरुषाःक्षी
यंतउपवयंतंभुंजामोस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चयएतमेवंविद्वानुपास्ते ॥२॥ खं०॥११॥ अथहैनमन्वाहार्यपचनो
नुशशासापोदिशोनक्षत्राणिचंद्रमाइति यएषचंद्रमसिपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिसएवाहमस्मीति ॥१॥ सय
एतमेवंविद्वानुपास्तेपहतेपापकृत्यांलोकीभवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिनास्यावरपुरुषाःक्षीयंतउपवयंतंभुं
जामोस्मिंश्चलोकेऽमुष्मिंश्चयएतमेवंविद्वानुपास्ते ॥२॥ खं० ॥१२॥ अथहैनमाहवनीयोनुशशास प्राण
आकाशोद्यौर्विद्युदिति यएषविद्युदितिपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिसएवाहमस्मीति ॥१॥ सयएतमेवंविद्वानु

पास्तेपहतेपापकृत्यांलोकीभवति सर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिनास्यावरपुरुषाःक्षीयंतउपवयंतंभुंजामोस्मिंश्च
लोकेमुष्मिंश्चयएतमेवंविद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ खं० ॥ १३ ॥ तेहोचुरुपकोसलैषासोम्यतेस्मद्विद्यात्मविद्याचा
चार्यस्तुतेगतिंवक्तेत्याजगामहास्याचार्यःतमाचार्योभ्युवादोपकोसला ३ इति ॥ १ ॥ भगवइतिहप्रति
शुश्रावब्रह्मविदइवसोम्यतेमुखंभातिकोनुत्वानुशशासेति कोनुमाऽनुशिष्याद्भोइतीहावेवनिह्नुतइमेनूनमी
दृशाअन्यादृशाइतीहाग्नीनभ्यूदे किंनुसोम्यकिलतेऽवोचन्निति ॥२॥ इदमितिहप्रतिजज्ञे लोकान्वावकिल
सोम्यतेऽवोचन्नहंतुतेतद्वक्ष्यामियथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइति ब्रवी
तुमेभगवानितितस्मैहोवाच ॥ ३ ॥ खं० ॥ १४ ॥ यएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतेएषआत्मेतिहोवाचैतदमृ
तमभयतेतद्ब्रह्मेतस्मिन्नकिंचनश्लिष्यति तद्यद्यप्यस्मिन्त्सर्पिर्वोदकंवासिंचतिवर्त्मनीएवगच्छति ॥ १ ॥ ए
तꣳसंयद्वामइत्याचक्षतएतꣳहिसर्वाणिवामान्यभिसंयंति सर्वाण्येनंवामान्यभिसंयंतियएवंवेद ॥ २ ॥ एष
उएववामनिरेषहिसर्वाणिवामानिनयतिसर्वाणिवामानिनयतियएवंवेद ॥ ३ ॥ एषउएवभामनिरेषहिसर्वे
षुलोकेषुभाति सर्वेषुलोकेषुभातियएवंवेद ॥ ४ ॥ अथयदुचैवास्मिञ्छव्यंकुर्वंतियदुचनार्चिषमेवाभिसंभ

वंत्यर्चिषोहरह्नआपूर्यमाणपक्ष मापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेतिमासा॰स्तान्मासेभ्यः संवत्सर॰संवत्सरादादि
त्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोमानवः ॥ ५ ॥ सएनान्ब्रह्मगमयत्येषदेवपथोब्रह्मपथएतेनखलु
प्रतिपद्यमानाइमंमानवमावर्तंनावर्ततेनावर्तते ॥ ६ ॥ खं० ॥ १५ ॥ एषहवैयज्ञोयोयंपवतएषयन्निदं॰स
र्वंपुनाति यदेषयन्निदं॰सर्वंपुनातितस्मादेषएवयज्ञस्तस्यमनश्चवाक्चवर्तनी ॥१॥ तयोरन्यतरांमनसास॰स्क
रोतिब्रह्मावाचाहोताध्वर्युरुद्गातान्यतरा॰सयत्रोपाकृतेप्रातरनुवाकेपुरापरिधानीयायाब्रह्माव्यवदति ॥२॥
अन्यतरामेववर्तनिं॰संस्कुर्वंतिहीयतेन्यतरासयथैकपाद्व्रजन्रथोवैकेनचक्रेणवर्तमानोरिष्यत्येवमस्ययज्ञोरि
ष्यति यज्ञं॰रिष्यंतंयजमानोनुरिष्यतिसइष्ट्वापापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथयत्रोपाकृतेप्रातरनुवाकेनपुरा
परिधानीयायाब्रह्माव्यवदत्युभेएववर्तनीस॰स्कुर्वंतिनहीयतेन्यतरा ॥ ४ ॥ सयथोभयपाद्व्रजन्रथोवोभा
भ्यांचक्राभ्यांवर्तमानःप्रतितिष्ठत्येवमस्ययज्ञःप्रतितिष्ठति यज्ञंप्रतितिष्ठंतंयजमानोनुप्रतितिष्ठतिसइष्ट्वाश्रेया
न्भवति ॥ ५ ॥ खं० ॥ १६ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषांतप्यमानाना॰रसान्प्राबृहदग्निंपृथिव्यावायुमं
तरिक्षादादित्यंदिवः ॥ १ ॥ सएतास्तिस्रोदेवताअभ्यतपत्तासांतप्यमानाना॰रसान्प्राबृहदग्नेर्ऋचोवायोर्य

जूꣳषिसामान्यादित्यात् ॥ २ ॥ सएतांत्रयींविद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानायारसान्प्राबृहद्भूरित्यृग्भ्योभुवइ
तियजुर्भ्यःस्वरितिसामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यदृक्तोरिष्येद्भूःस्वाहेतिगार्हपत्येजुहुयादृचामेवतद्रसेनर्चांवीर्येणर्चां
यज्ञस्यविरिष्टिꣳसंदधाति ॥ ४ ॥ अथयदियजुष्टोरिष्येद्भुवःस्वाहेतिदक्षिणाग्नौजुहुयाद्यजुषामेवतद्रसेनयजु
षांवीर्येणयजुषांयज्ञस्यविरिष्टिꣳसंदधाति ॥ ५ ॥ अथयदिसामतोरिष्येत्स्वःस्वाहेत्याहवनीयेजुहुयात्साम्ना
मेवतद्रसेनसाम्नांवीर्येणसाम्नांयज्ञस्यविरिष्टिꣳसंदधाति ॥ ६ ॥ तद्यथालवणेनसुवर्णꣳसंदध्यात्सुवर्णेनरज
तꣳरजतेनत्रपुत्रपुणासीसꣳसीसेनलोहंलोहेनदारुदारुचर्मणा ॥७॥ एवमेषांलोकानामासांदेवतानामस्या
स्त्रय्याविद्यायावीर्येणयज्ञस्यविरिष्टिꣳसंदधातिभेषजकृतोहवाएषयज्ञोयत्रैवंविद्ब्रह्माभवति ॥८॥ एषहवाउद
क्प्रवणोयज्ञोयत्रैवंविद्ब्रह्माभवत्येवंविदꣳहवाएषाब्रह्माणमनुगाथायतोयतआवर्तेतेतत्तद्गच्छति ॥९॥ मान
वोब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्धहवैब्रह्मायज्ञंयजमानꣳसर्वाꣳश्चर्त्विजोभिरक्षति तस्मादेवंविदमेवब्र
ह्माणंकुर्वीतनानेवंविदंनानेवंविदं ॥१०॥ खं० ॥१७॥ इतिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदिचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥
हरिःॐ ॥ योहवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेदज्येष्ठश्चहवैश्रेष्ठश्चभवति प्राणोवावज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्च ॥१॥ योहवैवसिष्ठंवेदव

सिष्ठोहस्वानांभवतिवाग्वाववसिष्ठः ॥२॥ योहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतिहतिष्ठत्यस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्च चक्षुर्वावप्रतिष्ठा
॥३॥योहवैसंपदंवेदसꣳहास्मैकामाःपद्यंतेदैवाश्चमानुषाश्च श्रोत्रंवावसंपत् ॥४॥ योहवाआयतनंवेदायतनꣳ
हस्वानांभवति मनोहवाआयतनं॥५॥अथहप्राणाअहꣳश्रेयसिव्यूदिरेऽहꣳश्रेयानस्म्यहꣳश्रेयानस्मीति॥६
तेहप्राणाःप्रजापतिंपितरमेत्योचुर्भगवन्कोनःश्रेष्ठइति तान्होवाचयस्मिन्वउत्क्रांतेशरीरंपापिष्ठतरमिवदृश्ये
तसवःश्रेष्ठइति ॥७॥ साहवागुच्चक्रामसासंवत्सरंप्रोष्यपर्येत्योवाचकथमशकतर्तेमज्जीवितुमिति यथाऽक
लाअवदंतःप्राणंतःप्राणेनपश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणध्यायंतोमनसैवमितिप्रविवेशहवाक् ॥८॥ चक्षुर्होच्च
क्राम तत्संवत्सरंप्रोष्यपर्येत्योवाचकथमशकतर्तेमज्जीवितुमिति यथांधाअपश्यंतःप्राणंतःप्राणेनवदंतोवा
चाशृण्वंतःश्रोत्रेणध्यायंतोमनसैवमितिप्रविवेशहचक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳहोच्चक्राम तत्संवत्सरंप्रोष्यपर्येत्योवा
चकथमशकतर्तेमज्जीवितुमिति यथाबधिराअशृण्वंतःप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाध्यायंतोमन
सैवमितिप्रविवेशहश्रोत्रं ॥१०॥ मनोहोच्चक्राम तत्संवत्सरंप्रोष्यपर्येत्योवाचकथमशकतर्तेमज्जीवितुमिति
यथाबालाअमनसःप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणैवमितिप्रविवेशहमनः॥११॥अथ

ह्प्राणउच्चक्रमिषन्त्सयथासुहयःपड्वीशशंकून्त्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्त्समखिदत् तꣳहाभिसमेत्योचुर्भगव
न्नेधित्वंनःश्रेष्ठोसिमोक्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथहैनंवागुवाचयदहंवसिष्ठास्मित्वंतद्वसिष्ठोसीत्यथहैनंचक्षुरुवाच
यदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसीति ॥१३॥ अथहैनꣳश्रोत्रमुवाचयदहꣳसंपदस्मित्वंतत्संपदसीत्यथहैनंमनउ
वाचयदहमायतनमस्मित्वंतदायतनमसीति ॥ १४ ॥ नवैवाचोनचक्षूꣳषिनश्रोत्राणिनमनांसीत्याचक्षतेप्रा
णाइत्येवाचक्षतेप्राणोह्येवैतानिसर्वाणिभवति ॥१५॥खं०॥१॥ सहोवाचकिंमेन्नंभविष्यतीति यत्किंचिदिद
माश्वभ्यआशकुनिभ्यइतिहोचुस्तद्वाएतदनस्यान्नमनोहवैनामप्रत्यक्षं नहवाएवंविदिकिंचनानन्नंभवतीति
॥१॥ सहोवाचकिंमेवासोभविष्यतीत्यापइतिहोचुस्तस्माद्वाएतदशिष्यंतःपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिःपरिदधति
लंभुकोहवासोभवत्यनग्नोहभवति ॥२॥ तद्धैतत्सत्यकामोजाबालोगोश्रुतयेवैयाघ्रपद्यायोक्त्वावोच यद्यप्ये
तच्छुष्कायस्थाणवेब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥३॥ अथयदिमहज्जिगमिषेदमावा
स्यायांदीक्षित्वा पौर्णमास्यांरात्रौसर्वौषधस्यमंथंदधिमधुनोरुपमथ्यज्येष्ठायश्रेष्ठायस्वाहेत्यग्नावाज्यस्यहुत्वा
मंथेसंपातमवनयेत् ॥४॥ वसिष्ठायस्वाहेत्यग्नावाज्यस्यहुत्वामंथेसंपातमवनयेत्प्रतिष्ठायैस्वाहेत्यग्नावाज्यस्य

हुत्वा मंथेसंपातमवनयेत्संपदेस्वाहेत्यग्नावाज्यस्यहुत्वामंथेसंपातमवनयेदायतनायस्वाहेत्यग्नावाज्यस्यहुत्वा
मंथेसंपातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथप्रतिसृप्यांजलौमंथमाधायजपत्यमोनामास्यमाहितेसर्वमिदꣳसहिज्येष्ठःश्रे
ष्ठोराजाधिपतिःसमाज्यैष्ठ्यꣳश्रैष्ठ्यꣳराज्यमाधिपत्यंगमयत्वहमेवेदꣳसर्वमसानीति ॥६॥ अथखल्वेतयर्चाप
च्छआचामति तत्सवितुर्वृणीमहइत्याचामति वयंदेवस्यभोजनमित्याचामति श्रेष्ठꣳसर्वधातममित्याचाम
ति तुरंभगस्यधीमहीतिसर्वंपिबति निर्णिज्यकꣳसंचमसंवापश्चादग्नेःसंविशति चर्मणिवास्थंडिलेवावाचंय
मोप्रसाहःसयदिस्त्रियंपश्येत्समृद्धंकर्मेतिविद्यात् ॥ ७ ॥ यदेषश्लोकः यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियꣳस्वप्नेभिपश्य
ति । समृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शनेतस्मिन्स्वप्ननिदर्शनइति ॥८॥खं०॥२॥ श्वेतकेतुर्हारुणेयःपं
चालानाꣳसमितिमेयाय तꣳहप्रवाहणोजैबलिरुवाच कुमारानुत्वाशिषत्पितेत्यनुहिभगवइति ॥१॥ वेत्थ
यदितोधिप्रजाःप्रयंतीति नभगवइति वेत्थयथापुनरावर्तंता३ इति नभगवइति वेत्थपथोर्देवयानस्यपितृ
याणस्यचव्यावर्तना३इति नभगवइति ॥२॥ वेत्थयथासौलोकोनसंपूर्यता३इति नभगवइति वेत्थयथापं
चम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीति नैवभगवइति ॥३॥ अथनुकिमनुशिष्टोवोचथायोहीमानिनविद्या

त्कथꣳसोनुशिष्टोब्रुवीतेतिसहायस्तःपितुरर्धमेयाय तꣳहोवाचाननुशिष्यवावकिलमाभगवानब्रवीदनुत्वा
शिषमिति ॥४॥ पंचमाराजन्यबंधुःप्रश्नानप्राक्षीत्तेषांनैकंचनाशकंविवक्तुमिति सहोवाचयथामात्वंतातैता
नवदोयथाहमेषांनैकंचनवेद यद्यहमिमानवेदिष्यंकथंतेनावक्ष्यमिति ॥५॥ सहगौतमोराज्ञोर्धमेयाय तस्मै
हप्राप्तायार्हांचकार सहप्रातःसभागउदेयाय तꣳहोवाचमानुषस्यभगवन्गौतमवित्तस्यवरंवृणीथाइति सहो
वाचतवैवराजन्मानुषंवित्तं यामेवकुमारस्यांतेवाचमभाषथास्तामेवमेब्रूहीति सहकृच्छ्रीबभूव ॥ ६ ॥ तꣳह
चिरंवसेत्याज्ञापयांचकार तꣳहोवाचयथामात्वंगौतमावदोयथेयंनप्राक्त्वत्तुपुराविद्याब्राह्मणान्गच्छति त
स्मादुसर्वेषुलोकेषुक्षत्रस्यैवप्रशासनमभूदितितस्मैहोवाच ॥७॥ खं०॥३॥ असौवावलोकोगौतमाग्निस्तस्या
दित्यएवसमिद्रश्मयोधूमोहरर्चिश्चंद्रमाअंगारानक्षत्राणिविष्फुलिंगाः ॥१॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजु
ह्वतितस्याआहुतेःसोमोराजासंभवति ॥२॥खं० ॥४॥ पर्जन्योवावगौतमाग्निस्तस्यवायुरेवसमिदभ्रंधूमोवि
द्युदर्चिरशनिरंगाराह्रादुनयोविष्फुलिंगाः ॥१॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवास्सोमꣳराजानंजुह्वतितस्याआहुते
र्वर्षःसंभवति ॥२॥खं०॥५॥ पृथिवीवावगौतमाग्निस्तस्याःसंवत्सरएवसमिदाकाशोधूमोरात्रिरर्चिर्दिशोंगा

राअवांतरदिशोविष्फुलिंगाः ॥१॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवावर्षंजुह्वतितस्याआहुतेरन्नꣳसंभवति ॥२॥ खं०
॥६॥ पुरुषोवावगौतमाग्निस्तस्यवागेवसमित्प्राणोधूमोजिह्वार्चिश्चक्षुरंगाराःश्रोत्रंविष्फुलिंगाः ॥१॥ तस्मि
न्नेतस्मिन्नग्नौदेवाअन्नंजुह्वतितस्याआहुतेरेतःसंभवति ॥२॥खं०॥७॥ योषावावगौतमाग्निस्तस्याउपस्थएव
समिद्यदुपमंत्रयतेसधूमोयोनिरर्चिर्यदंतःकरोतितेंगाराअभिनंदाविष्फुलिंगाः ॥१॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवा
रेतोजुह्वतितस्याआहुतेर्गर्भःसंभवति ॥२॥ खं० ॥८॥ इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीति सउ
ल्बाऽऽवृतोगर्भोदशवामासानंतःशयित्वायावद्वाथजायते ॥१॥ सजातोयावदायुषंजीवतितंप्रेतंदिष्टमितोऽ
ग्नयएवहरंतियतएवेतोयतःसंभूतोभवति ॥२॥ खं० ॥९॥ तद्यइत्थंविदुर्येचेमेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासते तेऽ
र्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरह्नआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेतिमासाꣳस्तान् ॥१॥ मासेभ्यःसंव
त्सरꣳसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोमानवः सएनान्ब्रह्मगमयत्येषदेवयानःपंथा
इति ॥२॥ अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासते तेधूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिꣳरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्या
न्षड्दक्षिणैतिमासाꣳस्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंति ॥३॥ मासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चं

द्रमसैमेषसोमोराजातद्देवानामन्नंतंदेवाभक्षयंति ॥४॥ तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तं
ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाभ्रंभवति ॥५॥ अभ्रंभूत्वामेघोभवतिमेघो
भूत्वाप्रवर्षति तइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषाइतिजायंते ततोवैखलुदुर्निष्प्रपतनंयोयोह्यन्नम
त्तियोरेतःसिंचतितद्भूयएवभवति ॥६॥ तद्यइहरमणीयचरणाअभ्याशोहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्येरन्ब्राह्म
णयोनिंवाक्षत्रिययोनिंवावैश्ययोनिंवा । अथयइहकपूयचरणाअभ्याशोहयत्तेकपूयांयोनिमापद्येरंच्छ्वयो
निंवासूकरयोनिंवाचंडालयोनिंवा ॥७॥ अथैतयोःपथोर्नैकतरेणचनतानीमानिक्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्ती
निभूतानिभवंति जायस्वम्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानंतेनासौलोकोनसंपूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत ॥८॥ तदेषश्लो
कः स्तेनोहिरण्यस्यसुरांपिबंश्चगुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महाचैतेपतंतिचत्वारःपंचमश्चाचरंस्तैरिति ॥९॥ अ
थहयएतानेवंपंचाग्नीन्वेदनसहतैरप्याचरन्पाप्मनालिप्यतेशुद्धःपूतःपुण्यलोकोभवतियएवंवेदयएवंवेद ॥
॥१०॥खं०॥१०॥ प्राचीनशालऔपमन्यवःसत्ययज्ञःपौलुषिरिंद्रद्युम्नोभाल्लवेयोजनःशार्कराक्ष्योबुडिलआश्व
तराश्विस्तेहैतेमहाशालामहाश्रोत्रियाःसमेत्यमीमांसांचक्रुःकोनआत्माकिंब्रह्मेति ॥१॥ तेहसंपादयांचक्रुरु

द्दालकोवैभगवंतोयमारुणिःसंप्रतीममात्मानंवैश्वानरमध्येति तꣳहंताभ्यागच्छामेति तꣳहाभ्याजग्मुः ॥२॥
सहसंपादयांचकारप्रक्ष्यंतिमामिमेमहाशालामहाश्रोत्रियास्तेभ्योनसर्वमिवप्रतिपत्स्ये हंतामहमन्यमभ्यनु
शासानीति ॥३॥ तान्होवाचाश्वपतिर्वैभगवंतोयंकैकेयःसंप्रतीममात्मानंवैश्वानरमध्येतितꣳहाभ्यागच्छा
मेतितꣳहाभ्याजग्मुः ॥४॥ तेभ्योहप्राप्तेभ्यःपृथगर्हाणिकारयांचकार सहप्रातःसंजिहानउवाच नमेस्तेनोज
नपदेनकदर्योनमद्यपोनानाहिताग्निर्नाविद्वान्नस्वैरीस्वैरिणीकुतोयक्ष्यमाणोवैभगवंतोहमस्मियावदेकैकस्मा
ऋत्विजेधनंदास्यामितावद्भगवद्भ्योदास्यामिवसंतुभगवंतइति ॥५॥ तेहोचुर्येनहैवार्थेनपुरुषश्चरेत्तꣳहैववदे
दात्मानमेवेमंवैश्वानरꣳसंप्रत्यध्येषि तमेवनोब्रूहीति ॥६॥ तान्होवाचप्रातर्वःप्रतिवक्तास्मीति तेहसमित्पाण
यःपूर्वाह्णेप्रतिचक्रमिरेतान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥७॥खं० ॥११॥ औपमन्यवकंत्वमात्मानमुपास्सइति दिव
मेवभगवोराजन्निितिहोवाचैषवैसुतेजाआत्मावैश्वानरोयंत्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तवसुतंप्रसुतमासुतंकुलेदृ
श्यते ॥१॥ अत्स्यन्नंपश्यसिप्रियमत्यन्नंपश्यतिप्रियंभवत्यस्यब्रह्मवर्चसंकुलेयएतमेवमात्मानंवैश्वानरमुपास्ते
मूर्धात्वेषआत्मनइतिहोवाच मूर्धातेव्यपतिष्यद्यन्मांनागमिष्यइति ॥२॥ खं०॥१२॥ अथहोवाचसत्ययज्ञंपौ

लुषिंप्राचीनयोग्यकंत्वमात्मानमुपास्सइति आदित्यमेवभगवोराजन्निति होवाचैषवैविश्वरूपआत्मावैश्वान
रोयंत्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तवबहुविश्वरूपंकुलेदृश्यते ॥१॥ प्रवृत्तोश्वतरीरथोदासीनिष्कोत्स्यन्नंपश्यसि
प्रियमत्यन्नंपश्यति प्रियंभवत्यस्यब्रह्मवर्चसंकुलेयएतमेवमात्मानंवैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मनइतिहोवा
चांधोभविष्योयन्मांनागमिष्यइति ॥२॥खं० ॥१३॥ अथहोवाचेंद्रद्युम्नंभाल्लवेयंवैयाघ्रपद्यकंत्वमात्मानमुपा
स्सइति वायुमेवभगवोराजन्निति होवाचैषवैपृथग्वर्त्मात्मावैश्वानरोयंत्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वापृथग्व
(ग्ब)लयआयंतिपृथग्रथश्रेणयोनुयंति॥१॥अत्स्यन्नंपश्यसिप्रियमत्यन्नंपश्यति प्रियंभवत्यस्यब्रह्मवर्चसंकुलेय
एतमेवमात्मानंवैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेषआत्मनइतिहोवाच प्राणस्तउदक्रमिष्यद्यन्मांनागमिष्यइति ॥२॥
खं०॥१४॥ अथहोवाचजनंशार्कराक्ष्यंशार्कराक्ष्यकंत्वमात्मानमुपास्सइति आकाशमेवभगवोराजन्नि
तिहोवाचैषवैबहुलआत्मावैश्वानरोयंत्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वंबहुलोसिप्रजयाचधनेनच ॥१॥ अत्स्यन्नं
पश्यसिप्रियमत्यन्नंपश्यतिप्रियंभवत्वस्यब्रह्मवर्चसंकुले यएतमेवमात्मानंवैश्वानरमुपास्तेसंदोहस्त्वेषआत्मनइ
तिहोवाच संदोहस्तेव्यशीर्यद्यन्मांनागमिष्यइति॥२॥खं०॥१५॥अथहोवाचबुडिलमाश्वतराश्विंवैयाघ्रपद्यकं

त्वमात्मानमुपास्स इति अप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं र
यिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वै
श्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ खं०१६॥ अथ होवा
चोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो
यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोसि प्रजया च पशुभिश्च ॥१॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां
यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ खं०॥१७॥ तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोन्नमत्थ य
स्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥१॥
तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदोहो बहुलो वस्तिरेव रयिः
पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥२॥ खं०१८॥ त
द्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥१॥ प्राणे

तृप्यतिचक्षुस्तृप्यतिचक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्येतृप्यतिद्यौस्तृप्यति दिवितृप्यंत्यांयत्किंचद्यौश्चादित्य श्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥खं०॥१९॥अथ यांद्वितीयांजुहुयात्तांजुहुयाद्व्यानायस्वाहेतिव्यानस्तृप्यति॥१॥व्यानेतृप्यतिश्रोत्रंतृप्यतिश्रोत्रेतृप्यतिचंद्रमा-स्तृप्यति चंद्रमसितृप्यतिदिशस्तृप्यंतिदिक्षुतृप्यंतीषुयत्किंचदिशश्चंद्रमाश्चाधितिष्ठंतितत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥खं०॥२०॥ अथयांतृतीयांजुहुयात्तांजुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥१॥ अपानेतृप्यतिवाक्तृप्यतिवाचितृप्यंत्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौतृप्यतिपृथिवीतृप्यतिपृथि व्यांतृप्यंत्यांयत्किंचपृथिवीचाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्म वर्चसेनेति ॥२॥खं०॥२१॥ अथयांचतुर्थींजुहुयात्तांजुहुयात्समानायस्वाहेतिसमानस्तृप्यति ॥१॥ समाने तृप्यतिमनस्तृप्यतिमनसितृप्यतिपर्जन्यस्तृप्यतिपर्जन्येतृप्यतिविद्युत्तृप्यति विद्युतितृप्यंत्यांयत्किंचविद्युच्चप र्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥खं०॥२२॥ अथयांपंचमींजुहुयात्तांजुहुयादुदानायस्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥१॥ उदानेतृप्यतित्वक्तृप्यतित्वचितृप्यंत्यांवा

युस्तृप्यतिवायौतृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशेतृप्यतियत्किंचवायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति॥२॥खं०॥२३॥सयइदमविद्वानग्निहोत्रंजुहोतियथांगारानपोह्यभस्मनिजुहुयात्तादृक्तत्स्यात् ॥१॥ अथयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्यसर्वेषुलोकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेष्वात्मसुहुतंभवति ॥२॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवꣳहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतेयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोति ॥३॥ तस्मादुहैवंविद्यद्यपिचंडालायोच्छिष्टंप्रयच्छेदात्मनिहैवास्यतद्वैश्वानरेहुतꣳस्यादिति ॥४॥ तदेषश्लोकोयथेहक्षुधिताबालामातरंपर्युपासते । एवंसर्वाणिभूतान्यग्निहोत्रमुपासतइत्यग्निहोत्रमुपासतइति ॥५॥२४ ॥ इतिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदिपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

हरिः ॐ॥श्वेतकेतुर्हारुणेयआस तꣳहपितोवाचश्वेतकेतोवसब्रह्मचर्यंनवैसोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्यब्रह्मबंधुरिवभवतीति ॥१॥ सहद्वादशवर्षउपेत्यचतुर्विंशतिवर्षःसर्वान्वेदानधीत्यमहामनाअनूचानमानीस्तब्धएयाय तꣳहपितोवाचश्वेतकेतोयन्नुसोम्येदंमहामनाअनूचानमानीस्तब्धोस्युततमादेशमप्राक्ष्यः ॥२॥ येनाश्रुतꣳश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमिति कथंनुभगवःसआदेशोभवतीति ॥३॥ यथासोम्यैकेनमृत्पिंडे

नसर्वंमृन्मयंविज्ञातᳬस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं ॥४॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वं
लोहमयंविज्ञातᳬस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमणिरित्येवसत्यं॥५॥ यथासोम्यैकेननखनिकृंतनेनस
र्वंकार्ष्णायसंविज्ञातᳬस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंकार्ष्णायसमित्येवसत्यमेवᳬसोम्यसआदेशोभवतीति
॥६॥ नवैनूनंभगवंतस्तएतदवेदिषुर्यद्येतदवेदिष्यन्कथंमेनावक्ष्यन्निति भगवाᳬस्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विति तथासो
म्येतिहोवाच ॥७॥खं० ॥१॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमे
वाद्वितीयं तस्मादसतःसज्जायतइति ॥ १ ॥ कुतस्तुखलुसोम्यैवᳬस्यादितिहोवाच कथमसतःसज्जायेतेति
सत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ॥२॥ तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति तत्तेजोसृजततत्तेजऐक्षतबहुस्यां
प्रजायेयेति तदपोसृजततस्माद्यत्रक्कचशोचतिस्वेदतेवापुरुषस्तेजसएवतदध्यापोजायंते ॥३॥ ताआपऐ
क्षंतबह्व्यःस्यामप्रजायेमहीति ताअन्नमसृजंततस्माद्यत्रक्कचवर्षतितदेवभूयिष्ठमन्नंभवत्यद्भ्यएवतदध्यन्नाद्यं
जायते ॥४॥खं०॥२॥ तेषांखल्वेषांभूतानांत्रीण्येवबीजानिभवंत्यंडजंजीवजमुद्भिज्जमिति ॥१॥ सेयंदेवतै
क्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीति ॥२॥ तासांत्रिवृतंत्रिवृत

मेकैकांकरवाणीतिसेयंदेवतेमास्तिस्रोदेवताअनेनैवजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोत् ॥३॥ तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोद्यथातुखलुसोम्येमास्तिस्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीति ॥४॥ खं० ॥३॥ यदग्नेरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यअपागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्यरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यअपागादादित्यादादित्यत्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं ॥२॥ यच्चंद्रमसोरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यअपागाच्चंद्राच्चंद्रत्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं ॥३॥ यद्विद्युतोरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यअपागाद्विद्युतोविद्युत्त्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं ॥ ४ ॥ एतद्धस्मवैतद्विद्वाꣳसआहुःपूर्वेमहाशालामहाश्रोत्रियानननोद्यकश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीतिह्येभ्योविदांचक्रुः ॥५॥ यदुरोहितमिवाभूदितितेजसस्तद्रूपमितितद्विदांचक्रुर्यदुशुक्लमिवाभूदित्यपाꣳरूपमितितद्विदांचक्रुर्यदुकृष्णमिवाभूदित्यन्नस्यरूपमितितद्विदांचक्रुः ॥६॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेवदेवतानाꣳसमासइतितद्विदांचक्रुःयथातुखलुसोम्ये

मास्तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीति ॥७॥खं०॥४॥ अन्नमशितंत्रेधाविधी
यतेतस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषंभवतियोमध्यमस्तन्माꣳसंयोणिष्ठस्तन्मनः ॥१॥ आपःपीतास्त्रेधाविधीयं
तेतासांयःस्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्रंभवतियोमध्यमस्तल्लोहितंयोणिष्ठःसप्राणः॥२॥ तेजोशितंत्रेधाविधीयतेतस्य
यःस्थविष्ठोधातुस्तदस्थिभवतियोमध्यमःसमज्जायोणिष्ठःसावाक् ॥३॥ अन्नमयꣳहिसोम्यमनआपोमयःप्रा
णस्तेजोमयीवागितिभूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्विति तथासोम्येतिहोवाच ॥४॥खं० ॥५॥ दध्नःसोम्यम
थ्यमानस्ययोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतितत्सर्पिर्भवति ॥१॥ एवमेवखलुसोम्यान्नस्याश्यमानस्ययोणिमासऊ
र्ध्वःसमुदीषतितन्मनोभवति ॥२॥ अपाꣳसोम्यपीयमानानांयोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतिसप्राणोभवति॥३॥
तेजसःसोम्याश्यमानस्ययोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतिसावाग्भवति ॥४॥ अन्नमयꣳहिसोम्यमनआपोमयःप्रा
णस्तेजोमयीवागितिभूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहोवाच ॥५॥खं०॥६॥ षोडशकलःसो
म्यपुरुषः पंचदशाहानिमाशीःकाममपःपिबापोमयःप्राणोनपिबतोविच्छेत्स्यतइति ॥१॥ सहपंचदशाहानि
नाशाथहैनमुपससादकिंब्रवीमिभोइतिऋचःसोम्ययजूꣳषिसामानीतिसहोवाचनवैमाप्रतिभांतिभोइति।२।

तꣳहोवाचयथासोम्यमहतोऽभ्याहितस्यैकोंगारःखद्योतमात्रःपरिशिष्टःस्यात्तेनततोपिनबहुदहेत् एवꣳसो
म्यतेषोडशानांकलानामेकाकलातिशिष्टास्यात्तयैतर्हिवेदान्नानुभवस्यशानाथमेविज्ञास्यसीति ॥३॥ सहा
शाथहैनमुपससादतꣳहयत्किंचपप्रच्छसर्वꣳहप्रतिपेदे ॥४॥ तꣳहोवाचयथासोम्यमहतोभ्याहितस्यैकमंगा
रंखद्योतमात्रंपरिशिष्टंतंतृणैरुपसमाधायप्रज्वलयेत्तेनततोपिबहुदहेत् ॥५॥ एवꣳसोम्यतेषोडशानांकलाना
मेकाकलातिशिष्टाभूत्सान्नेनोपसमाहिताप्राज्वालीत् तयैतर्हिवेदाननुभवस्यन्नमयꣳहिसोम्यमनआपोमयः
प्राणस्तेजोमयीवागितितद्धास्यविजज्ञाविितिविजज्ञाविति ॥६॥ तदेषश्लोकः पंचेंद्रियस्यपुरुषस्ययदेवस्या
दनावृतं ॥ तदस्यप्रज्ञास्रवतिदृतेःपादादिवोदकंदृतेःपादादिवोदकं ॥७॥खं०॥७॥ उद्दालकोहारुणिःश्वेत
केतुंपुत्रमुवाचस्वप्नांतंमेसोम्यविजानीहीति यत्रैतत्पुरुषःस्वपितिनामसतासोम्यतदासंपन्नोभवतिस्वमपी
तोभवति तस्मादेनꣳस्वपितीत्याचक्षतेस्वꣳह्यपीतोभवति ॥१॥ सयथाशकुनिःसूत्रेणप्रबद्धोदिशंदिशंपति
त्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाबंधनमेवोपश्रयत एवमेवखलुसोम्यैतन्मनोदिशंदिशंपतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा

प्राणमेवोपश्रयते प्राणबंधनꣳहिसोम्यमनइति ॥२॥ अशनायापिपासेसोम्यविजानीहीतियत्रैतत्पुरुषोऽशि

शिषतिनामापएवतदशितंनयंते तद्यथागोनायोश्वनायःपुरुषनायइत्येवंतदपआचक्षतेऽशनायेति तत्रै
तच्छुंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्यक्कमूलंस्यादन्यत्रान्नादेवमेवख
लुसोम्यान्नेनशुंगेनापोमूलमन्विच्छाद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथयत्रैतत्पुरुषःपिपासतिनामतेजएवत
त्पीतंनयते तद्यथागोनायोऽश्वनायःपुरुषनायइत्येवं तत्तेजआचष्टउदन्येतितत्रैतदेवशुंगमुत्पतितंसोम्य
विजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्यक्कमूलंस्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छ
तेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः यथाखलुसोम्येमा
स्तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितदुक्तंपुरस्तादेवभवतिअस्यसोम्यपुरुषस्यप्रयतोवाङ्मनसिसं
पद्यतेमनःप्राणेप्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायां ॥६॥ सयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्व
मसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहोवाच ॥७॥खं०॥८॥ यथासोम्यमधुम
धुकृतोनिस्तिष्ठंतिनानात्ययानांवृक्षाणांरसानांसमवहारमेकतांगमयंति ॥ १ ॥ तेयथातत्रनविवेकंलभं

तेमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्म्यमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्मीति एवमेवखलुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुःसति
संपत्स्यामहइति ॥ २ ॥ तइहव्याघ्रोवासिꣳहोवावृकोवावराहोवाकीटोवापतंगोवादꣳशोवामशकोवाय
द्यद्भवंतितत्तदाभवंति ॥ ३ ॥ सयएषोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतो इति
भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहोवाच ॥ ४ ॥ खं० ॥ ९ ॥ इमाःसोम्यनद्यःपुरस्तात्प्राच्यः
स्यंदंतेपश्चात्प्रतीच्यस्ताःसमुद्रात्समुद्रमेवापियंतिससमुद्रएवभवति तायथातत्रनविदुरियमहमस्मीयमहम
स्मीति ॥१॥ एवमेवखलुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसतआगम्यनविदुःसतआगच्छामहइति तइहव्याघ्रोवासिꣳ
होवावृकोवावराहोवाकीटोवापतंगोवादंशोवामशकोवायद्यद्भवंतितत्तदाभवंति ॥ २ ॥ सयएषोणिमैतदा
त्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहो
वाच ॥३॥खं० ॥१०॥ अस्यसोम्यमहतोवृक्षस्ययोमूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योमध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्यो
ग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्सएषजीवेनात्मनानुप्रभूतःपेपीयमानोमोदमानस्तिष्ठति ॥१॥ अस्ययदेकांशाखांजी
वोजहात्यथसाशुष्यति द्वितीयांजहात्यथसाशुष्यति तृतीयांजहात्यथसाशुष्यति सर्वंजहातिसर्वःशुष्यत्ये

वमेवखलुसोम्यविद्धीतिहोवाच ॥ २ ॥ जीवापेतंवावकिलेदंम्रियते नजीवोम्रियतइति सयएषोणिमैतदा
त्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितियथासोम्येतिहोवा
च॥३॥खं०॥११॥न्यग्रोधफलमतआहरेतीदंभगवइतिभिंधीतिभिन्नंभगवइति किमत्रपश्यसीत्यण्व्यइवेमाधा
नाभगवइत्यासामंगैकांभिंधीतिभिन्नाभगवइति किमत्रपश्यसीतिनकिंचनभगवइति ॥१॥ तꣳहोवाचयंवै
सोम्यैतमणिमानंननिभालयसएतस्यवैसोम्यैषोणिम्नएवंमहान्न्यग्रोधस्तिष्ठतिश्रद्धत्स्वसोम्येति ॥२॥ सयए
षोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथा
सोम्येतिहोवाच ॥३॥ खं०॥१२॥ लवणमेतदुदकेवधायाथमाप्रातरुपसीदथाइति(सहत)तद्धतथाचकार
तꣳहोवाचयद्दोषालवणमुदकेऽवधाअंगतदाहरेति तद्धावमृश्यनविवेद यथाविलीनमेव ॥१॥ अंगास्यांता
दाचामेतिकथमितिलवणमिति मध्यादाचामेतिकथमितिलवणमित्यंत्यादाचामेतिकथमितिलवणमित्य
भिप्रास्यैतदथमोपसीदथाइति तद्धतथाचकारतच्छश्वत्संवर्ततेतꣳहोवाचात्रवावकिलसत्सोम्यननिभालयसे
त्रैवकिलेति ॥२॥ सयएषोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभग

वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥खं०॥१३॥यथासोम्यपुरुषंगंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयतंततो
ऽतिजनेविसृजेत्सयथातत्रप्राङ्वोदङ्वाऽधराङ्वाप्राध्मायीताभिनद्धाऽक्षआनीतोऽभिनद्धाक्षोविसृष्टः॥१॥ तस्य
यथाभिनहनंप्रमुच्यप्रब्रूयादेतांदिशंगंधाराएतांदिशंव्रजेतिसग्रामाद्ग्रामंपृच्छन्पंडितोमेधावीगंधारानेवोपसं
पद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषोवेद तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यतइति॥२॥सयएषोणिमैतदात्म्य
मिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्विति तथासोम्येतिहोवाच
॥३खं०॥१४॥ पुरुषꣳसोम्योपतापिनंज्ञातयःपर्युपासतेजानासिमांजानासिमामिति तस्ययावन्नवाङ्मनसिसं
पद्यतेमनःप्राणेप्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायांतावज्जानाति ॥१॥ अथयदास्यवाङ्मनसिसंपद्यतेमनःप्राणे
प्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायामथनजानाति॥२॥ सयएषोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्व
मसिश्वेतकेतोइति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्विति तथासोम्येतिहोवाच ॥३॥खं०॥१५॥पुरुषꣳसोम्योतह
स्तगृहीतमानयंत्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मैतपतेति सयदितस्यकर्ताभवतिततएवानृतमात्मानंकुरुते
सोनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमंतर्धायपरशुंतप्तंप्रतिगृह्णाति सदह्यतेऽथहन्यते ॥१॥ अथसयदितस्याकर्ताभ

वतिततएवसत्यमात्मानंकुरुते ससत्याभिसंधःसत्येनात्मानमंतर्धायपरशुंतप्तंप्रतिगृह्णाति सनदह्यतेथमुच्य
ते ॥२॥ सयथातत्रनादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति तद्धास्यविजज्ञावि
तिविजज्ञाविति ॥३॥खं०॥१६॥ तदेषश्लोकः सर्वेषांखलुभूतानामात्मासत्येप्रतिष्ठितः ॥ तेनात्मानमंतर्धा
यनकिंचित्पापमृच्छति ॥ आत्मसत्यात्मसाक्षीसतांधर्मःप्रतापवान् ॥ नसपापानिकुरुतेयस्यात्माभवतिप्रि
यो ॥ जायत्येकोम्रियत्येकोऽश्नात्येकःशुभाशुभं ॥ सर्वभूतात्मभूतेभ्यःसम्यग्भूतानिपश्यतो ॥ देवाअपि
मार्गेमुह्यंतिपदज्ञानात्पदैषिणः पदज्ञानात्पदैषिणइति ॥ ॐमितिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदिषष्ठोध्यायः ॥६॥

हरिःॐ ॥ अधीहिभगवइतिहोपससादसनत्कुमारंनारदस्तꣳहोवाच यद्वेत्थतेनमोपसीदततस्तऊर्ध्वंवक्ष्या
मीति॥१॥सहोवाचऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदंसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदं पित्र्य
ꣳराशिंदैवंनिधिंवाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यामे
तद्भगवोध्येमि॥२॥सोहंभगवोमंत्रविदेवास्मिनात्मविच्छ्रुतꣳह्येवमेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मविदिति सो
हंभगवःशोचामि तन्माभगवांच्छोकस्यपारंतारयत्विति तꣳहोवाचयद्वैकिंचैतदध्यगीष्ठानामैवैतत् ॥ ३ ॥

नामवाऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदआथर्वणश्चतुर्थइतिहासपुराणःपंचमोवेदानावेदः पित्र्योराशिर्दैवोनिधि
र्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्याब्रह्मविद्याभूतविद्याक्षत्रविद्यानक्षविद्यासर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपा
स्स्वेति ॥ ४ ॥ सयोनामब्रह्मेत्युपास्तेयावन्नाम्नोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोनामब्रह्मेत्युपास्ते अस्ति
भगवोनाम्नोभूयइतिनाम्नोवावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥५॥खं०॥१॥ वाग्वावनाम्नोभूयसी वा
ग्वाऋग्वेदंविज्ञापयतियजुर्वेदꣳसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदं पित्र्यंराशिंदैवंनिधिं
वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यां दिवंचपृथिवींच
वायुंचाकाशंचापश्चतेजश्चदेवाꣳश्चमनुष्याꣳश्चपशूꣳश्चवयाꣳसिच तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतंगपि
पीलिकं धर्मंचाधर्मंचसत्यंचानृतंचसाधुचासाधुचहृदयज्ञंचाहृदयज्ञंच यद्वैवाङ्नाभविष्यन्नधर्मोनाधर्मोव्यज्ञाप
यिष्यन्नसत्यंनानृतंनसाधुनासाधुनहृदयज्ञोनाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वंविज्ञापयतिवाचमुपास्स्वेति ॥१॥ सयो
वाचंब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोवाचंब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवोवाचोभूयइ ॥५६४॥
तिवाचोवावभूयोस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ खं० ॥ २ ॥ मनोवाववाचोभूयोयथावैद्वेवा

ऽऽमलकेद्वेवाकोलेद्वौवाऽक्षौमुष्टिरनुभवत्येवंवाचंचनामचमनोनुभवति सयदामनसामनस्यतिमंत्रानधीयेत्य
थाधीते कर्माणिकुर्वीयेत्यथकुरुते पुत्रांश्चपशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमंचलोकममुंचेच्छेयेत्यथेच्छते मनोह्या
त्मामनोहिलोकोमनोहिब्रह्म मनउपास्स्वेति ॥ १ ॥ सयोमनोब्रह्मेत्युपास्तेसयावन्मनसोगतंतत्रास्ययथा
कामचारोभवतियोमनोब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवोमनसोभूयइति मनसोवावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवी
त्विति ॥२॥खं०॥३॥ संकल्पोवावमनसोभूयान्यदावैसंकल्पयतेऽथमनस्यत्यथवाचमीरयति तामुनाम्नीरय
तिनाम्निमंत्राएकंभवंतिमंत्रेषुकर्माणि ॥१॥ तानिहवाएतानिसंकल्पैकायनानिसंकल्पात्मकानिसंकल्पेप्रति
ष्ठितानि समक्लृपतांद्यावापृथिवीसमकल्पेतांवायुश्चाकाशश्चसमकल्पंतामापश्चतेजश्च तेषांसंक्लृप्त्यैवर्षंसंक
ल्पतेवर्षस्यसंक्लृप्त्याअन्नंसंकल्पतेऽन्नस्यसंक्लृप्त्यैप्राणाःसंकल्पंते प्राणानांसंक्लृप्त्यैमंत्राःसंकल्पंतेमंत्राणांसंक्लृ
प्त्यैकर्माणिसंकल्पंते कर्मणांसंक्लृप्त्यैलोकाःसंकल्पंतेलोकानांसंक्लृप्त्यैसर्वंसंकल्पते सएषसंकल्पःसंकल्पमुपा
स्स्वेति ॥२॥ सयःसंकल्पंब्रह्मेत्युपास्तेक्लृप्तान्वैसलोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमा
नोभिसिध्यतियावत्संकल्पस्यगतं तत्रास्ययथाकामचारोभवतियःसंकल्पंब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवःसंकल्पा

द्भूयइति संकल्पाद्वावभूयोस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥३॥खं० ॥४॥ चित्तंवावसंकल्पाद्भूयोयदावैचे
तयतेथसंकल्पयतेथमनस्यत्यथवाचमीरयति तामुनाम्नीरयतिनाम्निमंत्राएकंभवंतिमंत्रेषुकर्माणि ॥१॥ ता
निहवाएतानिचित्तैकायनानिचित्तात्मानिचित्तेप्रतिष्ठितानि तस्माद्यदपिबहुविदचित्तोभवतिनायमस्तीत्ये
वैनमाहुर्यदयंवेदयद्वाअयंविद्वान्नेत्थमचित्तःस्यादित्यथयद्यल्पविच्चित्तवान्भवतितस्मादेतच्छुश्रूषंते चित्तꣳ
ह्येवैषामेकायनंचित्तमात्माचित्तंप्रतिष्ठाचित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ सयश्चित्तंब्रह्मेत्युपास्तेचित्तान्वैसलोकान्ध्रु
वान्ध्रुवःप्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोभिसिध्यतियावच्चित्तस्यगतं तत्रास्ययथाकामचारोभव
तियश्चित्तंब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवश्चित्ताद्भूयइति चित्ताद्वावभूयोस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥
खं० ॥५॥ ध्यानंवावचित्ताद्भूयोध्यायतीवपृथिवीध्यायतीवद्यौर्ध्यायतीवांतरिक्षंध्यायंतीवापोध्यायंतीवपर्व
ताध्यायंतीवदेवमनुष्यास्तस्माद्यइहमनुष्याणांमहत्तांप्राप्नुवंति ध्यानापादꣳशाइवैवतेभवंत्यथयेल्पाःकलहि
नःपिशुनाउपवादिनस्तेथयेप्रभवोध्यानापादꣳशाइवैवतेभवंति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ सयोध्यानंब्रह्मेत्यु
पास्तेयावद्ध्यानस्यगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोध्यानंब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवोध्यानाद्भूयइतिध्याना

द्वावभूयोस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं० ॥६॥ विज्ञानंवावध्यानाद्भूयोविज्ञानेनवाऋग्वेदंविजा
नातियजुर्वेदꣳसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यꣳराशिंदैवंनिधिंवाकोवाक्यमे
कायनं देवविद्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यां दिवंचपृथिवींचवायुंचाकाशं
चापश्चतेजश्च देवाꣳश्चमनुष्याꣳश्चपशूꣳश्चवयांसिचतृणवनस्पतीञ्श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलिकं धर्मंचा
धर्मंचसत्यंचानृतंचसाधुचासाधुचहृदयज्ञंचाहृदयज्ञंचान्नंचरसंचेमंचलोकममुंचविज्ञानेनैवविजानाति विज्ञा
नमुपास्स्वेति ॥१॥ सयोविज्ञानंब्रह्मेत्युपास्तेविज्ञानवतोवैसलोकान्ज्ञानवतोभिसिध्यतियावद्विज्ञानस्यगतं
तत्रास्ययथाकामचारोभवतियोविज्ञानंब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवोविज्ञानाद्भूयइतिविज्ञानाद्वावभूयोस्तीतित
न्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं०॥७॥ बलंवावविज्ञानाद्भूयोपीहशतंविज्ञानवतामेकोबलवानाकंपयते सय
दाबलीभवत्यथोत्थाताभवत्युत्तिष्ठन्परिचरिताभवतिपरिचरन्नुपसत्ताभवत्युपसीदन्द्रष्टाभवति श्रोताभवति
मंताभवतिबोद्धाभवतिकर्ताभवतिविज्ञाताभवति बलेनवैपृथिवीतिष्ठतिबलेनांतरिक्षंबलेनद्यौर्बलेनापोब
लेनपर्वताबलेनदेवमनुष्याबलेनपशवश्चवयाꣳसिचतृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलिकंबलेनवै

लोकस्तिष्ठतिबलमुपास्स्वेति ॥१॥ सयोबलंब्रह्मेत्युपास्तेयावद्बलस्यगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोबलंब्र
ह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवोबलाद्भूयइतिबलाद्वावभूयोस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति॥२॥खं० ॥८॥ अन्नंवाव
बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपिदशरात्रीर्नाश्नीयाद्यदु(द्यु)हजीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमंताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाताभव
तिअथान्नस्याशीद्रष्टाभवतिश्रोताभवतिमंताभवतिबोद्धाभवतिकर्ताभवतिविज्ञाताभवत्यन्नमुपास्स्वेति ।१।
सयोन्नंब्रह्मेत्युपास्तेन्नवतोवैसलोकान्पानवतोभिसिध्यति यावदन्नस्यगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोन्नं
ब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवोन्नाद्भूयइत्यन्नाद्वावभूयोस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं०॥९॥ आपोवावा
न्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदासुवृष्टिर्नभवतिव्याधीयंतेप्राणाअन्नंकनीयोभविष्यतीति अथयदासुवृष्टिर्भवत्यानंदिनः
प्राणाभवंत्यन्नंबहुभविष्यतीत्यापएवेमामूर्तायेयंपृथिवीयदंतरिक्षंयद्द्यौर्यत्पर्वतायद्देवमनुष्यायत्पशवश्चव
याꣳसिचतृणवनस्पतयःश्वापदान्याकीटपतंगपिपीलिकमापएवेमामूर्ताअपउपास्स्वेति ॥ १ ॥ सयोपोब्रह्मे
त्युपास्तआप्नोतिसर्वान्कामाꣳस्तृप्तिमान्भवति यावदपांगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोपोब्रह्मेत्युपास्ते ॥५६६॥
अस्तिभगवोऽद्भ्योभूयइत्यद्भ्योवावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं०॥१०॥ तेजोवावाऽद्भ्योभूय

स्तद्वाएतद्वायुमागृह्याकाशमभितपतितदाहुर्निशोचतिनितपतिवर्षिष्यतिवाइतितेजएवतत्पूर्वंदर्शयित्वा
थाऽऽपःसृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्चतिरश्चीभिश्चविद्युद्भिराह्रादाश्चरंति तस्मादाहुर्विद्योततेस्तनयतिवर्षिष्यति
वाइतितेजएवतत्पूर्वंदर्शयित्वाथापःसृजतेतेजउपास्स्वेति ॥ १ ॥ सयस्तेजोब्रह्मेत्युपास्तेतेजस्वीवैसतेजस्व
तोलोकान्भास्वतोपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियस्तेजोब्रह्मेत्यु
पास्ते अस्तिभगवस्तेजसोभूयइतितेजसोवावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति॥२॥खं०॥११॥ आकाशो
वावतेजसोभूयानाकाशो(शे)वैसूर्याचंद्रमसावुभौविद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेनशृणोत्याकाशे
नप्रतिशृणोत्याकाशेरमतआकाशेनरमतआकाशेजायतआकाशमभिजायतआकाशमुपास्स्वेति ॥१॥ स
यआकाशंब्रह्मेत्युपास्तआकाशवतोवैसलोकान्प्रकाशवतोसंबधानुरुगायवतोभिसिद्ध्यति यावदाकाशस्य
गतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियआकाशंब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवआकाशाद्भूयइत्याकाशाद्वावभूयोस्ती
तितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं०॥१२॥ स्मरोवाआकाशाद्भूयाꣳस्तस्माद्यद्यपिबहवआसीरन्नस्मरंतोनैव
तेकंचनशृणुयुर्नमन्वीरन्नविजानीरन् यदावावतेस्मरेयुरथशृणुयुरथमन्वीरन्नथविजानीरन् स्मरेणवैपुत्रा

न्विजानातिस्मरेणपशूꣳस्मरमुपास्स्वेति ॥१॥ सयःस्मरंब्रह्मेत्युपास्तेयावत्स्मरस्यगतंतत्रास्ययथाकामचारो भवतियःस्मरंब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवःस्मराद्भूयइतिस्मराद्वावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं० ॥१३॥ आशावावस्मराद्भूयस्याशेद्धोवैस्मरोमंत्रानधीतेकर्माणिकुरुते पुत्राꣳश्चपशूꣳश्चेच्छतइमंचलोकममुं चेच्छतआशामुपास्स्वेति ॥१॥ सयआशांब्रह्मेत्युपास्तेआशयास्यसर्वेकामाःसमृध्यंत्यमोघाहास्याऽऽशिषो भवंति यावदाशायागतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियआशांब्रह्मेत्युपास्ते अस्तिभगवआशायाभूयइत्याशायावावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥खं० ॥१४॥ प्राणोवाआशायाभूयान्यथावाअरानाभौसमर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वꣳसमर्पितं प्राणःप्राणेनयातिप्राणःप्राणंददातिप्राणायददातिप्राणोहपिताप्राणो माताप्राणोभ्राताप्राणःस्वसाप्राणआचार्यःप्राणोब्राह्मणः ॥१॥ सयदिपितरंवामातरंवाभ्रातरंवास्वसारंवाऽऽचार्यंवाब्राह्मणंवाकिंचिद्भृशमिवप्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुःपितृहावैत्वमसिमातृहावैत्वमसिभ्रातृहावैत्वमसिस्वसृहावैत्वमस्याचार्यहावैत्वमसिब्राह्मणहावैत्वमसीति ॥२॥ अथयद्यप्येनानुत्क्रांतप्राणाञ्छूलेनसमासंव्यतिषंदहेन्नैवैनंब्रूयुःपितृहासीतिनमातृहासीतिनभ्रातृहासीतिनस्वसृहासीतिनाचार्यहासीतिनब्राह्मणहा

सीति ॥३॥ प्राणोह्येवैतानिसर्वाणिभवतिसवाएषएवंपश्यन्नेवंमन्वानएवंविजानन्नतिवादीभवति तंचेद्ब्रूयु
रतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापह्नुवीत ॥४॥खं०॥१५॥ एषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतिसोहंभ
गवःसत्येनातिवदानीति सत्यंत्वेवविजिज्ञासितव्यमितिसत्यंभगवोविजिज्ञासइति ॥खं०॥१६॥ यदावैविजा
नात्यथसत्यंवदतिनाविजानन्सत्यंवदतिविजानन्नेवसत्यंवदति विज्ञानंत्वेवविजिज्ञासितव्यमितिविज्ञानंभ
गवोविजिज्ञासइति ॥खं० ॥१७॥ यदावैमनुतेथविजानातिनामत्वाविजानातिमत्वैवविजानातिमतिस्त्वेव
विजिज्ञासितव्येतिमतिंभगवोविजिज्ञासइति ॥खं०॥१८॥ यदावैश्रद्दधात्यथमनुतेनाश्रद्दधन्मनुतेश्रद्दधदे
वमनुतेश्रद्धात्वेवविजिज्ञासितव्येतिश्रद्धांभगवोविजिज्ञासइति ॥खं० ॥१९॥ यदावैनिस्तिष्ठत्यथश्रद्दधाति
नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधातिनिस्तिष्ठन्नेवश्रद्दधाति निष्ठात्वेवविजिज्ञासितव्येतिनिष्ठांभगवोविजिज्ञासइति ॥खं०॥
॥२०॥ यदावैकरोत्यथनिस्तिष्ठतिनाकृत्वानिस्तिष्ठतिकृत्वैवनिस्तिष्ठतिकृतिस्त्वेवविजिज्ञासितव्येतिकृतिंभगवोवि
जिज्ञासइति ॥खं० ॥२१॥ यदावैसुखंलभतेथकरोतिनासुखंलब्ध्वाकरोतिसुखमेवलब्ध्वाकरोतिसुखंत्वेव
विजिज्ञासितव्यमितिसुखंभगवोविजिज्ञासइति ॥खं० ॥२२॥ योवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्तिभूमैवसुखंभू

मात्वेवविजिज्ञासितव्यइतिभूमानंभगवोविजिज्ञासइति ॥ खं॰ ॥२३॥ यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिना
न्यद्विजानातिसभूमा अथयत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानातितदल्पं योवैभूमातदमृतमथयदल्पंतन्म
र्त्यं सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नियदिवानमहिम्नीति ॥१॥ गोअश्वमिहमहिमेत्याचक्षतेहस्तिहिर
ण्यंदासभार्यंक्षेत्राण्यायतनानीतिनाहमेवंब्रवीमीतिहोवाचान्योह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठितइति ॥२॥खं॰॥२४॥ स
एवाधस्तात्सउपरिष्टात्सपश्चात्सपुरस्तात्सदक्षिणतःसउत्तरतःसएवेदꣳसर्वमित्यथातोहंकारादेशएवाहमेवा
धस्तादहमुपरिष्टादहंपश्चादहंपुरस्तादहंदक्षिणतोहमुत्तरतोहमेवेदꣳसर्वमिति ॥१॥ अथातआत्मादेशएवा
त्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मापश्चादात्मापुरस्तादात्मादक्षिणतआत्मोत्तरतआत्मैवेदꣳसर्वमिति सवाएषए
वंपश्यन्नेवंमन्वानएवंविजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुनआत्मानंदःसस्वराड्भवति तस्यसर्वेषुलोकेषु
कामचारोभवत्यथयेन्यथातोविदुरन्यराजानस्तेक्षय्यलोकाभवंति तेषाꣳसर्वेषुलोकेष्वकामचारोभवति॥२॥
खं॰ ॥२५॥ तस्यहवाएतस्यैवंपश्यतएवंमन्वानस्यैवंविजानतआत्मतःप्राणआत्मतआशाआत्मतःस्मर आ ॥५६८॥
त्मतआकाशआत्मतस्तेजआत्मतआपआत्मतआविर्भावतिरोभावावात्मतोन्नमात्मतोबलमात्मतोविज्ञान

मात्मतोध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतःसंकल्प आत्मतोमनआत्मतोवागात्मतोनामात्मतोमंत्राआत्मतःकर्मा
ण्यात्मतएवेदꣳसर्वमिति ॥ तदेषश्लोकः ॥ नपश्योमृत्युंपश्यतिनरोगंनोतदुःखताꣳसर्वꣳहपश्यःपश्यतिस
र्वमाप्नोतिसर्वशइति ॥ सएकधाभवतित्रिधाभवतिपंचधासप्तधानवधाचैवपुनश्चैकादशस्मृतः ॥ शतंचद
शचैकश्चसहस्राणिचविꣳशतिः ॥ आहारशुद्धौसत्वशुद्धिःसत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिः ॥ स्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनां
विप्रमोक्षस्तस्मैमृदितकषायायतमसः पारंदर्शयतिदेवर्षयेनारदायभगवान्तसनत्कुमारस्तꣳस्कंदइत्याचक्षते
तꣳस्कंदइत्याचक्षते ॥खं०॥२६॥ ॐमितिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदिसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥
॥ हरिःॐ ॥ अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंतद्वा
वविजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥ तंचेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशः किंतदत्र
विद्यतेयदन्वेष्टव्यंयद्वावविजिज्ञासितव्यमिति ॥ २॥ सब्रूयाद्यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआका
शउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहिते उभावग्निश्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसावुभौविद्युन्नक्षत्राणियच्चास्येहा
स्तियच्चनास्तिसर्वंतदस्मिन्त्समाहितमिति॥३॥ तंचेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदंब्रह्मपुरेसर्वꣳसमाहितंसर्वाणिचभूता

निसर्वेचकामा यदैनज्जरावाप्नोतिप्रध्वंसतेवाकिंततोतिशिष्यतइति ॥४॥ सब्रूयान्नास्यजरयैतज्जीर्यतिन
वधेनास्यहन्यत एतत्सत्यंब्रह्मपुरमस्मिन्कामाःसमाहिताएषआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोऽवि
जिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पो यथाह्येवेहप्रजाअन्वाविशंतियथानुशासनंयंयमंतमभिकामाभवं
तियंजनपदंयंक्षेत्रभागंतंतमेवोपजीवंति ॥ ५ ॥ तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलो
कःक्षीयते तद्यइहात्मानमननुविद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्कामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति अथय
इहात्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्कामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति ॥६॥ खं० ॥१॥ सयदि
पितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतितेनपितृलोकेनसंपन्नोमहीयते अथयदिमातृलोक
कामोभवतिसंकल्पादेवास्यमातरःसमुत्तिष्ठंतितेनमातृलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥ २ ॥ अथयदिभ्रातृलोकका
मोभवतिसंकल्पादेवास्यभ्रातरःसमुत्तिष्ठंतितेनभ्रातृलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥ ३ ॥ अथयदिस्वसृलोककामो
भवतिसंकल्पादेवास्यस्वसारःसमुत्तिष्ठंतितेनस्वसृलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥४॥ अथयदिसखिलोककामोभ
वतिसंकल्पादेवास्यसखायःसमुत्तिष्ठंतितेनसखिलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥५॥ अथयदिगंधमाल्यलोककामो

भवतिसंकल्पादेवास्यगंधमाल्येसमुत्तिष्ठतस्तेनगंधमाल्यलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥ ६॥ अथयद्यन्नपानलोक
कामोभवतिसंकल्पादेवास्यान्नपानेसमुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥७॥ अथयदिगीतवादि
त्रलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यगीतवादित्रेसमुत्तिष्ठतस्तेनगीतवादित्रलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥८॥ अथ
यदिस्त्रीलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यस्त्रियःसमुत्तिष्ठंतितेनस्त्रीलोकेनसंपन्नोमहीयते ॥९॥ यंयमंतमभि
कामोभवतियंकामंकामयतेसोस्यसंकल्पादेवसमुत्तिष्ठतितेनसंपन्नोमहीयते ॥१०॥ खं० ॥२॥ तइमेसत्याः
कामाअनृतापिधानास्तेषाꣳसत्यानाꣳसतामनृतमपिधानंयोयोह्यस्येतःप्रैतिनतमिहदर्शनायलभते ॥ १ ॥
अथयेचास्येहजीवायेचप्रेतायच्चान्यदिच्छन्नलभतेसर्वंतदत्रगत्वाविंदतेअत्रह्यस्यैतेसत्याःकामाः(अनृतापि
धानाः) तद्यथाऽपिहिरण्यनिधिंनिहितमक्षेत्रज्ञाउपर्युपरिसंचरंतोनविंदेयुरेवमेवेमाःसर्वाःप्रजाअहरहर्गच्छं
त्यएतंब्रह्मलोकंनविंदंत्यनृतेनहिप्रत्यूढाः ॥२॥ सवाएषआत्माहृदितस्यैतदेवनिरुक्तꣳहृद्ययमिति तस्माद्धृ
दयमहर्वाएवंवित्स्वर्गंलोकमेति ॥३॥ अथयएषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपे
णाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्यहवाएतस्यब्रह्मणोनामसत्यमिति ॥४॥ ता

निहवाएतानित्रीण्यक्षराणिसत्तियमितितद्यत्सत्तदमृतमथयत्तितन्मर्त्यमथयद्यंतेनोभेयच्छति यदनेनो
भेयच्छतितस्माद्यमहरहर्वाएवंवित्स्वर्गंलोकमेति ॥५॥ खं० ॥३॥ अथयआत्माससेतुर्विधृतिरेषांलोकाना
मसंभेदाय नैतꣳसेतुमहोरात्रेतरतोनजरानमृत्युर्नशोकोनसुकृतंनदुष्कृतꣳसर्वेपाप्मानोतोनिवर्तंतेऽपहत
पाप्माह्येषब्रह्मलोकः ॥१॥ तस्माद्वाएतꣳसेतुंतीर्त्वांधःसन्ननंधोभवति विद्धःसन्नविद्धोभवत्युपतापीसन्ननु
पतापीभवति तस्माद्वाएतंसेतुंतीर्त्वाऽपिनक्तमहरेवाभिनिष्पद्यतेऽसकृद्विभातोह्येवैषब्रह्मलोकः ॥२॥ तद्य
एवैतंब्रह्मलोकंब्रह्मचर्येणानुविंदंतितेषामेवैषब्रह्मलोकस्तेषाꣳसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति ॥३॥ खं० ॥४॥
अथयद्यज्ञइत्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणह्येवयोज्ञातातंविंदतेथयदिष्टमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्ये
णह्येवेष्ट्वात्मानमनुविंदते॥१॥अथयत्सत्रायणमित्यचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणह्येवसतआत्मनस्त्राणंविंदते
थयन्मौनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणह्येवात्मानमनुविद्यमनुते ॥२॥ अथयदनाशकायनमित्याच
क्षतेब्रह्मचर्यमेवतदेषह्यात्मानननश्यति यंब्रह्मचर्येणानुविंदतेथयदरण्यायनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्ममेवतत्अरश्च ॥५७०॥
हवैण्यश्चार्णवौब्रह्मलोकेतृतीयस्यामितोदिवितदैरंमदीयꣳसरस्तदश्वत्थःसोमसवनस्तदपराजितापूर्वब्रह्म

णःप्रभुविमितश्हिरण्मयं ॥३॥ तद्यएवैतावरंचवैण्यंचार्णवौब्रह्मलोकेब्रह्मचर्येणानुविंदंतितेषामेवैषब्रह्मलोक
स्तेषाᳬसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति ॥४॥ खं० ॥५॥ अथयाएताहृदयस्यनाड्यस्ताःपिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठं
तिशुक्लस्यनीलस्यपीतस्यलोहितस्येत्यसौवाआदित्यःपिंगलएषशुक्लएषनीलएषपीतएषलोहितः ॥ १ ॥ त
द्यथामहापथआततउभौग्रामौगच्छतीमंचामुंचैवमेवैताआदित्यस्यरश्मयउभौलोकौगच्छंतीमंचामुंचामु
ष्मादादित्यात्प्रता(ती)यंतेतआसुनाडीषुसृप्ताआभ्योनाडीभ्यःप्रता(ती)यंतेमुष्मिन्नादित्येसृप्ताः॥२॥तद्यत्रै
तत्सुप्तःसमस्तःसंप्रसन्नःस्वप्नंनविजानात्यासुतदानाडीषुसृप्तोभवतितंनकश्चनपाप्मास्पृशति तेजसाहितदा
संपन्नोभवति ॥३॥ अथयत्रैतदबलिमानंनीतोभवतितमभितआसीनाआहुर्जानासिमांजानासिमामितिस
यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रांतोभवतितावज्जानाति ॥४॥ अथयत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेवरश्मिभिरूर्ध्व
आक्रमतेसओमितिवाहोद्वामीयतेसयावत्क्षिपेन्मनस्तावदादित्यंगच्छत्येतद्वैखलुलोकद्वारंविदुषांप्रपदंनि
रोधोऽविदुषां॥५॥ तदेषश्लोकः। शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका॥तयोर्ध्वमायन्नमृत
त्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतिउत्क्रमणेभवंति ॥६॥खं०॥६॥ यआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोऽ

विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः सवीजिज्ञासितव्यः ससर्वा॑ँश्चलोकानाप्नोतिससर्वा॑ँ
श्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभयेदेवासुराअनुबुध्यहोचुःबुबु
धिरे तेहोचुर्हंततमात्मानमन्विच्छामोयमात्मानमन्विष्यसर्वा॑ँश्चलोकानाप्नोतिसर्वा॑ँश्चकामानितिइंद्रोह
वैदेवानामभिप्रवव्राजविरोचनोसुराणां तौहासंविदानावेवसमित्पाणीप्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥
तौहद्वात्रि॑ँशतंवर्षाणिब्रह्मचर्यमूषतुस्तौहप्रजापतिरुवाचकिमिच्छंतावावास्तमिति तौहोचतुर्यआत्मापहत
पाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः सस
र्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वा॑ँश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहभगवतोवाचोवेदयंतेतमिच्छंताव
वास्तमिति ॥ ३ ॥ तौहप्रजापतिरुवाच यएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतेएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेत
द्ब्रह्मेतिअथयोयंभगवोप्सुपरिख्यायतेयश्चायमादर्शेकतमएषइत्येषउएवैषुसर्वेष्वंतेषुपरिख्यायतइतिहोवाच
॥ ४ ॥ खं० ॥ ७ ॥ उदशरावआत्मानमवेक्ष्ययदात्मनोनविजानीथस्तन्मेप्रब्रूतमिति तौहोदशरावेवेक्षां ॥५७१॥
चक्रातेतौहप्रजापतिरुवाचकिंपश्यथइति तौहोचतुःसर्वमेवेदमावांभगवआत्मानंपश्यावआलोमभ्यआन-

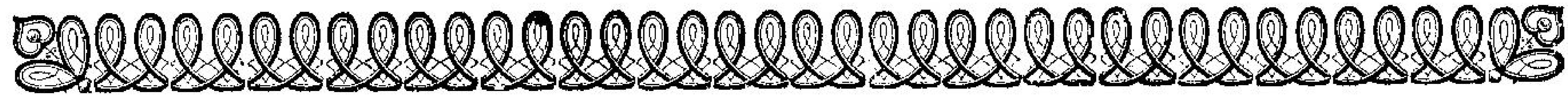
खेभ्यःप्रतिरूपमिति ॥१॥ तौहप्रजापतिरुवाचसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृतौभूत्वोदशरावेवेक्ष्येथामिति
तौहसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृतौभूत्वोदशरावेवेक्षांचक्राते तौहप्रजापतिरुवाचकिंपश्यथइति॥२॥तौहो
चतुर्यथैवेदमावांभगवःसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृतौस्वएवमेवेमौभगवःसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृताविति
त्येषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौहशांतहृदयौप्रवव्रजतुः॥३॥तौहान्वीक्ष्यप्रजापतिरुवाचानु
पलभ्यात्मानमननुविद्यव्रजतोयतरएतदुपनिषदोभविष्यंतिदेवावाऽसुरावातेपराभविष्यंतीति सहशांतहृद
यएवविरोचनोसुरान्जगामतेभ्योहैतामुपनिषदंप्रोवाचात्मैवेहमहय्यआत्मापरिचर्यआत्मानमेवेहमहयन्ना
त्मानंपरिचरन्नुभौलोकाववाप्नोतीमंचामुंचेति ॥४॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो
बतेत्यसुराणाꣳह्येषोपनिषत्प्रेतस्यशरीरंभिक्षयावसनेनालंकारेणेतिसꣳस्कुर्वंत्येतेनह्यमुंलोकंजेष्यंतोमन्यंते
॥५॥खं०॥८॥ अथहेंद्रोप्राप्यैवदेवानेतद्भयंददर्श यथैवखल्वयमस्मिञ्छरीरेसाध्वलंकृतेसाध्वलंकृतोभवति
सुवसनेसुवसनःपरिष्कृतेपरिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नंधेंधोभवतिस्रामेस्रामःपरिवृक्णेपरिवृक्णोस्यैवशरीरस्य
नाशमन्वेषनश्यतिनाहमत्रभोग्यंपश्यामीतिससमित्पाणिःपुनरेयायतꣳहप्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ मघवन्य

च्छांतहृदयः प्राव्राजीः सार्धंविरोचनेनकिमिच्छन्पुनरागमइति सहोवाचयथैवखल्वयंभगवोस्मिञ्छरीरेसा
ध्वलंकृतेसाध्वलंकृतोभवतिसुवसनेसुवसनः परिष्कृतेपरिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नंधेंधोभवतिस्रामेस्रामः परि
वृक्णेपरिवृक्णोस्यैवशरीरस्यनाशमन्वेषनश्यतिनाहमत्रभोग्यंपश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैषमघवन्निति हो
वाचैतंत्वेवतेभूयोनुव्याख्यास्यामिवसापराणिद्वात्रिꣳशतंवर्षाणीति सहापराणिद्वात्रिꣳशतंवर्षाण्युवासत
स्मैसहोवाच ॥३॥खं०॥९॥ यएषस्वप्नेमहीयमानश्चरत्येषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति सहशांत
हृदयः प्रवव्राजसहाप्राप्यैवदेवानेतद्भयंददर्श तद्यद्यपीदꣳशरीरमंधंभवत्यनंधः सभवतियदिस्राममस्रामो नैवै
षोस्यदोषेणदुष्यति ॥ १ ॥ नवधेनास्यहन्यतेनास्यस्रामेणस्रामोघ्नंतित्वेवैनंविच्छादयंतीवाप्रियवेत्तेवभवत्य
पिरोदितीव नाहमत्रभोग्यंपश्यामीति ॥ २ ॥ ससमित्पाणिः पुनरेयायतꣳहप्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छांत
हृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागमइति सहोवाचतद्यद्यपीदंभगवः शरीरमंधंभवत्यनंधः सभवतियदिस्रामम
स्रामो नैवैषोस्यदोषेणदुष्यति ॥३॥ नवधेनास्यहन्यतेनास्यस्रामेणस्रामोघ्नंतित्वेवैनंविच्छादयंतीवाप्रियवे
त्तेवभवत्यपिरोदितीव नाहमत्रभोग्यंपश्यामीत्येवमेवैषमघवन्निति होवाचैतंत्वेवतेभूयोनुव्याख्यास्यामि व

सापराणिद्वात्रिꣳशतंवर्षाणीतिसहापराणिद्वात्रिꣳशतंवर्षाण्युवासतस्मैसहोवाच ॥ ४ ॥ खं० ॥ १० ॥ तद्य
त्रैतत्सुप्तःसमस्तःसंप्रसन्नःस्वप्नंनविजानात्येषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति सहशांतहृदयःप्रवव्राज
सहाप्राप्यैवदेवानेतद्भयंददर्श नाहंखल्वयमेवꣳसंप्रत्यात्मानंजानात्ययमहमस्मीतिनोएवेमानिभूतानि वि
नाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभोग्यंपश्यामीति ॥१॥ ससमित्पाणिः पुनरेयायतꣳहप्रजापतिरुवाच मघव
न्यच्छांतहृदयःप्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागमइतिसहोवाच नाहंखल्वयंभगवएवꣳसंप्रत्यात्मानंजानात्ययम
हमस्मीतिनोएवेमानिभूतानिविनाशमेवापीतोभवति नाहमत्रभोग्यंपश्यामीति॥२॥एवमेवैषमघवन्निितिहो
वाचैतंत्वेवतेभूयोनुव्याख्यास्यामिनोएवान्यत्रैतस्माद्वसापराणिपंचवर्षाणीति सहापराणिपंचवर्षाण्युवासता
न्येकशतंसंपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳहवैवर्षाणिमघवान्प्रजापतौब्रह्मचर्यमुवासतस्मैसहोवाच ॥ ३ ॥ खं०
॥ ११ ॥ मघवन्मर्त्यंवाइदꣳशरीरमात्तंमृत्युनातदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोधिष्ठानमात्तोवैसशरीरःप्रिया
प्रियाभ्यां नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतः ॥१॥ अशरीरो
वायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपे

णाभिनिष्पद्यंते ॥२॥ एवमेवैषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते
सउत्तमःपुरुषःसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणःस्त्रीभिर्वायानैर्वाज्ञातिभिर्वा नोपजनंस्मरन्नि
दंशरीरंसयथाप्रयोग्यआचरणेयुक्तएवमेवायमस्मिन्शरीरेप्राणोयुक्तः ॥३॥ अथयत्रैतदाकाशमनुविष
ण्णंचक्षुःसचाक्षुषःपुरुषोदर्शनायचक्षुरथयोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मागंधायघ्राणमथयोवेदेदमभिव्याहरा
णीति सआत्माभिव्याहारायवागथयोवेदेदंशृणवानीतिसआत्माश्रवणायश्रोत्रं ॥४॥ अथयोवेदेदंमन्वा
नीतिसआत्मामनोस्यदैवंचक्षुः सवाएषएतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान्पश्यन्रमते ॥५॥ यएतेब्रह्मलोके
तंवाएतंदेवाआत्मानमुपासते तस्मात्तेषांसर्वेचलोकाआत्ताःसर्वेचकामाःसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्च
कामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापतिरुवाचप्रजापतिरुवाच ॥६॥खं०॥१२॥ श्यामाच्छबलंप्र
पद्येशबलाच्छ्यामंप्रपद्येश्वइवरोमाणिविधूयपापंचंद्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वाशरीरमकृतंकृतात्माब्रह्मलो
कमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति॥खं०॥१३॥आकाशोवैनामरूपयोर्निर्वहिता तेयदंतरातद्ब्रह्मतदमृतंस
आत्मा प्रजापतेःसभांवेश्मप्रपद्ये यशोहंभवानिब्राह्मणानांयशोराज्ञांयशोविशांयशोहमनुप्रापत्सि सहाहंय

शसांयशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतंलिंदुमाऽऽभिगांलिंदुमाऽऽभिगां ॥ खं० ॥ १४ ॥ तद्धैतद्ब्रह्माप्रजापतयउवा
चप्रजापतिर्मनवेमनुःप्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानंगुरोःकर्मातिशेषेणाभिसमावृत्यकुटुंबीशु
चौदेशेस्वाध्यायमधीयानोधार्मिकान्विदधदात्मनिसर्वेंद्रियाणिसंप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वाणिभूतान्यन्यत्रती
र्थेभ्यः सखल्वेवंवर्तयन्यावदायुषंब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेनचपुनरावर्तते नचपुनरावर्तते॥ खं० ॥१५॥ इति
श्रीमच्छांदोग्योपनिपदिअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ आप्यायंतुममांगानिवाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमथोबलमिंद्रियाणि
चसर्वाणि सर्वंब्रह्मौपनिषदंमाहंब्रह्मनिराकुर्यांमामाब्रह्मनिराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणंमेस्तु तदात्म
निनिरतेयउपनिषत्सुधर्मास्तेमयिसंतुतेमयिसंतु ॥ ॐशांतिःशांतिःशांतिः ॥ हरिः ॐ ॥ इतिश्रीमच्छां
दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥

॥ छांदोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥

॥ छांदोग्यभाष्यप्रारंभः ॥

छादो० श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ ॥ अत्युद्रिक्तविदोषसत्सुख भाष्यं
॥ १ ॥ महाज्ञानैकतानप्रभासर्वप्राभवशक्तिभोगबलसत्सारात्मदिव्याकृतिं । सृष्टिस्थाननिरोधनित्यनियतिज्ञानप्र १ । १
काशावृतिध्वांतामोक्षविमोक्षदंहरिमजंनित्यंसदोपास्महे ॥१॥ हयग्रीवमुखोद्गीर्णगीर्भिर्देवीरमापतिं । अस्तु
वद्भिस्तृतगुणंभोगिप्रस्तरशायिनं । ओमितिनामकमक्षरंसर्वसन्निहितत्वादेतत् । उच्चत्वाद्गीतत्वात्सर्वस्थान
त्वाच्चोद्गीथंभगवंतमुपासीत । उक्तंचमहासंहितायां । हयग्रीवोद्गीतवाक्यैरमादेवीरमापतिं । ओमित्येतन्मु
खैर्देवमस्तुवत्सामवेदगैरिति । ॐनामानमुपासीततदर्थगुणपूर्वकं । ओतत्वादवनान्मानादधिकोच्चत्वकार
णात् । आनंदादोजसश्चैवभरणादोमुदाहृतइतिसमन्वये । ओतमस्मिञ्जगत्सर्वमत्युच्चश्चाखिलैर्गुणैः । इत्यो
मितिसदोपास्यःसोक्षयःपुरुषोत्तमः । उच्चत्वाद्गीयमानत्वात्स्थानादुद्गीथउच्यते । ॐमित्येनंसमुद्दिश्यह्युद्गा
तागायतिस्फुटं । विष्णोरोमितिनाम्नोस्यव्याख्यानमधिकोच्चता । अकारेणाधिकंप्रोक्तमुकारेणोच्चमुच्यते ।
तथामितंसर्ववेदैर्मकारेणाभिधीयते । अधिकोच्चमितिज्ञातमोमित्यस्यार्थईरितः ॥१॥ तदेतत्परमत्वंतुयथाक्र ॥५७५॥
ममुदीर्यते । देवतानुक्रमज्ञाश्चविष्णोःपरमताविदः । एकांतिनस्तेविज्ञेयायथाक्रमपरास्तथा । अस्मादसावु

च्चइतिक्रमस्यांतगतंहरिं। एकमेवतुयेविद्युस्तेह्येकांतिनईरिताः। एवंयथाक्रमज्ञाश्वसदैकातपरायणाः। प्रविशं
तिपरंदेवंनारायणमनामयं। उच्चक्रमांतगत्वेनकुर्युःपूजांहरेःसदा। लक्ष्म्यादेःक्रमशःपूजांज्ञात्वाभागवताइति।
स्वतंत्रपूज्यताबुध्यानदद्युःकिंचकस्यचित्। ब्रह्माद्यामनुसंज्ञायेवर्णत्वेनोदिताःश्रुतौ। मानवाख्याश्वमुनय
स्तान्यजंतिनचेतरान्। पितृत्वेनगुरुत्वेनसाक्षाद्भागवतत्वतः। अपभ्रष्टाअदेवाश्वब्रह्माद्याख्यायुताअपि।
देवसंज्ञाश्वदीनत्वात्पूजयेयुर्नतान्कचित्। यद्भागवतबुध्यैवदत्तंब्रह्मादयःसुराः। वैदिकाःप्रतिगृह्णीयुरपभ्रष्टा
स्तथेतरत्। यथाक्रमपरिज्ञानादेकांतित्वाच्चकेवलं। अच्छिद्रत्वाच्चनियतोमोक्षोन्यत्तुविडंबनं। विष्णौभक्ति
र्विशेषेणमोक्षावाप्तौहिकारणं। तद्भक्तेषुक्रमेणैवरमाद्येषुत्वनंतरं। तृतीयमपिवैराग्यंनचान्यन्मोक्षकारणं।
एतत्साधनताहेतोस्तदन्यद्धिविधीयते। अतोन्यसर्वकृच्चापिगच्छेदेवाधरंतमः। अस्मिन्सुनिष्ठितोनित्यंमो
क्ष्यवान्योज्झकोपिसन्। अतस्तेषांक्रमंवक्ष्येदेवानांयःश्रुतौश्रुतः। पृथिवीसर्वभूतेभ्यःसदासर्वगुणैर्वरा। रसः
सारोवरश्चेतिशब्दाएकार्थवाचकाः। पृथिव्यावरुणःश्रेष्ठस्तस्मादोषधिदेवता। सोमस्तस्मात्तुपुरुषोरुद्रोय
त्पौंस्यदेवता। तस्मात्सरस्वतीवाग्घिश्रेष्ठास्याऋक्स्वरूपिणी। सैवश्रेष्ठाततोवायुर्वरिष्ठस्सामनामकः। सम

त्वात्सर्वभूतेषुसामसाम्नांचदेवता । ततःश्रेष्ठतमोविष्णुःश्रेष्ठश्रेष्ठतमःसदा । श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतमाच्चापिपरमात्पर मोविभुः । परमर्धियुतत्वाच्चपरार्ध्यइतिकीर्तितइतिसारनिर्णये । अतिशयेनपरमर्धिगुणःपरमःपरार्ध्यः । उ त्तमेभ्योप्यतिपरमोत्तमोत्तमोरसानांरसतमःपरमःपरार्ध्यः । रसानांसकाशादपिपरमपरार्ध्यरसतमइत्यर्थः । प्राणादीनांभूतादिभ्यःश्रेष्ठत्ववदस्यश्रेष्ठत्वंनभवति । किंतुमहान्विशेषइतिज्ञापयितुंरसानांरसतमइत्यादिब हुविशेषणं । भूतेभ्यःपृथिव्यारसत्वंतेभ्योवरुणस्यरसतरत्वं सोमस्यरसतमत्वं रुद्रस्यपरमरसतमत्वं वाचः परमर्धरसतमत्वं प्राणस्यपरमपरर्धरसतमत्वं अयंतुभगवान्प्राणादपिपरमपरार्धरसतममात्रोनभवति किं तुप्राणस्यापिरसभूतायारमायाअपिपरमपरार्ध्यरसतमः । अस्मादप्यतिशयेनपरमित्यसंख्यागोचरत्वेन प रार्धेनज्ञेयंहिपरार्ध्यं । ऋग्रूपायावाचःपृथक्परत्वांगीकारेपिभूतेभ्यःप्राणस्यपरमपरार्धरसतमत्वमेव नतुपर मपरार्धिरसतमत्वं । परस्मादप्यासमंताद्वृद्धंहिपरार्धं । तेनासंख्यागोचरत्वेनज्ञेयंपरार्ध्यंपरार्धोत्तमंपरार्धिंते नासंख्यागोचरत्वेनज्ञेयंपरार्ध्यमित्यतःपरार्धित्वंश्रियोभवतिश्रियोपिपरार्ध्योभगवान् । अतोरसानांरसत मःपरमःपरार्ध्यः ॥ २ ॥ पृथिव्याःसोमवरुणयोश्चौषध्यब्देवतात्वेनरुद्रस्यचलिंगदेवतात्वेनप्रसिद्धेःऋगादी

नामेवविमर्शःक्रियते कतमाकतमर्गित्यादिना। तज्ज्ञानस्यविशिष्टफलत्वाच्च । वाचश्चसरस्वतीत्वेनप्रसिद्धे
र्वागृचोरैक्याच्चनविमर्शःकृतः । विशेषात्प्राणसंयुक्तावागृगित्यभिधीयते। ऋगतावितिधातोर्हिऋक्त्वंसर्गा
भिमानिनी। विशेषसंयोगहीनायदासैवसरस्वती। तदातस्यावरासैवप्राणसंयोगिनीमता । प्राणयोगवियो
गाभ्यांसैषैकापिविभिद्यते। वागेवर्क्छ्रुतौप्रोक्ताप्राणःसामेतिकीर्तितः । अक्षयाद्प्रतिरूपत्वादक्षेषुरमणाद
पि । अक्षरंभगवान्विष्णुरोमित्युच्चत्वहेतुतः । इतिशब्दोन्यथाभावनिवृत्त्यर्थउदाहृतः । एवमत्युच्चएवासौ
सर्वदैतद्धृदिस्थितः । उद्गीयमानउद्गीथोभगवान्पुरुषोत्तमः ॥३॥ तस्मादोमित्यनुज्ञानंकुर्वंत्येतेजनाःसदा ।
त्वदुक्तंतत्तथाकुर्याद्भगवानेवकेशवः। इत्यभिप्रायतःशब्दःप्रवृत्तःसपुरातनैः । तदेतदज्ञैस्तुजनैःस्वानुज्ञेतिप्र
तीयते । ओमित्ययंपूर्णवाचीसमृद्धिर्ह्योमितीरिता। समृद्धस्तेहिकामोयमित्यनुज्ञाथवाभवेत्। अतस्समृद्धि
वाचीस्याद्धरेरोंशब्दईरितः। इतिवादीयतेनुज्ञाहरिस्तवसमृद्धिदः ॥६॥ वाक्प्राणौदंपतीचापिसंसृज्येतेज
नार्दने। मुक्तौतुतत्प्रसादेनसंसृज्यंतेततःपरे। तद्द्वारेणैवसाक्षात्तुप्राणःसंसृज्यतेहरौ ॥४॥ तेनैवविष्णुनेयंच
त्रयीविद्याप्रवर्तते। ओमित्युक्त्वाहितद्व्याख्यासर्वैर्मंत्रैःप्रवर्तते। ॐनामकस्यपूजार्थंविष्णोरेवसदैवहि। महि

न्नासारभूतेनविष्णुनाज्ञोज्ञएवच । कुरुतःकर्म ॥७॥ नाज्ञस्यमुक्तिर्ज्ञस्यभवेत्तुसा । स्वयोग्यंतुपरिज्ञानंयत्तस्यो
पनिषत्स्मृतं । अक्षरंभगवान्विष्णुस्तस्योपप्रणवःस्मृतः।उपव्याख्यातुतद्याख्येत्येवमाहश्रुतिःपरेतितार्तीये ।
परर्धंपरमादुच्चंपरार्धंतुततोधिकं। ततोधिकंपरार्धिःस्यात्परार्ध्यमितितत्परं। परतःपरमाच्चैवपरार्धोवायुरीरि
तः । परार्धिनीश्रीरुद्दिष्टापरार्ध्योभगवान्हरिरितिशब्दनिर्णये ॥८॥खं०॥१॥ उद्गीथाख्यस्यविष्णोर्विशिष्टप्र
तिमावायुरेव । अतस्तस्यसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकंतस्मिंस्ततोप्युत्तमत्वेनोपासितएवभगवान्सम्यक्फलंददाती
तिदर्शयति । वायौमुख्यधियेतिचेतिभगवद्वचनं । यस्माद्वायौस्मृतोविष्णुर्वायोर्मुख्यतयाखिलात् । स्वस्यमु
ख्यतयातस्मात्परांतुर्ष्टिगमिष्यति । अतोविचार्यसकलैर्देवैःप्राणेजनार्दनः। उपासितोदैत्यजयकारणात्पापव
र्जिते । वायुपुत्रंचनासिक्यमग्निंवागात्मकंतथा । सोमंश्रोत्रात्मकंचैवसूर्यंचक्षुःस्वरूपिणं । रुद्रंमनःस्वरूपंच
शेषंचाहंस्वरूपिणं । चित्तात्मकंचगरुडंपापेनविविधुःसुरान् । असुरास्तैर्यतोविद्धास्तस्मात्तेदोषयोगिनः । मु
ख्यवायौयदादेवाःशरीरस्थेचसूर्यगे । विष्णुमुद्गीथनामानंतदातंचविदध्वसुः । यदाविदध्वसुःप्राणंविध्वस्ता
स्तेतदासुराः । अखन्याश्मानमेवाप्यलोष्टोविध्वंसतेयथा । प्रतिमांप्रेयसींप्राप्यविष्णोःप्राणंतथासुराः।तस्मा

दादित्यसंस्थेवाशरीरस्थेपिवानिले । बलज्ञानात्मकेदिव्याकृतिमत्युज्ज्वलात्मनि । सर्वदेवोत्तमंविष्णुमुपासी ततोधिकं । अस्योपासनयादेवास्सर्वनामानिभेजिरे । इंद्रोबृहस्पतिःशंभुरित्याद्याःप्राणगायतः । प्राण स्यनामशब्दाश्चमुख्यतोविष्णुसंस्थिताइतिप्रध्याने । उद्गीथाख्यंपरंविष्णुमुपास्याजहुरंजसा । तथापिप्राण एवासौश्रीतिमागादुपासितइतिच । प्राणंप्राप्यैवविध्वस्तायथासर्वेऽसुरास्तथा । तदुपासकस्ययश्चापिप्रतीपं दातुमिच्छतीतिच । एवंविदित्वासंसारान्मुक्तिमेष्यत्यसंशयं । विष्णुमप्यंततोवेत्तिप्राणवेत्तायतःस्फुटं । वी तिविष्णुःसमुद्दिष्टोविशिष्टत्वात्तुसर्वतः । आददात्येवतंप्राणवेत्तांतेतत्प्रसादतः । प्राणात्परंतुयेविष्णुंजीवांश्चै वावरांस्ततः । येविदुस्तेविदुःप्राणंनान्यथातुकथंचनेतिच । प्राणउद्गीथइत्याद्यानामब्रह्मादिकास्तथा । स प्तम्यर्थाःसमुद्दिष्टाःसप्तसुप्रथमायतः । प्राणमुद्गीथमित्याद्याद्वितीयासप्तमीमतेतिच ॥ खं० ॥ २॥ आदित्यसं स्थितोनित्यंप्राणस्तपतिनापरः । प्रकाशनंचतपनंकाष्ठवत्सूर्यगंभवेत् । सूर्यमंडलगोवायुरुदयास्तमयोज्झि तः । अपिप्रजाभ्यउद्यंश्चैवोद्गायतिजनार्दनं । आदित्यमंडलस्थश्चसर्वप्राणिगतस्तथा । वायुस्समानएवायमु ष्णोसावपिचस्फुटं । तस्मादस्मिन्नमुष्मिन्वाप्युद्गीथाख्यंजनार्दनं । उपासीतविमोक्षायसर्वकामाप्तयेतथेतिच।

केशवःस्वःस्वतंत्रत्वात्तद्रतेर्मारुतःस्वरः। शरीरस्थश्चसूर्यस्थःप्रतिप्रत्यासमंततः। मांप्रतीत्यतएवासौप्रत्यास्वर
उदाहृतः । प्राणाद्यास्त्रिविधाःपंचप्रधानोवायुरेवच । मुख्यपंचकरूपस्सन्गरुडोमध्यपंचकः । अवमःपंचक
स्त्वन्येप्राणाद्यास्तस्यसूनवः। इतित्रेधाविभागोयंविभागोन्यश्चतुर्थकः । प्राणापानौशेषवींद्रौतथोदानसमान
कौ । रुद्रेंद्रौतत्परःश्रेष्ठोवायुर्व्यानउदाहृतः । तस्मिन्नुद्गीथनामानमुपासीतहरिंपरं । योसौव्यानगतोविष्णुः
सवागृक्सामगःसदा । उद्गीथेचसएवैकस्तस्माद्व्यानाद्धितक्रियाः । उद्गीथनामाभगवान्स्थितोव्यानादिपं
चके । वीर्यवत्कर्मकृत्तस्माद्व्यानएवह्युदाहृतः । तस्माद्व्यानगतंविष्णुमुपासीतैवनित्यशः । यद्यप्येकोहिभ
गवान्सर्वदासर्ववस्तुगः । अनूनोद्रिक्तमहिमोनिर्विशेषस्सदैवच । तथापितक्रियाभेदान्नामरूपादिकंपृथक् ।
उच्यतेह्यपृथक्त्वेपिपूर्णैश्वर्यैकहेतुतः।अविशेषोपिभगवान्सर्वशक्तित्वहेतुतः ।विशेषहेतुकंसर्वंकरोत्यविकृतः
सदा । उद्गीथाक्षरगंचैवप्राणादिषुचसंस्थितं। आशीःसमृद्धिहेतुष्वप्यखिलेषुव्यवस्थितं । एकमेवहरिंवेदयः
ससर्वेष्टमाप्नुयादिति च।उच्छब्दवाच्याःप्राणाद्यावागाद्यागीरितीरिताः। अन्नाद्यास्थमितिप्रोक्तास्तेषूद्गीथोह
रिःस्थितइतिच । आत्मानंपरमात्मानमंततःसर्वोत्तमत्वेनसर्वत्रोपसृत्य ॥खं०॥३॥ स्वरतेस्तुस्वरोविष्णुस्तद्र

तेर्वायुरुच्यते । वायुस्वरेस्वरंविष्णुमोमाख्यंसमुपासिरे । देवास्तेनामृतंप्राप्तामुक्त्याख्यंमृत्युवर्जिताः । मार
णान्मृत्युरित्युक्तादुर्गातद्भयतःसुराः । ओमित्युपास्यतंविष्णुंपरमामृतमापिरइतिसंध्याने । ऊर्ध्वाउत्तमाः
॥खं०॥४॥ आदित्यसंस्थितोवायुःप्रणवस्तद्गतोहरिः । प्रकृष्टत्वाच्चनेतृत्वाद्गतित्वादखिलस्यच । उद्गीथउच्चैर्गे
यत्वात्सएवपुरुषोत्तमः । सएवप्राणगोदेहेओमित्येवसदाजपन् । एत्येषभगवान्विष्णुर्ध्यायन्नेकंतमक्षरं । एक
पुत्रोमुक्तिमेतिध्यायन्प्राणेषुरश्मिषु । बहुपुत्रोविमुक्तःस्यात्तस्माद्ध्यायेत्तथापरमितित्र । प्राणस्थंभूमानमभि
गाय । दुरुद्गीतमनुसमाहरति । अनुरूपमेवकरोति । होतृषदनस्थमग्निस्थंभगवंतंध्यात्वा । अन्यथागानजं
दोषमग्नौध्यात्वाहरिंपरं । अपाकरोतितस्मात्तंध्यायेदेवाग्निगंसदेतित्रैविद्ये ॥खं०॥५॥ अग्नीरसूर्यनीलेषुवायु
स्थःसामदेवता । उर्वीवियद्द्युशुक्लेषुऋग्देवीस्थासरस्वती । सेतिभार्याहिवाग्देवीप्राणोमःपतिरीरितः । एवं
तौसामनामानावुभावेवाप्युदाहृतौ । अतोहिसामवेदोयंऋक्सामात्मकईरितः । वागादिष्वेवमेवैतौवाक्प्रा
णौसर्वदास्थितौ । तयोरंतःस्थितोविष्णुर्गायकौतस्यतावुभौ । ऋक्सामाभ्यांसउन्नामापापोद्गश्चोच्चएवचेत्या
दिसत्तत्त्वे । कप्यासरक्तपद्माक्षःसूर्यगश्चाक्षिगश्चसः । गायकस्तस्यविष्णोर्यःसस्वर्ग्यांश्चनृलोकगान् । कामा

न्द्यान्नरश्चेत्स्यात्सुराणांचनृणामपि । मोक्षदोयदिवायुःस्यान्मुख्योद्गातातत्तोनिलइतिच । तस्मादुद्गीथउच्चो
सौगीयतेतिचेति ॥खं०॥६॥ आत्माजीवः । सरस्वतीहिचक्षुःस्थाजीवस्थोवायुरीरितः । विदित्वातावुभौदे
वौतद्ध्यायेद्धरिंसदेतिमानसे । दृश्यतेज्ञानदृष्ट्याय:सूर्येचक्षुषिचैकराट् । ऋङ्गामाज्ञानरूपत्वात्सामनित्य
समत्वतः । उक्थमुत्थापकत्वाच्चयजुर्याज्यस्वरूपतः । ब्रह्मासौपूर्णरूपत्वादेवंसर्वाभिधानवानितिच । यथाव
दरिकानाथोद्वारकानाथइत्यपि । अर्वाङ्नाथःपराङ्नाथइतितद्वदिहोच्यते । सर्वनाथोपिभगवान्संनिधा
नविशेषतइतिच ॥खं०॥७॥ अग्निःसामाभिमानीस्याद्वरुणस्तुस्वरात्मकः । प्राणावराभिमानीतुसूर्यएवप्र
कीर्तितः । अन्नाभिमानीदक्षश्चशक्रस्त्ववभिमानवान् । ह्यात्मकश्चशिवःप्रोक्तःक्रमेणैवोत्तरोत्तराः । क्रमेणमो
क्षप्राप्याश्चपूर्वेषामुत्तरोत्तराइतिनिवृत्ते । अग्नेर्वागात्मकत्वात्स्वरस्योदकात्मकत्वात् । आदित्यएवप्राणोन्नंवै
प्रजापतिरितिश्रुतेः। आपएवेंद्रोद्यौर्वावरुद्रइत्यादेश्च । विशेषज्ञानसंप्राप्त्यैजानंतोपिपरंहरिं । ब्रूयुर्देवाश्चऋ
षयस्तदन्यस्यपरात्मतामितिब्रह्मतर्के । स्वर्गाभिमानिरुद्रंप्रतिसामाभिसंस्थापयामः । तत्स्तावकंहिसाम ।
मूर्धातेविपतेदितियःकश्चिद्वयाच्चेद्विपतिष्यति।ब्रह्मैवहिपृथिव्यात्मा ॥खं०॥८॥ विष्णुराकाशनामकः।आदी

मत्वाद्धरीयांश्चपरमोहरिरेवहीतिसत्तत्त्वे । शुभाशुभानादाहादौसाम्यात्सामाग्निरीरितः । स्वोविष्णुःसागरे रंतावरुणोतःस्वरःस्मृतः । उदयाज्जगत्प्रणेतृत्वात्सूर्यःप्राणउदाहृतः । अत्तारुद्रस्तद्विरोधाद्दक्षःस्यादन्ननामकः । स्वोविष्णुस्तद्रतिर्वायुस्तद्वोमुक्तौसदाशिवः । अतःस्वर्गोसुसंस्थत्वादसावितिचकीर्तितः । सर्वदेवांतरत्वात्तुब्रह्मायंसमुदाहृतः । लोकोज्ञानस्वरूपत्वादेतेषांपरमोहरिरितिब्रह्मतर्के । आपालनादापइंद्रः । अधिकं वरीयान्परोवरीयान् । तत्परोवरीयोस्यरक्षकंभवति । यावत्तःद्वापरादिपर्यंतं ॥खं०॥९॥ उपलाइष्टकाःस्थूलामटचीतिप्रकीर्तिताइतिशब्दनिर्णये । आसन्नयौवनायोषिदाटकीत्यभिधीयतइतिच । प्रद्रवन्नन्नपानार्थं प्रद्राणकइतीरितइतिच ॥खं०॥१०॥ प्राणस्थविष्णुनासर्वेप्रसूयंतेयतस्ततः । प्रस्तावदेवतासस्यात्प्रस्तावस्तुजनिर्यतः । आदित्यसंस्थितोविष्णुर्यत्सदासर्वगीतभुक् । राजादौगीतमप्यग्रेभुंक्तेगानस्यदेवता । उद्गीथदेवतातस्मात्सएवपुरुषोत्तमः ।अन्नस्थेनैवजीवंतिभूतान्येतानिविष्णुना । प्रतिहारदेवताऽतःसप्रतिहारोहिभोजनमितिच । उच्चैःसंतमुत्तमंसंतं ॥खं०॥११॥ दल्भपुत्रोबकोमित्रयापुत्रार्थंस्वीकृतोग्लाववच्चूष्णींस्थितत्वात्तयाग्लावेत्युक्तोग्लावनामकोजातः । अतउभयथाऽस्यानिर्देशोभवतीत्यर्थः । प्रसादार्थंबकस्यापिवायुनोक्तः

श्वरूपिणा । शौवोद्गीथइतिप्रोक्तोरुद्रादीनांश्वरूपिणां । उपासितःपौर्णमास्यांशौवोद्गीथेनकेशवः । सर्वाभी
ष्टंददातीतिप्रातरित्याहमारुतः । ओमदामादिकंमंत्रंवायुनोक्तंतुदेवताः । वायुस्थविष्णुमुद्दिश्यहिंकृत्यप्रापु
रीप्सितं । देवौविष्णुश्चवायुश्चसर्वज्ञत्वात्क्रमेणतु । वरुणौवरणीयत्वात्सवितारौप्रसूतितः । प्रजानांचपतीतद्व
त्क्रमादेवप्रकीर्तितावितिच ॥खं०॥१२॥ हूयतेत्राग्निहोत्रादिर्हावुकारस्त्वियंयतः । हेत्याश्चर्यवदायातिहेति
वासुखकृत्त्वतः । हायिकारस्ततोवायुरथेत्युक्तमनंतरं । आनंतर्यात्प्रकाशस्यसूर्याच्चंद्रस्तथेरितः । सर्वसामी
प्यतोविष्णुरिहेतिकथितःसदा । इंधनादग्निरीकारऊकारस्सूर्यउष्टितः । नितरामाह्वयंत्येनमितींद्रोनिहवः
स्मृतः । एतीत्येकारएवासौऔहोयीत्यखिलाःसुराः । उच्चत्वाद्विष्णुरुःप्रोक्तोहूयंतेस्मिन्यतोखिलाः । मुक्ता
वौहोयिनस्तस्मात्सर्वेदेवाःप्रकीर्तिताः । हीतिनिश्चयउद्दिष्टोनिश्चयज्ञानतस्सदा । ब्रह्माहिंकारइत्युक्तोवायुः
प्राणःशरीरगः । स्वेविष्णौरमयत्येनंजीवंतस्मात्स्वरःस्मृतः । ययिर्नित्यगतेर्वायुस्तद्भायायासरस्वती । सैवा
न्नदेवताप्रोक्तायात्राप्राणेननीयते । सर्ववागात्मिकायातुश्रीर्विशेषेणराजनात् । विराडुक्तानिरुक्तस्तुव्याप्तो
नारायणस्तुयः । आहूतएवपातीतिहुंकारइतिकीर्तितः । हुंवित्याक्रियतेयस्माद्धुंकारस्तुजनार्दनः । अनि

रुक्तस्त्ववाच्यत्वात्परमःपुरुषोहरिरितिमाहात्म्ये । सम्यक्चरतीतिसएवसंचरः ॥१३॥ इतिश्रीमदानंदती
र्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ समस्तस्यपूर्णस्यसाधुत्वात्सामनाम्नोविष्णोरुपासनंसाधु । सारत्वेनमेयंसाम । सारत्वेनधार्यंसा
ध्वित्येकएवार्थः । साधुत्वात्सामनामानंसमस्तगुणपूर्तितः । समस्तंयउपासीतनारायणमनामयं । सर्वसाम्नां
देवतेतिसमुक्तःसाधुधर्मभागितिसामसंहितायां ॥खं०॥१॥ नारायणाख्यउद्गीथउद्गेयःप्रणवेनयत् । उद्गच्छं
तियतोस्माद्वावासुदेवादिमूर्तयः । प्रथमावताररूपत्वाद्वासुदेवःपरःपुमान् । प्रस्तावोनिधनंचापिसंकर्षणउ
दाहृतः । संकर्षणोहिसंहर्ताप्रद्युम्नःपरमेश्वरः । हिंकारइतिसंप्रोक्तोहीतिसृष्टिरुदीर्यते । प्रसिद्धताहिसृष्टिःस्या
दनिरुद्धःपरोविभुः । प्रतिहारइतिप्रोक्तःसहिकार्येष्विदंजगत् । प्रतिप्रतिहरेन्नित्यंमूर्तिप्रतिहृतेस्तथा । तेपृथि
व्यादिषुसदातन्नामानःप्रतिष्ठिताः । पृथिवीत्यादिशब्दार्थास्तेहिमुख्यतईरिताः । तत्संबंधात्तदर्थत्वंपृथिव्यादे
रमुख्यतः । प्रथनादेवसस्यादेःपृथिवीत्वमुदाहृतं । अग्नित्वमदनाच्चैवह्यंतरीक्षणयोगतः । अभावाद्व्यवधान
स्यत्वंतरिक्षमितीर्यते । आदानादायुषश्चैवसआदित्यउदीरितः । द्यौःक्रीडाकारणत्वाच्चतत्सर्वंहिपरेहरावि

तिच । पंचात्मकंयोलोकेषुसदोपास्तेहरिंपरं । ऊर्ध्वाधःसंस्थितास्तस्यपंचैवदशमूर्तयः । मोक्षादिकमभीष्टं यत्कल्पंतेस्यसदैवहीतिच ॥खं०॥२॥ पंचरूपंतुयोविष्णुंपुरोवातादिषुस्थितं । उपास्तेवृष्टिरस्मैस्याद्वर्षयत्यस्य मुक्तिगान् । सर्वभोगांश्चभगवान्पंचरूपीजनार्दनइतिच ॥खं०॥३॥ अप्सुपंचविधोपासीयोनारायणवान्भ वेत् । नचास्यमृतिरप्सुस्यादप्सुषड्भगवान्हरिरितिच । अप्सुस्थितनारायणवान्मुक्तोभवतीत्यर्थः । अपःसूत इत्यप्सूर्भगवान् । दीर्घलोपेनाप्सुमानितिवा ॥खं०॥४॥ हेमंतशिशिरयोरैक्येनपंचत्वं । ऋतुनामानमृतुगमृ तुत्वादृतुनामकः । इत्युपासीतयोविष्णुंपंचात्मानममुष्यहि । मोक्षादीन्कल्पतेचास्यऋतुसंस्थोजनार्दनः । र क्ष्यत्वात्तेनतद्वांश्चसदैवस्यादुपासकइतिच । वासस्यसुखकारित्वाद्वसंतःपुरुषोत्तमः । नीरादेर्गरणाद्ग्रीष्मोवर्ष णाद्वर्षउच्यते । शंरातीतिशरत्प्रोक्तोहेमंतोहिमकारणादितिच ॥खं०॥५॥ पालनात्सुखकारित्वात्पशुनामा जनार्दनः । मुक्तस्तद्वान्भवत्येवपशुभूपासकोहरेरितिच । यज्ञेनांचनहेतुत्वादजस्थोभगवानजः । अविस्थस्त्व विरेवोक्तऊर्णयाशीततोवनात् । गौश्चसद्गतिहेतुत्वाद्गोस्थःसपुरुषोत्तमः । अश्वश्चैवाशुगंतृत्वात्पुरुषःपूर्तिहे तुतइतिच । भवंतिहास्यपशवइतिप्रसिद्धपशवएव । अजाइत्यादिबहुवचनंबहुरूपत्वाद्भगवतः ॥खं०॥६॥

परस्मादुत्तमंप्रोक्तंपरोइतिततःपरं। परोवरंपरंतस्मात्प्रोक्तंपारोवरीयकं। परोपरीयांस्येतानिविष्णोरूपाणि
सर्वशः। तेषांविशेषोनैवास्तिसदातानिसमानिहि। अत्युत्तमोत्तमान्येतान्यन्यस्मात्सर्वतोपित्विति च। प्राणो
नेतृत्वतोविष्णुर्वाक्सर्ववचनात्सदा। चक्षुश्चदर्शनान्नित्यंश्रोत्रंश्रवणहेतुतः। मनोमंतृत्वतश्चास्यह्येकएवतुपं
चधेतिच। परोवरीयोब्रह्मास्यभवतिसर्वापेक्षितदातृत्वात् ॥खं०॥७॥ आदिःकल्पादिहेतुत्वात्क्रोडात्माकेश
वःस्वयं। दुष्टोपद्रवकर्तृत्वान्नरसिंहउपद्रवइतिच। हुंकारसहितेवाक्येप्रद्युम्नस्तुसदास्थितः। आकारयुक्तेवा
राहोवासुदेवःप्रसंयुते। नारायणस्तथोद्युक्तेप्रतियुक्तेऽनिरुद्धकः। उपयुक्तेनृसिंहश्चनीतिसंकर्षणस्तथा। अभा
वेयावदेतेस्युस्तावत्तद्दैवतंस्मृतं। एवंसप्तविधंविष्णुंयउपास्तेसदाविभुं। वाङ्नामाभगवांस्तस्यभवेत्सर्वार्थदो
हक्रदितिच॥खं०॥८॥ आदित्यस्थंपरंविष्णुंध्यायेदादित्यनामकं। सप्तरूपंसामचासौसर्वदासमरूपतः। सर्वे
षांमांप्रतीत्येवदृष्टिसाम्याच्चसामसः। दृष्टिसाम्यंमंडलस्यविष्णुस्तस्यचकारणं। तस्मिन्निमानिभूतानिसर्वाण्ये
वाश्रितानिहि। उदयात्पूर्वमेवासौभवेत्प्रद्युम्ननामकः। पश्चाधारस्तदात्मासौवासुदेवस्तथोदये। आश्रयश्चनृ
णांतत्रवराहःसंगवेतुसः। तत्रपक्ष्याश्रयोविष्णुस्तथानारायणाभिधः। मध्यंदिनेसआधारोदेवानांचततःपरं।

अनिरुद्धस्सआधारोगर्भस्थानांसदैवहि। ततःपरंनृसिंहाख्यःसआरण्याश्रयोमतः। अथास्तमितवेलायांस संकर्षणईरितः। आश्रयःसपितृणांचसप्तात्मकमुपास्यतं। प्राप्नोतिपरमंस्थानंमुक्तःसंसारसागरादितिच। हिं कारनामानमाश्रितत्वाद्धिंकुर्वंति। प्रस्तावाश्रयत्वात्प्रस्तुतिकामाःप्रारंभकामाः। प्रशंसाकामाश्च। प्रारंभाव तारत्वात्प्रशंसादेवतात्वाच्चतस्य। सर्वाधारत्वाद्धराहस्यतदाधारणांपक्षिणामनाधारेणैवगमनं। नारायणना मार्थत्वेनसर्वगुणपूर्त्योपासनादेवसर्वोत्तमादेवाः। इतरमूर्तीनामपिसर्वगुणपूर्त्योपासनेनारायणोपासनमेवभ वति। सर्वगुणपूर्त्यर्थत्वान्नारायणशब्दस्य। अनिरुद्धाश्रयत्वाद्गर्भाणांपितुःशरीरादन्यत्रप्रतिहताअपिनवि नश्यंति। वर्धंतेचतत्रैव। अन्यद्धिभुक्तंजीर्यंतएव। धातागर्भंदधातुतइतिचश्रुतिः। धाताहिभगवाननिरु द्धः। विष्णुस्त्वष्टाप्रजापतिर्धाताइतिचतुर्मूर्तयोह्युच्यंते। योनिक्लृप्तिर्वासुदेवाद्रूपंसंकर्षणाद्भवेत्। आसेककर्म प्रद्युम्नादनिरुद्धाच्चधारणमितिच। व्याप्तेर्विष्णुर्वासुदेवस्त्वष्टात्वेषाद्द्वितीयकः। प्रजापतिःप्रजापातान्निषेकःपा तनंततः। प्रजापतिस्तुप्रद्युम्नोधाताधारणकर्मतः। अनिरुद्धइतिप्रोक्तःकृष्णरामौतथाश्विनावितिच। कक्षश्व भ्रेनृसिंहस्यसदावस्थितिकारणात्। द्रवंतिकक्षश्वभ्राभ्यांतदज्ञानेपरिक्षणात्। मृगाभीतायतस्तेषांनृसिंह

स्त्वाश्रयः सदा । पितृणामाश्रयोयस्मात्संकर्षणउदाहृतः । अतस्तान्प्रतिपिंडादीन्निदधत्यज्ञकाअपि । अन्य
थातन्मृतानांतुकुतएवोपतिष्ठतीतिच । नरूपाणांविशेषोस्तिगुणतोनामतोपिवा । तथापितत्प्रियंनामनारा
यणइतिस्मह । विशेषतःसमस्तानांनाम्नांतस्यार्थएवतु । विज्ञायतेगुणैःपूर्तिर्नामसाम्यंतदाथवेतिच । नाम्नो
नारायणाख्यस्यगुणैःपूर्तिर्हिदेवताः । विज्ञायार्थमुपास्यैवसर्वाधिक्यमवापिरइतिच ॥खं०॥९॥ यस्यान्यःस
दृशोनास्तिस्वरूपाणिसमानिच । सआत्मसंमितोविष्णुरतिमृत्युरमृत्युतः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेणसविष्णुःसप्तधा
स्थितः । समानितानिसर्वाणिज्ञानानंदबलैस्तथा । ज्ञानादित्रयवाचीनित्र्यक्षराण्यपिसर्वशः । हिंकारादीनि
नामानिसर्वेषामपिसर्वशः । आदिनाम्नःप्रकारस्तुयोज्यःस्यात्प्रतिहारतः । तेनत्र्यक्षरमेवस्यान्नामद्वयमपिप्र
भोः । उपद्रवेतुवःकारोयद्यपिव्यतिरिच्यते । नामनारायणस्यैवसोपिक्षीराब्धिशायिनः । व्यंजनस्वरसर्गैस्तु
सोपिज्ञानादिवाचकः । त्रिवर्णत्वात्समःसोपिज्ञानाद्यैःपुरुषोत्तमः । वःकारार्थपरिज्ञानात्प्राप्योब्धिशयनःप्रभुः
एकविंशार्णविज्ञानात्प्राप्योसौसूर्यमंडले । सएवभगवान्विष्णुर्द्वाविंशद्रूपवान्यतः । तान्येवसप्तरूपाणिविभि
द्यंतेत्रिधात्रिधा । एकःपयोब्धिशयनइतिद्वाविंशतिःप्रभोः । प्रद्युम्नाद्यास्तुचत्वारोद्विषण्मासेषुसंस्थिताः । त्रि

शस्त्रिशःकेशवाद्यावसंतादिषुपंचमः । रूपद्वयंतुषष्ठस्यस्थितंमत्स्यादिपंचकं । तृतीयंपृथिवीसंस्थंजामदग्न्या ख्यमेवतत् । अंतरिक्षद्युसूर्येषुसप्तमस्यत्रिधातनुः । रामःकृष्णःकल्किरितितज्ज्ञानात्तान्यवाप्यच । द्वाविंशेन पयोब्धिस्थंप्राप्यतेरूपमक्षरं । एतद्वाविंशकंरूपंनाकंचासुखवर्जनात् । पूर्णानंदस्वरूपत्वाद्विशोकंशोकनाश नादितिसामसंहितायां । प्राप्नोतीहादित्यस्यजयं । इहपृथिव्यादिषुस्थितभगवत्प्राप्तावप्यादित्यस्थएवप्राप्यते । ऐक्यात् । परोहास्यादित्यस्यजयाज्जयोभवति । आदित्यस्थस्याऽऽदित्यनाम्नोभगवतःप्राप्त्यापरोजयःरूपांतर प्राप्तिरपिभवति । स्वरूपमेकंप्राप्तस्तुविष्णोःस्यात्सर्वरूपगः । ऐक्यात्तथापिसंप्राप्तिर्बहूपास्त्यासुखाधिकीतिच । जयोनामप्राप्तिरेव । धनजितेस्वर्जितेसत्राजितइत्यादिवत् । केशवादिरूपेणललाटादिषुस्थितेरितएकविंश इत्युच्यते । चित्रादियोगदातृत्वान्मासनामास्वयंहरिः । लोकःप्रकाशरूपत्वादादित्यश्चादनादपामितिच ॥खं०॥१०॥ प्राणसंस्थेहरौप्रोतंगायत्रंसामसर्वदा । तद्वाचकंनियम्यंचेत्यतःप्रोतमितीर्यते । प्राणस्थविष्णोः सामीप्यात्तत्स्थमेतदितीर्यते । क्वचिन्निर्देशसामीप्याद्विष्णोरेतदितीर्यतइतिच । प्राणस्थविष्णुलाल्यत्वात्प्रा णीत्येवाभिधीयते । मोक्षस्तुसर्वमायुःस्यान्नित्यत्वाज्ज्योक्समस्तविदितिच॥खं०११॥मंथनादिस्थितंयस्तुतन्ना

मानंहरिंपरं ।तत्तत्क्रियैकहेतुत्वाद्योग्नौध्यायेज्जनार्दनं। रथंतराश्रयंपंचरूपंसचविमुच्यतइतिच ।।खं०।।१२।।
मिथुनस्थंपंचरूपंध्यात्वैवपुरुषोत्तमं । अत्यागीचस्वभार्याणांमुच्यतेनात्रसंशयइतिच । मिथोनयतीतिमिथु
नंभगवान् ।।खं०।।१३।। आदित्यनाम्निपंचात्मन्यभिध्यातेजनार्दने । पर्जन्यनाम्निचत्वाख्येलोकाख्येपशुसं
ज्ञके । अंगाख्येदेवताख्येचसर्वाख्येचप्रतिष्ठितं। बृहदाद्यंचयोवेदमुच्यतेनात्रसंशयः। समुद्रेकात्समुद्रस्तुदेश
नाद्दिशउच्यते । लोपकत्वाल्लोमचस्यात्तवोरूपस्त्वगुच्यते । मादनात्साररूपत्वान्मांसोस्थित्वासनात्स्थिरं ।
मदस्यजननान्मज्जासोंगमंतिगतत्वतः । वायुर्ज्ञानात्तथायुष्ट्वान्नक्षत्रंचस्वतंत्रतः । चंद्रमाःपरमानंदात्त्रैविद्यो
ज्ञानरूपतः। वयांसिव्ययनाच्चैववीत्याकाशस्तथोच्यते। तत्रायनाद्वयःप्रोक्तोमरीचिर्मितरुक्त्वतः । सर्पस्सर्प
णहेतुत्वाद्गंधर्वोगोधरत्वतः । पितासमृष्टिहेतुत्वात्सर्वपूर्णगुणत्वतः । एतैर्नामभिरुद्दिष्टोभगवान्पुरुषोत्तमइ
तिच ।।खं०१४-२१।। यादृश्येवोन्नतियोग्यातस्याःसर्वात्मनाऽऽयतिः । सर्वभावस्तुविज्ञेयोनतुसर्वस्वरूपतेति
च । नचसर्वस्वरूपतापुरुषार्थः। नारकित्वादेरपिप्राप्तेः। नचार्थांतरकल्पनायुक्ता । प्रमाणाभावात्। असना
न्मितिरूपत्वादस्मीत्युक्तःपरोहरिः । तंसर्वइत्युपासीतपूर्णतासर्वतास्मृतेतिच।सर्वमस्मीत्युत्तमपुरुषत्वेतेभ्यो

नज्यायःपरमन्यदस्तीतिज्यायःपरशब्दौव्यर्थौ । अन्यस्यैवाभावात् । अतस्ततोन्यदस्तीतिसिद्धं । अतस्त
तोन्यत्परमज्यायएवनास्ति । ज्यायोलक्ष्मीर्विद्यते । परमज्यायस्तुभगवानेव । जीवैक्यांगीकारेयस्तद्वेदेतित
च्छब्दोप्ययुक्तः । तदास्वात्मानंवेदेत्येवस्यात् । नचप्रसिद्धभेदानुवादः । श्रुतिंविनातत्स्वरूपस्यैवासिद्धेस्तद्धे
दस्यातिशयेनासिद्धिः । ऐक्यईश्वरस्यस्वज्ञानमस्तीतिनतद्रूपस्यजीवस्याज्ञानादिकंयुज्यते । औपाधिकभेदां
गीकारेप्युपाधिरुभयोरैक्यादुभयोरप्यज्ञत्वंकुर्यात् । उपाधिनिमित्तदोषाश्चोभयोरपिस्युः । उपाधिसंबंधस्यस
मत्वात् । उपाधिसंबंधस्यास्मिन्नन्यथातस्मिन्नन्यथेतिविशेषार्थमयमसावितिभेदस्योपाधिंविनास्वतएवापे
क्षितत्वात् । अतःस्वतोभिन्नस्यैवोपाधिनाविशेषोभवति । यस्तुभिन्नःस्वतःखादिस्तस्यभेदोह्यबुद्धिनां । उपा
धिभिर्ज्ञाप्यएवनतुभेदंस्वयंसृजेत् । उपाधिरप्यभिन्नस्यभेदंसाधयितुंक्वचित् । नक्षमःसिद्धभेदस्यज्ञापकस्यादबु
द्धिनां । आकाशाअप्यतस्त्वेतेह्यनंताअप्कणादिवदितिब्रह्मतर्के । अतोनजीवेशाभेदः । नतुदेवःस्वयंभूत्वा
देवदेवंसमर्चयेत् । समानव्यवहारेहिनपूज्यःपूजकोभवेदितिपरमसंहितायां । अनन्यप्रोक्तेगतिरत्रनास्त्यणी
यान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् । प्रोक्तान्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठ । अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधि । अन्यत्रध

र्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यतितद्वद। नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनांयोविदधातिकामान्। यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति। इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः। सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिता। आधिपत्यमृतेचैवभोगेनविषयेणच। आनंदादीनृतेमुक्तास्सर्वेतेब्रह्मणस्समाइत्यादेश्च। प्रद्युम्नादीनिरूपाणित्रीणित्रीण्येवपंचच। ऋगादिस्थानभेदेननित्याभिन्नानिचेशनादितिसामसंहितायां। दृष्टवस्तुनोमिथ्यात्वांगीकारेचयुक्त्यपेक्षा। नतुसत्यत्वे। दृष्टस्यसत्यतायांतुयुक्तिर्वाऽयुक्तिरेववा। भूषणंतस्यामिथ्यात्वेयुक्त्यभावोतिदूषणं। शुक्तिश्चदोषएवस्याद्दलवन्मानवर्जितेतिब्रह्मतर्के। नचशून्यत्वमिथ्यात्वयोःकश्चिद्विशेषः। तत्प्रमाणाभावात्। अतःसत्यएवभेदः। नचकदाचित्कस्यापिनासीदस्तिभविष्यतीतिबुध्यभावेव्यावहारिकसत्यमित्यत्रास्माकंविरोधः। तद्भावेचनशून्याद्विशेषः। सत्यमेनमनुविश्वेमदंतीत्यादिश्रुतेश्चसत्योभेदः। प्रपंचोयदिविद्येतनिवर्तेतनसंशयः। मायामात्रमिदंद्वैतमद्वैतंपरमार्थतः। विकल्पोविनिवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित्। उपदेशादयंवादोज्ञातेद्वैतंनविद्यतइत्यादिश्रुतेश्च। प्रपंचोभेदःयदिविद्येतभवेतउत्पद्येततर्हिनिवर्तेत। अतोनजीवेश्वरादिभेदउत्पद्यते। किंतुनित्यए

व । अतोमाययाभगवत्प्रज्ञानेनमातरंतंचमात्रं। भगवाञ्ज्ञानातिरमतेचास्मिन्भेदइति। तच्चभगवद्रूपमद्वैतं परमार्थोभगवांस्तद्रूपेणाद्वैतं। यदद्वैतंनामोच्यतेतत्परमार्थभगवदपेक्षयेत्यर्थः । स्वगतभेदोभगवतिनास्ती त्युक्तं। नचकल्पनामात्रोभेदः। यदिकेनचित्कल्पितोविकल्पस्तथापिनिवर्तेत । तस्मादुपदेशादयमेववादः । केनापितत्प्रसादेनविनाऽविज्ञातत्वादज्ञातोभगवांस्तद्गतोभेदोनविद्यतइति । जीवेश्वरगतोजीवेष्वथजीवज डात्मनोः। जडेशयोर्जडेष्वेवंपंचभेदःप्रपंचकः । प्रकृष्टमोक्षहेतुत्वात्तज्ज्ञानंप्रेतिकथ्यते। प्रकृष्टपंचकत्वाद्वाप्र पंचोयंप्रकीर्तितः। यद्ययंसादिरेवस्यान्निवर्तेतकदाचन। ननिवर्ततेयतस्तेननायंसादिर्भवेत्कचित्। मायेति विष्णुविज्ञानंतन्मितत्वाच्चनक्कचित्। भ्रांतत्वमस्ययद्विष्णोर्नैवभ्रांतिःकथंचन । रमतेचात्रयद्विष्णुर्नहिभ्रां तौरमेद्धरिः । परमार्थेहरौनैवभेदोस्तिजडजीववत्। यद्ययंकल्पितोभेदःकस्मान्नैवनिवर्तते। तस्माद्भूतभवि ष्याख्यभवदाख्यपराभिधाः। तदन्येचैकएवास्मिन्नोंकाराख्येजनार्दने । अज्ञातनामकेतस्मिन्नभेदोस्तिकथं चनेतिब्रह्मतर्के। विदिःकादाचित्कस्वरूपलाभइतिचधातुः। भिद्येतेतिवद्विद्येतेतिशब्दः। परमार्थइतिविश्व तश्चक्षुरितिवत्सप्तम्यर्थे । परमार्थेद्वैताभावाएवेत्यर्थः। परमार्थःपरमात्माऽद्वैतइतिप्रथमार्थोवा। नहिविद्यमा

नंनिवर्ततइतिनियमः। उत्पद्यमानंहिप्रायोनिवर्तते। जीवेश्वरप्रकृत्यादिकंबहुलंहिविद्यमानंननिवर्तते। नच कल्पितोविकल्पइतिपक्षेकल्पितोयदीतियदिशब्दोयुज्यते। कल्पितत्वंचेच्छ्रुतेरभिप्रायःअविद्यमानोयंप्रपंचो विनिवर्ततेकल्पितोविकल्पोविनिवर्ततइत्येवशब्दःस्यात्।नतुनिवर्तेतेति।अतःसत्यतापरमिदंवाक्यंभेदस्य। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं। एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयइतिनिंदनाच्च। विद्याऽत्मनिभिदा बोधः। जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्येत्यादिभेदज्ञानस्यप्रशंसनाच्च। अतोसनान्मितत्वाच्चासीतिभगवन्नामै वैतत् ॥खं०॥२१॥ सर्वदासमत्वात्सामभगवान्। तस्योद्गानप्रकारोविनर्दिवृषभस्वरवन्मेघनर्दनवद्वा। तदे ववृणे। सर्वोत्तमत्वात्। विष्णोःस्वरोवृषभवन्मेघनादवदेववा। स्त्रीपशुस्वरवद्वह्लेर्गंभीरोऽनुपमोविभोः। ब्रह्म णस्त्वथसोमस्यसाक्षाद्धंटानिनादवत्। मृदुमेघस्वरोवायोरिंद्रस्यस्तनयित्नुवत्। बृहस्पतेःक्रौंचवच्चवरुणस्य तुविस्वरः। एकस्यपादवर्षस्यस्वरोविष्णोरुदाहृतः। वायोर्विंशतिवर्षस्यब्रह्मणस्तुतदंतरेतिच। गायेदेतैःस्व रैस्तस्माद्यथाशक्तिनविस्वरं। अधिकारीसदौद्गात्रेमुख्यतःप्राणएवयत्। अतोमोक्षादिदानेसदेवादीनांक्षमो भवेत्। अन्येषांसददातीहमद्धृदिस्थइतिस्मृतिः। कार्याहिनान्यथाकुर्यादवमंतान्यथाभवेत्। देवानांमोक्ष

दानादौनहिमानुषईश्वरः । अतःप्राणोहृदिस्थोमेददातीतिस्मृतिर्भवेत् । संकल्पोक्त्यादिकर्ताचप्राणएवयतः सदा । आगायानीतियुज्येततस्मात्तस्मिन्हिमुख्यतः । आत्मेतिभगवान्विष्णुःप्राणस्थःपुरुषोत्तमः । तस्मादन्नंह्यर्थतस्तुप्राणस्यान्नभुजिर्भवेत् । प्राणस्याप्यमृतत्वंहिमुख्यमेवफलंयतः । देवांतर्भावतोविष्णोर्नामृतत्वंकचादिमत् । इंद्रेबलंददानीतिस्वरान्घोषबलात्मकान् । ब्रूयादग्रस्तानिरस्तानूष्मणःस्पर्शानपि । समस्तान्बलदानार्थमिंद्रेचैवप्रजापतेः । विष्णोःस्वात्मानमेवाहमर्पयेमृत्युवर्जितान् । मोक्षयोग्यान्करिष्यामीत्येवंसप्राणएवतु । कुर्यादन्यस्तुमत्स्थस्तुप्राणएवेदृशःक्षमः । करोतीतिस्मरेन्नित्यंनान्यथातुकथंचन । देवावमंताहितमोयात्यसंशयतोयतः । अतइंद्रंप्रजापाख्यंविष्णुंमृत्युंचसर्वदा । शरणंगतोहमितिचध्यायेत्सर्वत्रसर्वदा । ऐश्वर्यादिंद्रनामातुवायुःस्वरपतिःसदा । ऊष्माधिपस्तुभगवान्विष्णुरेवप्रजापतिः । मृत्युनामातुसंहाराद्रुद्रःस्पर्शाधिपःस्मृतः । मानुषाणांतुशरणमितरेषांतुवायुतः । वायोस्तुबलदानाद्यंमोक्षदानादिकंहरेः । यस्माद्वायुपदेयोग्याबहवस्त्विंद्रनामकाः । अतइंद्रेददानीतिस्मृतिःप्राणस्ययुज्यतइतिसामसंहितायां । सर्वोपद्रवकर्तॄणामसुराणांकुबुद्धिनां । उपालंभेकृतेयुक्तंविष्णुस्त्वांप्रतिपेक्ष्यति । रुद्रस्त्वांधक्ष्यतीत्यादिनान्यथातुकथं

चनेतिच । मृत्योस्सकाशादात्मानंपरिहराणीति । ब्रह्माप्रजापतिश्चेतिविष्णुरन्यंप्रबोधयन् । तथेंद्रनामा वायुश्चपरेषांबोधकोयदेतिच । बृंहयतिप्रजाःपातिइदंरातीतिव्युत्पत्तिभिः ॥खं०॥२२॥ सर्वधर्मैःपुण्यलोकोब्र ह्मज्ञानाद्विमुच्यते । ॐकारोब्रह्मणोनामसर्ववागात्मकश्चसः । तद्व्याख्यात्वात्सर्ववाचांसर्ववागात्मताभवेत् । इदंतुप्रस्तुतत्वात्ससर्वंचाप्यर्थपूर्णतः । सर्वशब्दान्वितत्वाच्चनलिंगव्यत्ययोभवेत् । आधिक्यंचैवसर्वत्वंप्रस्तुतं तद्यथेतितदितिच। अकाराद्याःक्रमेणैवभूरादेःसाररूपिणः। अस्मादयंसारइतिज्ञानमेवाभितापनं । संप्रस्राव श्चतद्दृष्टिर्ब्रह्मणःपरमस्यहि । नित्यज्ञानोपिभगवान्क्रीडयाचीक्षपद्यदा । तदाभितापशब्दोयंवर्ततेपरमात्मनी तिच । तपःशब्देनैवयतिधर्मश्चोक्तः । सर्वेषामाश्रमस्थानामज्ञानांपुण्यलोकता । अपरोक्षदृशांविष्णोरमृत त्वंनचान्यथेतिच । यज्ञाध्ययनदानैस्तुगृहीस्यात्सोमलोकगः । यतयस्तपसासूर्यंचत्वारोपिविशेषतः । गच्छं तितपसैवर्षीन्वनस्थाब्रह्मचारिणः । नैष्ठिकावालखिल्याश्चगुरुशुश्रूषयैवतु । यदिपश्यंत्येतएवसाक्षाद्देवंजना र्दनं । अमृतत्वंतदायांतिनान्यथातुकथंचनेतिच । नचसंन्यासमात्रेणामृतत्वं । तमेवंविद्वानमृतइहभवति नान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिश्रुतेः । विद्यैवतुनिर्धारणादितिभगवद्वचनं । नरोधयतिमांधर्मोनसांख्यं

योगउद्धव । नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणेतिच। नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छतीतिच ।
तस्यपुत्रादायमुपयंतीत्यादेर्गृहस्थादीनामपिज्ञानिनांमोक्षःप्रतीयते । सर्ववर्णाश्रमाणांचज्ञानान्मोक्षोविनि
श्चितः ।अंत्यानांस्थावराणांवातथापियतिरुत्तमः । ज्ञानद्वारोयतोन्यासोविशेषेणभविष्यतीतिच । वेदांत
विज्ञानसुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाइतिच ॥ खं०॥२३॥ वसुरुद्रादितेयेषुविश्वेषुस्थितमी
श्वरं ।तन्नामानंहरिंमंत्रैर्लोकद्वारादिभिःप्रभुं।प्रार्थयित्वादिवंत्वज्ञोज्ञोमोक्षंप्राप्नुयात्तथा। यजमानोनान्यथातु
लोकोस्यप्राप्यतेवरः । राजनंपृथिवीलोकेराज्यमित्युच्यतेबुधैः । विराज्यमंतरिक्षेतुस्वाराज्यंस्वर्गगंभवेत् ।
एतेषुमोक्षोपिभवेन्मानुषाणांविशेषिणां । श्वेतद्वीपंतथागत्वाद्दृष्ट्वाविष्णुंचतेततः । अनुज्ञाताःप्रमोदंतेनिर्दुः
खास्तुधरादिष्वितिच। योदेवानांनामधाएकएवेतिश्रुतेश्चभगवतएववस्वादिनामानि । त्रैविद्यामांसोमपाः
पूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंतइतिवचनाच्चभगवानेवप्रार्थ्यः । भगवत्स्वरूपस्यसम्यगपरिज्ञानाद्रागाच्चते
षामंतवत्फलत्वं ।नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते। गतागतंकामकामालभंतइतिवचनात्। सर्वोत्तम
त्वस्याज्ञानाद्विष्णोरंधंतमोभवेत्। तद्द्वेषात्किमुवक्तव्यंब्रह्मादिद्वेषतोपिवा । तारतम्यापरिज्ञानादनुत्थानंत

मोभवेत् । अपराधकृतेतेषांनिरयंत्वेवगच्छति । पूजायाअकृतेस्तेषांनवर्णेषुजनिर्भवेत् । सम्यक्कर्माननुष्ठाना त्स्वर्गंनैवोपगच्छति । अपरोक्षदृशेरौन्यान्मोक्षंनैवोपगच्छतीतिच । पूर्वपूर्वगुणैर्दोषानशक्ताउत्तरोत्तराः । स्थानद्वयोत्तरेशक्तामोक्षोनानपरोक्षिणः । विरुद्धरागिणांनैवह्यपरोक्षदृशिर्भवेत् । यावद्रागविनाशःस्या द्विरक्तोभक्तिसंयुतः । सर्वदैवाप्रमत्तश्चपश्येदेवहरिंपरं । अविस्मृतिस्सदाविष्णोरन्यथाज्ञानवर्जनं । शास्त्रा भ्यासःसदोद्योगाच्छ्रवणाच्चविचारतः । निषिद्धकर्मणांत्यागःस्वधर्मस्यकृतिःसदा । अप्रमादइतिप्रोक्तःशा स्त्रंवेदास्तुपंचच । भारतंपंचरात्रंचमूलरामायणंतथा । पुराणंभागवतंचैवपंचमोवेदउच्यतइतिच । त्रिलोक प्राप्तिपरिघास्त्रयःसंतिसनातनाः । तेषामग्न्यादिगोविष्णुरपहंतास्मृतोभवेत् । मृतःसन्सुखभोगाययत्रग च्छतितत्रह । एकैकःपरिघोग्रेस्याद्गतेतस्मिंस्तुविष्णुना । यजमानःपृथिव्यादिलोकान्भोगाययातिहीतिच । यत्रातियज्ञमातारंयज्ञमात्राहरिस्तुसः । तमेवंवेत्तियोभक्तोयातिस्वर्मुक्तिमेवचेतिच ॥खं०॥२४॥ इतिश्रीम दानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येद्वितीयोध्यायः ॥२॥ ॥ हरिःॐ ॥ यआदित्यगतोविष्णुःसएवमधुनामकः । मदधिर्मध्वितिप्रोक्तोमदःसुखमिहोच्यते । अइत्याधि

क्यमुद्दिष्टंमज्ज्ञानततिरुच्यते । तद्वत्तातातिरुद्दिष्टातेनानुभवईरितः । अधिकोनुभवोयस्यसर्वस्मादीप्सिता
दपि । सोयंमदइतिप्रोक्तःसर्वंहिसुखसाधनं । तत्पूर्णोमधुनामास्याचृतीयोतिशयार्थकः । देवानामुपजी
व्यत्वात्सदेवमधुनामकः । आदित्वादाततत्वाच्चज्ञानरूपत्वतस्तथा । आदित्यइतिसंप्रोक्तःप्रसिद्धमधुवच्च
सः । तिरोवंशादिसंयुक्तोद्युनाम्नीचद्युसंस्थिता । प्रकाशादिगुणैःश्रीस्तुवायोराश्रयरूपतः । तिरोवंशइति
प्रोक्तामध्वपूपस्तुमारुतः । तस्मिन्सन्निहितोविष्णुर्विशेषेणयतःसदा । सोंतरिक्षमितिप्रोक्तःस्वांतस्सम्यग्ग्व
रीक्षणात् । अंतरिक्षस्थितश्चासौवस्वाद्यामधुकारिणः । तत्पुत्रास्तुमरीच्याद्यास्सूर्यरश्मिषुसंस्थिताः । तिर्य
क्स्थित्वावशेकुर्याद्यस्माद्देवीरमाहरिं । भक्त्यैवातस्तिरोवंशस्तिर्यक्त्वंप्रणतिःस्मृता । तिर्यक्स्थित्वास्वसंस्थं
तुवशीकुर्याद्यतस्ततः । वंशस्तिरश्चीनोन्योपियस्मिन्नाप्यमुपस्थितं । सोपूपआप्योभगवान्मध्वाज्यादिप्रसि
द्धगं । प्राच्यरश्मिषुसंस्थस्तुरतिशंमानरूपतः । प्राच्यरश्मिरितिप्रोक्तोवासुदेवाभिधोहरिः । एतद्भिनाना
लमितिनाडीत्यंशउदाहृतः । स्वरूपांशैर्विनाप्राप्तुंनालंहिप्रापितांशिनं । ऋग्वेदमानिनश्चैववह्न्याद्यावसव
स्त्वृचः । अर्च्यत्वात्प्रथमंचैवविशेषाद्यज्ञदेवताः । इंद्राद्यायजुरुद्दिष्टारुद्राइंद्रसखायतः । इंद्रशब्दोदितोवा

युःसयाज्यःसोमभुक्पुरः। सहिशंकरपूर्वाणांरुद्राणांमुख्यएवच। सामनामानआदित्यामासशःसमभोगतः।
इंद्रोवरुणउद्दिष्टोयज्ञेषुत्रीयतेयतः। आदित्यानामधिपतिःसहिविष्णुनियोजितः। विष्णुस्तूपास्यरूपत्वान्नो
पासकगणेयुतः। इतिहासपुराणानांसोमाद्याअभिमानिनः। अथर्वांगिरसांचैवाप्यथर्वांगिरनामकाः। अ
धरंवर्तयेयुस्तेवृष्टिमंगरसास्तथा। मनस्त्वात्प्राणरूपत्वादथर्वांगिरसस्ततः। गुह्यादेशाद्ब्रह्मपदेयेयोग्याब्रह्म
णासह। सर्वगुह्योपदेष्टारःसर्वेषांगुरवोहिते। ब्रह्मेतिसर्ववेदानांनामानंतत्त्वतःस्मृतं। ऋग्वेदादींस्तुतेदेवा
अग्न्याद्याःसंव्यचारयन्। मधुब्रह्मव्यक्तिकृत्त्वात्तेवैमधुकृतःस्मृताः। ज्ञानपोषकरत्वात्तुवेदाःपुष्पाभिधाःस्मृ
ताः। अन्यत्रमधुकृत्पोषान्नित्यत्वादमृताश्चताः। वेदवाचःसुरैःपेयाभोग्यत्वादापईरिताः। वेदपानंविचा
रश्चश्रवणंपाठएवच। देवैर्विचारितेभ्यश्चवेदेभ्योव्यक्ततांगतः। ज्ञानानंदस्वरूपत्वाद्यशस्तेजःस्वरूपकः।
इंद्रियंपरमैश्वर्याद्वीर्यरूपश्चसर्वदा। सर्वानुग्रहशक्तित्वादन्नाद्योबलरूपतः। रसनामाचभगवान्संस्थितःसू
र्यमंडले। व्यक्षरद्धर्ममोक्षादीन्देवानांभगवान्हरिः। ऋक्प्रोक्तोलोहिताकारोवासुदेवःपरःपुमान्। सएव
सूर्यलौहित्येप्राच्यरश्मिषुसंस्थितः। संकर्षणःशुक्लवर्णोयजुर्वेदोदितःप्रभुः। शुक्लवर्णेचसूर्यस्यदक्षरश्मिषुसं

स्थितः । प्रद्युम्नःश्यामवर्णस्तुसामवेदोदितःप्रभुः । प्रत्यग्रश्मिषुसूर्यस्यश्यामवर्णेपिचस्थितः। अनिरुद्धःसु
नीलश्चइतिहासपुराणयोः । अथर्ववेदेचोक्तस्सन्तुदग्रश्मिषुसंस्थितः। सुकृष्णेसूर्यरूपेचमध्येनारायणःप्रभुः।
ऊर्ध्वरश्मिषुसंस्थश्चप्रोद्यदादित्यसप्रभः । महामरीचिपुंजेनचलतीवाचलोपिसन् । सवाच्यःसर्ववेदानामेवं
पंचात्मकोहरिः। वेदानांसारभूतोसौवेदानांनित्यताप्रदः। अतोमृतानाममृतोरसानांरसएवचेतिसामसंहि
तायां। नचाचेतनमात्रमुपासितंपुरुषार्थप्रदानशक्तं । ज्येष्ठायपुत्रायपिताब्रह्मप्रब्रूयादितिवाक्यशेषाच्चैत
दवगम्यते । यएतामेवंब्रह्मोपनिषदंवेदेतिच । कथंचाचेतनोपासनंब्रह्मादिपदप्रदंभवति। नवैतत्रनविम्लो
चोनोदियायकदाचन । सकृद्दिवाहैवास्मैभवतीत्यादिचमुक्तस्यैवमुख्यतोयुज्यते। यशस्तेजइंद्रियवीर्यान्ना
द्यरसत्वंचभगवंतंविनाकस्यमुख्यतोयुज्यते । तस्यनाममहद्यशः । ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यवीर्यस्ययशसःश्रियः ।
ज्ञान(वैराग्ययो)विज्ञानयोश्चैवषण्णांभगइतीरणा। रसोवैसः । सुखात्मकंषड्गुणविग्रहंपरंहृदिस्थितंब्रह्मनि
रंजनंस्वरुक्। ऐश्वर्यवैराग्ययशोविबोधवीर्यश्रियापूर्णमहंप्रपद्ये। अहंतत्तेजोरश्मीन्नारायणंपुरुषमित्यादेश्च।
ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणइतिच । नचाचेतनस्यैश्वर्यादिरूपत्वंयुज्यते । ज्ञानात्मकोभगवा

नैश्वर्यात्मकोभगवान्शक्त्यात्मकोभगवानितिचश्रुतिः । सर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषादितिसर्ववेदप्रति
पाद्यत्वंभगवतउक्तंभगवता । ससर्वनामासचविश्वरूपःप्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिरितिच । सर्वेवेदायत्पदमा
मनंति । तावाएताःसर्वाऋचःसर्ववेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएव । वेदेरामायणेचैवपुराणेभारतेतथा।
आदावंतेचमध्येचविष्णुःसर्वत्रगीयते । नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाहरंतीत्यादेश्च । उप
निषत्त्वाच्चविशेषतोनयत्किंचिदुच्यतइतिवक्तुंयुक्तं । विष्णुरुक्तःसर्ववेदैर्मंत्रैरपिविशेषतः । आरण्यकेविशेषे
णनैवान्यत्किंचिदुच्यते । कर्मार्थंचब्राह्मणंस्यादमुख्यार्थविवक्षया ।मुख्यतोविष्णुरेवैकोब्राह्मणेष्वपिकथ्यते।
आरण्यकेष्वृतेविष्णुंनैवान्यत्किंचिदुच्यते। सूत्रात्मातूच्यतेविष्णोस्तद्विशिष्टत्ववित्तये। कुत्रचित्तदुपास्ति
श्चतस्याध्यर्धतनुत्वतः । तस्मिन्विष्णोरुपास्त्यर्थंनान्यथाकिंचिदुच्यतइतिब्रह्मांडे । यस्यांनमेपावनमंगक
र्मस्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य । लीलावतारेधितकर्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः । वित्तंत्वतीर्थीकृतमं
गवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी । यन्नव्रजंत्यघभिदोऽरचनानुवादाःशृण्वंतियेन्यविषयाःकुकथामतिघ्नीः ।
यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तवीर्यास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमस्सुहंतेत्यादिभगवद्वचनाच्च । सर्वासुशाखास्वा

रणमावर्तयेदारणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदित्युपनिषदभ्यासस्यसतात्पर्यविहितत्वादभ
गवद्विषयस्यनिंदितत्वाच्चनोपनिषत्स्वन्यदुच्यते । अभ्यसेदधियज्ञंचाप्यधिदैवंविशेषतः । अध्यात्मंतुविशे
षेणयस्माद्विष्णुस्त्रिषूदितइतिस्कांदे । मांविधत्तेभिधत्तेमांविकल्प्योपोह्यइत्यहं । इत्यस्याहृदयंसाक्षान्नान्यो
मद्वेदकश्चनेत्यादेश्च भगवदुपासनाएवसर्वत्रोक्ताः ॥ खं०॥१॥५॥ प्रथमामृतस्यद्रष्टारोवसवस्त्वग्निपूर्वकाः ।
यावत्पश्यंतितंविष्णुंतावत्तेनान्यभोगिनः। एतदेवविशंत्यद्धामोक्षेतेततएवच । स्वेच्छयैवसमुद्यंतिमुक्ताःसं
तोबहिस्तथा । एवंद्वितीयरूपंतुशिवाद्यावायुसंस्थिताः । वायोर्हिरण्यगर्भत्वात्पदद्वयमुदाहृतं । रुद्राणा
माश्रयत्वंचसाध्यानामपिसर्वशः । अतोयजुर्विचारश्चसर्ववेदात्मनस्तथा । वायोरेवविचारःस्याद्ब्रह्मणोपि
विशेषतः । उभयाश्रयःसमोक्षेपिवायुरेवहिसर्वदा । द्रष्टारोथतृतीयस्यशक्रमुख्यादितेःसुताः । चतुर्थस्यतु
सोमाद्यामरुतःपंचमस्यच । ऋजवोब्रह्ममुख्याहिसुपर्णःशेषएवच । सरस्वतीसुपर्णीचवारुणीसाध्यनामकाः ।
अन्योन्यमुखतामुक्तौब्रह्मणांसमतातथा । वाक्शेषादेर्मुखंब्रह्मामुक्तावपिविशेषतः। द्रष्टोभयस्यापिशिवोद्वि
तीयस्यांतगस्यच । मोक्षेत्वन्यत्रचैकस्यपरतःशेषभावतः । येचैतत्पदयोग्यास्स्युर्देवाःपंचमहागणाः । तेषां

मपियदोपासानिच्छिद्रामधुनामके । तदावस्वादितांप्राप्यमुक्तिमेष्यंत्यसंशयं । उदेत्यास्तमयंयावद्यातिभा
नुस्तुपर्वते । उदयास्ताद्रिमन्यस्यवसवःपतयःस्मृताः । ततश्चास्तमयाद्यावदर्धरात्रंदिवाकरः । दक्षिणादु
त्तरंयातिकिंचित्पूर्वसमन्वितं । तद्देशकालयोरीशारुद्रावायुपुरःसराः । वसुभोज्यादर्धकालमर्धदेशस्तथैव
च । रुद्रभोज्योर्धरात्रात्तुयामआदित्यदैवतः । पश्चिमात्पूर्वमार्गस्तुरौद्रादर्धःप्रकीर्तितः । ततःपरोर्धयाम
स्तुसौम्याद्दक्षिणमार्गकः । मारुतःकालउद्दिष्टआदित्यार्धश्चदेशतः । पश्चात्पश्चादुदेत्येवपूर्वतोस्तमुपैतिच ।
ततस्तदर्धकालेनचोत्तरादुदितस्तथा । अस्तंदक्षिणतोयातिसकालोमारुतःस्मृतः । उदेत्येंद्रपुरेचोर्ध्वमर्वा
गुदयपर्वते । अस्तमेतितदर्धेनब्रह्मातस्यपतिःस्मृतः । एकात्रिंशत्तुघटिकाःसाधिकावसुदैवताः । तदर्धारुद्र
दैवत्यास्ततआदित्यदैवताः । तदर्धामारुताब्राह्मास्तदर्धादेशतस्तथेतिच । रौद्रोद्विगुणीभूतोवसुकालोया
वांस्तावान्भवतीतिद्विस्तावतअर्धइत्यर्थः । ब्राह्ममुहूर्तइत्युषःकालस्यप्रसिद्धेश्च । रौद्रःकालइतिपूर्वरात्रस्यप्र
सिद्धेः । सार्धरात्रस्यसौम्यःकालइत्यपररात्रस्य । सौम्यकालत्वाच्चतस्मिन्कालेशीतमुत्पद्यते । मारुतकाल
त्वाच्चवायुश्चवाति । आग्नेयकालत्वादेवाह्निसैकघटिकंहोमकर्माणिविशेषतःप्रवर्तंते । अहःसर्ववसूनांतु

परेषांरात्रिरेवच । प्रदत्ताविष्णुनापूर्वंनालामेत्यब्रुवन्परे । पुनर्विशेषतोदत्तंरुद्राणांमरुतातथा । माध्यं
दिनंतृतीयंचाप्यादित्यानांप्रदत्तवान् । विश्वेषामपिदेवानांसामान्याद्वसुनामहरितिच । सर्वस्याधिपति
र्ब्रह्मारुद्राद्यास्तुद्वयोर्द्वयोः । वसवस्त्वह्नएवेशाःसामान्यान्नविशेषतइतिच । माध्यंदिनेतृतीयेचरुद्रादेरा
ज्यमिष्यते । तद्भृत्यत्वाद्वसूनांतुप्रातःकालोविशेषतः । तत्रापिवाय्वधीनत्वमग्न्यादीनांप्रकीर्तितं । एवं
पृथिव्यांरुद्राणामंतरिक्षेप्रकीर्तितं । मरुतांचद्युलोकेशाआदित्याःपरिकीर्तिताः । सर्वेषामधिपोब्रह्माद्युवाधी
शस्तुमारुतः । त्रिलोकाधिपतिश्चेंद्रस्तेषामप्यधिपोहरिरितिच । स्वाराज्यंभोगःस्वरंजनात् । नत्विंद्राद्यमोद्वि
गुणकालंतिष्ठतितस्माद्वरुणस्तस्मात्सोमइत्यत्रकिंचिन्मानं । नचसोमाद्विगुणमेवब्रह्मातिष्ठति । द्विपरार्धंहि
तस्यकालः । इंद्रादयोहिमन्वंतरमात्रंतिष्ठंति । नचवसूनांपूर्वोदेशो रुद्राणांदक्षिण आदित्यानांपश्चिमो मरु
तामुत्तरएव नान्यत्रेत्यत्रप्रमाणमस्ति । तत्पक्षेरुद्रैःसहइंद्रस्यदक्षिणत्वप्राप्तेश्च । अतइंद्रादेवेंद्रस्यद्विगुणका
लत्वमितिविरोधः । नचेंद्रशब्देनवायुस्तैर्गृहीतः । इंद्रादिपुरीणामुद्वासत्वेनैवमंगीकारेतत्षोडशगुणत्वादू
र्ध्वोदयस्यैकेंद्रात्परतोनिंद्रत्वमेवस्यात् । अथतंतऊर्ध्वउदेत्येतितत्पक्षेपश्चादप्यादित्यभावात्कल्पांतलयोन

स्यादित्याद्यनंतदोषदुष्टत्वेपिग्रंथाल्पत्वायैवोपरम्यते ॥ ७॥ वस्वादीनांतुसर्वेषांसर्वदिक्षुपुराण्यपि । संत्येव
मपिधीवृत्त्यैप्रत्येकंदिक्षुकथ्यतइतिच । ऐंद्र्याउद्वासेरुद्राणामेवोदयाभावइतिचदोषः । अतोयत्किंचिदेतत् ।
उदेतिपूर्वतःसूर्योनिम्लोचतिचपश्चिमे । एवंनियमउद्दिष्टोब्रह्मणाविष्णुचोदनात् । द्विगुणंद्विगुणंकालमुदि
त्वादक्षिणादिषु । मध्येव्यवस्थितिःपश्चाद्ब्रह्माणंयाचितापुरा । हिरण्यकेनसूर्यस्यहिरण्याक्षेणवैपुनः । तदा
सुराणांदेवत्वंब्रह्मातत्प्रददौतयोः । तच्छ्रुत्वेंद्रादिभिःप्रोक्तःकथंप्रादावराविमौ । देवताहिविनश्येयुरेवंदत्तेवरे
त्वया । इत्युक्तोदैवतैःप्राहब्रह्मालोकपितामहः । नमयासवरोदत्तोदैतेयानांसुराःक्वचित् । येनयुष्मद्विनाशः
स्यात्ततोव्येतुचवोभयं । दक्षिणाद्युदयोयस्तुसहिदैनंदिनोमया । अभिप्रेतोनैवचायंकालांतरगतःक्वचित् ।
अर्धेनाब्द्युत्तरानाडीःसकाष्ठानित्यशोरविः । पंचादशोत्तरांगच्छेत्पूर्वरात्रेतुदक्षिणात् । तदर्धपश्चिमात्पूर्वंत
दर्धंचोत्तरादपि । दक्षिणांचतदर्धंसऊर्ध्वादर्वाक्गच्छति । दक्षिणाद्युदयस्त्वेषनतुकालांतरेक्वचित् । यदोत्तरस्मा
तद्विगुणःपूर्वोभवतिवैसुराः । तदापिद्विगुणत्वंस्यात्तन्मयात्रविवक्षितं । अहःसाम्येपिक्रमशआतपस्याल्पका
लतः । गिर्यावृत्तेःक्षिप्रमन्येषूदयास्तमयाविव । कालांतरेभाविनंतुदक्षिणाद्युदयंपुनः । अपेक्ष्यैववरोदत्तोद्वि

तीयोदेवतामया । समयश्चकृतोनित्योमयासूर्यस्यचानघाः । पूर्वस्मादुदयोनित्यःपश्चिमेस्तमयस्तथा । नियमोनान्यथायंस्यात्कदाचित्केनचित्कचित् । तस्मान्नवोभयंक्कापिप्रोक्ताइत्थंसुरास्तदा । विशोकाअभवन्सर्वेययुःस्वंस्वंनिवेशनमितिच । एतदेवमोक्षधर्मेषुबलिवासवसंवादउक्तं । देवान्प्रतिब्रह्मणोवचनंरहस्यत्वादविज्ञायबलिनादक्षिणाद्युदयउक्तः । इंद्रेणतुब्रह्मवचनंजानतादक्षिणाद्युदयोनास्तीत्युक्तं । दैतेययोर्वरंज्ञात्वात्वविज्ञायसुरान्प्रति । ब्रह्मणोक्तंहिबलिनावासवंप्रत्युदीरितं । दक्षिणाद्युदयांतेतुत्वांजेष्यामिपुरंदर । इत्युक्तस्तमुवाचेंद्रोनकदाचनतद्भवेत् । ब्रह्मणानियमोयस्मात्कृतःप्रागुदयोरवेः । इत्युक्त्वातुजगामेंद्रोदिवमैरावतस्थितइतिच॥खं० ६-१०॥अथसूर्यस्थितोविष्णुरादित्यस्त्वादिमूलतः । आदानाद्वापिदेवानामूर्ध्वंगच्छतिमंडलात् । प्राप्यवैकुंठलोकंचनोदेत्यस्तंनचैतिसः । एकलःप्रलयेस्थातादेवतानात्रसंशयः । तेनसत्येननव्यृद्धिमाप्नुयांब्रह्मणाक्कचित् । इत्युवाचपुराब्रह्मादेवेभ्यःसचतुर्मुखः । एतांविद्यांतुयोवेदनित्यमस्यदिवाभवेत् । वैकुंठधामसंस्थस्यमुक्तस्यानुदयास्तकं । तदेतद्भगवान्विष्णुःप्रादाज्ज्ञानंविरिंचये । विरिंचिर्मनवेप्राहप्रजाभ्योमनुरेवच । पूरयित्वातुपृथिवींरत्नैःसप्तसमुद्रिणीं । दत्त्वापिगुरवेनैवपूर्यतेगुरुदक्षिणा । देवास्तूपासनायो

ग्याएकैकस्यामृतस्यहि । सर्वस्योपासनेब्रह्मातदन्येज्ञानमात्रके । उपासनेनैवयोग्यास्तद्योग्याहिसुरायतइ
तिदेवश्रुतौ । ब्रह्मणापरेणमाविराधिषि । भगवत्प्रसादादवृद्धिंनप्राप्नुयामित्यर्थः ॥खं०॥११॥ यदिदंकिंच
भूतंप्रभूतंपरिपूर्णंतत्सर्वंगायत्रीभगवानेव । भूबहावितिधातोः । बहुःपूर्णतायामितिच । यदिदंपरितःपूर्णं
मत्स्यकूर्मादिरूपकं । तदिदंभगवान्विष्णुस्सर्वांतःस्थितएवच । तन्निःसृतत्वाद्वेदानांगायकस्त्रातिचाखिलं ।
अतोगायत्रिनामासौवासुदेवःपरःपुमान् । भूमाभूतमितिप्रोक्तःपूर्णत्वात्पुरुषोत्तमः । अनन्यापेक्षमुद्रिक्तंस
र्वस्यविनियामकं । यद्यत्तत्तद्विष्णुरेवनान्यदेतादृशंक्कचित् । सएवभगवान्विष्णुर्वाङ्नामावाचिसंस्थितः । व
चनाद्धयशीर्षाख्योगायत्र्यांचसआस्थितः । सएवपृथिवीनामापृथिव्यामपिसंस्थितः । विष्णौहिपृथिवीसं
स्थेजगत्सर्वंप्रतिष्ठितं । नातिशेतेचतंकश्चित्सहिसर्वाधिकोहरिः । पृथुत्वात्पृथिवीनामासएवांतःशरीरगः ।
शरीरत्वादीरणाच्चैवशरीरंभगवानजः । पुरुषोजीवउद्दिष्टस्तस्मिन्नेवस्थितोविभुः । योसौजीवेस्थितोविष्णुः
शरीरमितिनामकः । शंत्वाच्चरतिरूपत्वादीरणाच्चसएवतु । जीवचैतन्यरूपस्यहृदयेपिव्यवस्थितः । अय
नाद्धृदिविष्णुःसहृदयंकीर्तितोबुधैः । गायत्र्यांसंस्थितोविष्णुःस्त्रीरूपःसूर्यसप्रभः । द्वितीयश्चैवमत्स्यादिर्भू

तनामावतारगः । तृतीयोवाचिसंस्थश्चस्त्रीरूपोहयशीर्षकः। चतुर्थःपृथिवीसंस्थःस्त्रीरूपःपीतवर्णकः । जीव स्यांतर्गतोव्याप्यशरीरमितिनामकः । पंचमस्तद्धृदिस्थश्चषष्ठोहृदयनामकः । गायत्रीनामकोविष्णुरेवंषड्वि धउच्यते । त्रिभिःस्वरूपपादैश्चभिन्नैर्नैकेनचैवहि। गायत्रीनामकोविष्णुश्चतुष्पात्संप्रकीर्तितः। भिन्नपादाः सर्वजीवास्तस्यसादृश्यमात्रतः। स्वरूपपादाविष्णोस्तुत्रयोहिदिविसंस्थिताः । नारायणोवासुदेवोवैकुंठइ तितेत्रयः। अनंतशयनंचैवतथानंतासनंहरेः। बहुलक्षोच्छ्रितेनित्येविमानेसंस्थितंयतः। चित्प्रकृत्यात्मनि ततोदिवीतिकथितंश्रुतौ । लोकत्रयविवक्षायांपरतोलक्षयोजनात् । सर्वद्यौरितिविज्ञेयंततस्तेदिविसंस्थि ताः। दिवःपरश्चभगवान्सप्तलोकविवक्षया। परंब्रह्मेतिभगवान्सर्वगःसंप्रकीर्तितः। सएवजीवस्यबहिर्हृद याकाशआस्थितः। योयंहृदयगःसोथजीवांतर्व्याप्यसंस्थितः। व्याप्तोजीवांतरेयोसौसजीवहृदिसंस्थितः । एवंचापिचतुष्पात्त्वंवासुदेवस्यकीर्तितं। सएवपूर्णोभगवानप्रवर्त्यस्तथाखिलैः । अन्यैःप्रवर्त्यतेयोसौसप्रव र्तीतिगीयते।अप्रवर्त्योहरिर्नित्यस्वतंत्रत्वात्सदैवच । अस्यप्रवृत्तिर्नास्तीतिसोप्रवर्तीतिकीर्तितः। पूर्णास्वतं त्राश्रीश्चास्यवेत्तुर्भवतिशाश्वती । साक्षाद्गायत्र्युपासायांयोग्यएकश्चतुर्मुखः । तस्मादनन्यतंत्रास्यश्रीर्भवे

न्नान्यथाक्वचित् । विष्णुतंत्रत्वमस्यस्यात्परेषांतस्यतंत्रता । यथाक्रमेणतंत्रत्वंयोग्यताक्रमतोभवेदितिचस
त्त्वे । ब्रह्मशब्दाच्चभगवानित्यवसीयते । पूर्णाप्रवर्तित्वंचतस्मिन्नेवमुख्यं । तावानस्यमहिमेतिमंत्राच्च ।
पादोस्यविश्वाभूतानीतिजीवानांचतुष्पादांतर्भावात् । भूतंयदिदंकिंचेतिषड्विधांतर्भूतंभूतंमत्स्याद्यवतार
रूपमेव । द्वाविंशेष्ववतारेषुजीवोप्युक्तोयथापृथुः । तथापादेषुचतुर्षुसान्निध्याज्जीवईरितः । यथाकालःपु
मान्व्यक्तंप्रकृतिश्चपरस्यतु । विष्णोरूपाणिगण्यंतेपररूपेणवैसह । एवंभूतानिगण्यंतेभिन्नान्यपिपदैःसह ।
मूर्तामूर्तेयथारूपेब्रह्मणस्तुतथैवच । भिन्नान्यपितुभूतानिपदानिस्वपदैःसहेतिप्राथम्ये । सुदर्शनाख्यंस्वास्त्रं
तुप्रायुङ्क्तदयितंत्रिपादितिश्रीभागवतेप्रयोगाच्चनजीवोभगवत्स्वरूपं।सुवर्चलायथासूर्यपत्न्यंशःसमुदाहृता ।
एवंजीवाभगवतोवस्तुभेदेपिसर्वदेतिच ॥खं०॥१२॥ प्राणाभिमानीचक्षुश्चसूर्यएवह्युदाहृतः । तेजोन्नाद्यभि
मानीचप्राग्द्वाराधिपतिर्हरेः । दक्षिणाधिपतिस्सोमोव्यानःश्रोत्राभिमानवान् । यशोलावण्यरूपश्चपश्चिम
द्वारपस्तथा । वागपानात्मकोवह्निर्ब्रह्मतेजोन्नदेवता । उत्तरद्वारपस्त्विंद्रःसमानोमनआत्मकः । कीर्त्यैश्वर्या
त्मकोनित्यमूर्ध्वद्वारपएवच । प्रधानवायुराकाशःसार्वज्ञादुन्नतेस्तथा । उदानऊर्जितत्वात्सओजःपूर्णत्वतो

महः । परस्यब्रह्मणस्त्वेतेपुरुषाःपंचकीर्तिताः । द्वारपाहृदयेचैवविष्णुलोकेचसर्वदा । आंतरद्वारपाह्येतेज याद्याबाह्यतःस्मृताः । एवमेतानुपास्यैवतद्गुणांशांशभाग्भवेत् । विष्णुलोकंतथागच्छेद्धवेदपिसुसंततिः । योसौवैकुंठगोविष्णुःसप्तलोकोपरिस्थितः । सएवसर्वलोकेषुविश्वतोब्रह्मणस्तथा । उच्चेषूत्तमलोकेषुतथाप्रत्य वरेषुच । पुरुषेषुचसर्वेषुसएकःसंव्यवस्थितः । प्राणसंस्थस्सवैविष्णुःप्राणोग्नौसंव्यवस्थितः । स्पर्शेनदृश्यते चाग्निस्तद्दृष्टिरिवसाततः । सप्राणःस्तौतितंविष्णुंसास्तुतिःश्रूयतेसदा । कर्णौपिधायतद्विद्वान्दिव्यचक्षुःसु कीर्तिमान् । मुक्तोभूत्वाभवेद्यस्मादुपासीतैवसंततमितिसत्तत्त्वे । दिक्षुयानाद्यशोव्याप्तंकीर्तिःप्रत्यक्षतःस्तु तिरितिशब्दनिर्णये । सर्वतःपृष्ठेषुसर्वतउच्चेषुवैकुंठक्षीरसागरानंतासनादिषु । विश्वतोब्रह्मणोप्युच्चेषु ततउ त्तमोनास्तीत्यनुत्तमाः सर्वतःस्वयमुत्तमाः । पृथिवीस्थेषुसर्वोच्चोलोकोनंतासनात्मकः । अंतरिक्षात्मकेभ्य श्चश्वेतद्वीपेस्थितोहरिः । द्व्यात्मकेभ्यश्चसर्वेभ्योवैकुंठश्चोच्चउच्यते । पृथिव्यांद्योर्महामेरुराकाशेसूर्यमंडलं । दिवींद्रसदनंचैवतत्परेतुदिवःपरे । पृथिव्यांब्रह्मणोमेरौजयंतंत्वंतरिक्षगं । तृतीयंसत्यलोकंचसदनंत्रिविधं स्मृतं । तेभ्योनंतासनाद्यायत्परतोविश्वतःपरइतिसत्तत्त्वे । निनदःसमुद्रघोषःस्यान्नदथुर्मेघसंभवइतिच ।

चक्षुष्यश्चक्षुषिब्रह्मण्येषयातीत्युपासकइतिच ॥ खं०॥१३॥ इदंब्रह्मातिसामीप्यात्सर्वंपूर्णगुणत्वतः । तच्चब्रह्म जलान्साक्षाद्योसौविष्णुर्जलेऽनिति । आनीदवातमितियंवेदवागवदत्स्फुटं । अप्रकेतेतुसलिलेब्रह्मनारा यणोपिसः । इतिशांतउपासीतयस्माज्ज्ञानमयःपुमान् । क्रतुस्तुनिश्चितंज्ञानंतद्वशःपुरुषोमृतौ । तस्माद्वि निश्चितंज्ञानंकुर्याद्विष्णौमहागुणे । महाज्ञानात्मकत्वात्तुप्रोक्तोविष्णुर्मनोमयः । यस्माद्बलशरीरोसावतः प्राणशरीरकः । आसमंतात्प्रकाशात्सआकाशात्माप्रकीर्तितः । सर्वगंधादिरूपश्चभोक्ताचैषांसदैवहि । इतिनिश्चयकृद्ध्यातितमेवपुरुषोत्तममितिसद्गुणे । एकत्रसर्वगंधादिनाचिदानंदात्मकसर्वगंधादिरूपत्वमु च्यते । अन्यत्रतद्भोक्तृत्वं ॥ खं० ॥ १४ ॥ कइत्यानंदउद्दिष्टउशइच्छाप्रकीर्तिता । आनंदेच्छास्वरूपो सौकोशोविष्णुःप्रकीर्तितः । तस्योदरेंतरिक्षंचपृथिवीपादबुध्नयोः । शिरोविवरगाद्यौश्चदिशोबाहुषुसंस्थि ताः । अजरोयंमहाविष्णुर्वसवोदेवतागणाः । तेषांनिधानंभगवांस्तस्मिन्सर्वमिदंश्रितं । प्राचीदिक्संस्थित स्तस्यबाहुर्दक्षिणऊर्ध्वगः । जुहूःसहोमकर्तृत्वाज्जुहुक्तेह्येतेनकेशवः । दक्षिणस्त्वधरोबाहुर्दक्षिणादिक्स्थितो विभोः । सहमानेतिसंप्रोक्तोमानंवेदात्मकंयतः । शंखोवेदात्मकःशंखसहितोदक्षिणाधरः । बाहुर्जुहोतिच

क्रेणशत्रूनित्यथवाजुहूः । प्रतीचीदिक्स्थितस्तस्यवामबाहुस्तथोत्तरः । राजीयुक्तगदायुक्तोराज्ञीनामाप्रकीर्तितः । अधरोवामबाहुर्यउत्तरादिक्स्थितोविभोः । श्रियआधारपज्ञित्वात्सुभूतानामकःस्मृतः । दिङ्नामानश्चतेप्रोक्ताधर्मज्ञानातिदेशनात् । तेभ्योजातोमहावायुर्दिशांवत्सस्ततःस्मृतः । धर्मज्ञानादिरूपेणविष्णोर्बाहुचतुष्टयात् । जातंवायुंविदित्वैवपुत्रोभूत्वानरोदिति । नजायतेनम्रियतेमुक्तोभूत्वासुखीभवेत् । वायुंहरेःसुतंज्ञात्वानाहंपुत्रतयाऽरुदं । हरेःप्रसादसामर्थ्यादजराचामराह्यहं । अनादिकालसंबंधादित्युवाचपुरारमा । अविनष्टंपरानंदकामंविष्णुंसदाह्यहं । प्रपद्येतत्प्रसादेनकेवलंनात्मशक्तितः । प्राणंसर्वप्रणेतारंप्रपद्येकेशवंसदा । प्रभूतंयदिदंकिंचित्प्रादुर्भावात्मकंहरेः । मत्स्याद्यंतत्प्राणएवविष्णुर्नास्त्यत्रसंशयः । तस्मान्मत्स्यादिरूपंतंविष्णुमेवप्रपद्यथ । हेजनाइत्यवोचत्सालक्ष्मीःसर्वाःप्रजाःप्रति । प्राणनामावासुदेवोमोक्षंस्वान्प्रणयेद्यतः । संकर्षणस्तुभूर्नामाभूषयेज्ज्ञानतोयतः । सपृथ्व्यांपृथिवीनामास्वात्मानंप्रथयेद्यतः । अंतरिक्षेंतरिक्षाख्योयतःसाध्वंतरीक्षते । दिविद्युनामासविभुःसर्वक्रीडाकरत्वतः । प्रद्युम्नश्चभुवोनामासृष्ट्यायद्भावयेज्जगत् । सोग्निनामापरोवह्वावत्तिसर्वंयतोहुतं । वायुनामासवायुस्थोवात्यायुश्चयतोस्यतत् । आदि

त्याख्यःसआदित्येआददात्यायुरस्ययत् । स्वनामात्वनिरुद्धोसौपरानंदप्रदत्वतः । ऋग्वेदाख्यःसऋग्वेदेज्ञा
नंवेदयतेयतः । यजुर्वेदोयजुर्वेदेयज्ञंवेदयतेयतः । सामवेदःसामवेदेसाम्यंवेदयतेह्ययं । एवंचतुर्विधंतत्त्वं
तदवोचमहंहरेः । इत्युवाचेंदिरादेवीस्तुवंतीपरमंहरिमितिच । पुल्लिंगेनोच्यतेस्त्रीचपुंवच्छक्तिमतीयदीति
च ॥खं०॥१५॥ विष्णुपूजार्थयज्ञोहमित्युपासनमादरात् । कुर्वीतपुरुषोनित्यंतस्ययत्षोडशोत्तरं । शतमा
युस्तत्सवनत्रयमीरितमुत्तमं । चतुर्विंशत्तुयत्पूर्वंप्रातःसवनमेवतत् । प्रार्थयित्वावसूंस्तद्वंपुमान्मृत्युमपानुदे
त् । मध्येचतुश्चत्वारिंशन्मध्यमंसवनंस्मृतं । रुद्राणांप्रार्थनेनात्रपुमान्मृत्युमपानुदेत् । ततोष्टचत्वारिंशत्तु
तृतीयंसवनंस्मृतं । आदित्यानांप्रार्थनेनतद्वंमृत्युमपानुदेदितिसर्वयज्ञे । महिदासोन्यःकृष्णश्चान्यएव ।
महिदासस्त्वैतरेयःकृष्णोन्योदेवकीसुतः । कपिलश्चद्वितीयोन्यस्त्रयएतेपुरानराः । संगत्योचैस्तपस्तेपुर्ब्रह्म
णेपरमेष्ठिने । मातुःस्वस्यचनामैक्यंविष्णुनास्यादितिह्युभौ । स्वात्मशिष्यप्रशिष्याणांनामैक्यंकपिलस्तथा।
एवमेवचवेदोक्ताभवेमेतित्वतंद्रिताः । तान्वरान्प्रददौतेषांब्रह्मालोकपितामहः । तस्मात्तन्नामिनश्चासंस्त्रय
स्तेमुनयोपिहि । महिदासस्त्वैतरेयोबह्वृचोपनिषद्गतः । साक्षात्सभगवान्विष्णुस्तन्नामैकोमुनिर्ह्यभूत् । कृ

ष्णस्तुवासुदेवाख्यःपरमात्मैवकेवलं । तन्नामादेवकीपुत्रस्त्वन्योप्यभवदंजसा । कपिलोवासुदेवाख्यःसाक्षा
न्नारायणःप्रभुः । तन्नामाकपिलोन्यस्तुशिष्यनाम्नासहाभवत् । सषोडशशतंजीवीमहिदासोपरस्त्वृषिः। घो
रशिष्यस्तथाकृष्णःकपिलश्चकुशास्त्रकृत् । त्रयएतेवरंप्राप्यब्रह्मणःपरमेष्ठिनः । कृतकृत्याःप्रमुमुदुस्तन्नामा
नश्चतेभवन्निितिकालकीये ॥खं०॥१६॥ स्वरूपभूतयज्ञस्यक्षुत्पिपासारतिस्तथा । दीक्षाभोजनपानेचरति
श्चोपसदःस्मृताः। व्यवायहासभक्षास्तुस्तुतशस्त्रात्मकाःस्मृताः। तपोदानार्जवाहिंसाःसत्यमध्यस्यदक्षिणा ।
सोष्यत्यसोष्टेतिततोयज्ञवत्पुत्रजन्मनि । आहुर्हिपुनरुत्पत्तिःप्रसवःप्रथमापितुः । यज्ञस्नानंतुमरणंतदाध्या
येत्रयंपुमान् । भगवन्नक्षयोसित्वमच्युतोसिगुणैःसदा । प्राणाच्चसुखितोनित्यमाधिक्येनेतिचिंतयेदितिस
त्त्वे। आदित्तस्मादेवतत्प्रसादादेव । प्रत्नस्यपुरातनस्यानादेर्भगवतोरेतसःरतिरूपस्यज्योतिःपश्यंति ।
वासेनरमयतीतिवासरं । दिवःपरतोवैकुंठेयदिध्यते । ऋद्धतममेवसर्वदा । अथयदतःपरइत्युक्तत्वाच्च ।
नचादित्यमंडलंदिवःपरतः। उत्तरंज्योतिःपश्यंतःस्वरानन्दरूपंपरिपश्यंतोवयंतमसउदगन्म। उत्तरंज्योतिः
पश्यंतस्तदेवोत्तरंस्वश्चपश्यंतः । द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था । उदाख्यंज्योतिरुत्तमंतमसःसकाशादगन्मप्राप्तास्मे

त्यर्थः । तस्योदितिनामेतिश्रुतेः । देवत्रादेवंदेवविषयेपिदेवंदेवानांदेवमित्यर्थः। सूरिभिःप्राप्यत्वात्सूर्यं।रति
रूपंपरंज्योतिरनादेःकेशवस्ययत् । तत्प्रसादेनपश्यंतिहृदिवासाद्रतिप्रदं। यत्पूर्णंसर्वदाभातिवैकुंठेपरतोदि
वः । तदुदाख्यंप्रपश्यंतोनिर्गत्यतमसोवयं । ज्योतिरानंदसद्रूपमुत्तमोत्तमसूत्तमं । देवानांदैवतंसाक्षात्सूरि
प्राप्यंपरंपदं । प्राप्ताःस्मवासुदेवाख्यमितिमंत्रदृगब्रवीदितिनारायणीये ॥ खं०॥१७॥ मनःसंस्थस्तुयोदेवः
साक्षान्नारायणःप्रभुः । सएवाकाशसंस्थश्चमनआकाशनामकः । मननान्मनआकाशआसमंतात्प्रकाशना
त् । वासुदेवादिभेदेनसवागादिषुसंस्थितः । अग्न्यादिषुचतन्नामावागादिस्थःसएवतु । अग्न्यादिस्थैःसहैवे
शोभातिदुष्टांस्तपत्यथ । एवंविद्वांस्तमीशेशंयशोज्ञानसुखात्मतां । कीर्तिंचब्रह्मसंप्राप्यावरतांमुक्तिगामपि ।
प्राप्यभातितपत्यद्धास्वाज्ञानादिकमेवचेतिच ॥खं०॥१८॥ अगम्यत्वादसन्नामब्रह्मनारायणाभिधं । प्रलये
वासुदेवाख्यंगम्यंसद्भवद्धिदां । तत्प्रकृत्यासमभवत्ततआंडमजायत । तस्मिन्नादित्यनामासावभवत्सूर्यमं
डले । नियंतैवचसूर्यस्यभगवान्पुरुषोत्तमः । तस्मादादित्यनामानमादित्यस्थंजनार्दनं । ब्रह्मोपासीतपरमं
सर्ववेदज्ञताततइतिब्रह्मतत्त्वे । उल्लूलवउरूरवः । अतिमहांतोगायत्र्यादिघोषाःउपचनिम्रेडेरन् । मुक्तेतस्मि

न्नेवववसेयुः । सूर्यबिंबस्थितेविष्णौजायमानेपरात्मनि । गायत्रीपूर्वकैर्वेदैर्ब्रह्माद्यास्समुपस्थिताः । उपतिष्ठंत्य तोनित्यंगायत्र्यादिभिरंजसा । तद्विद्वान्मुक्तआवासोवेदानांसर्वदाभवेदितिच ॥ खं०॥१९॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

हरिःॐ ॥ भल्लाक्षमंदाक्ष । यथाकृतेजितेत्रेतादिजयफलंचतस्यैवभवति एवमन्येषांपुण्यफलंप्राधान्येनतस्यैवभवति । अरेअंगइष्ट सयुग्वारैक्वोज्ञातव्यः । अहंह्वरा ३इतिप्लुतिःपामकषणभावेन ॥ खं०॥१॥ शुचाऽऽद्रवणाच्छूद्रः । राजापौत्रायणःशोकाच्छूद्रेतिमुनिनोदितः । प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परंधर्ममवाप्तवानितिपाद्मे ॥खं०॥२॥ संवृक्तेसर्वदेवान्यद्वायुःसंवर्गईरितः । महिमास्यमहानेषयदनद्योत्तिदेवताइतिप्रभंजने । दशेतिवैसर्वमितिश्रुतेः । कृतस्यचपूर्णात्मकत्वादध्यात्माधिदैवतभेदेनपंचदेवतादशभूताःकृतं । तस्माद्वायुनासहदशसंख्यापूरणात्सर्वदिक्षुस्थितादेवतावायुनासहान्नमेव । अन्नादीदेवताविराड्विष्णुरेव । अनद्यमानइत्यन्यैरनद्यमानः । वायुस्तुसर्वदेवात्तावायोरत्ताजनार्दनः । नतस्यकश्चिदत्तास्तिसविराडधिराजनादितिच ॥खं०॥३॥ आर्जवंब्राह्मणेसाक्षाच्छूद्रोऽनार्जवलक्षणः । गौतमस्त्विितिविज्ञायसत्यकाममुपानयदिति

सामसंहितायां ॥खं०॥४॥ वायुर्वृषभरूपःसन्नग्निर्हंसश्चतुर्मुखः । मद्गुरूपश्चवरुणःसत्यकामायहोचिरे । प्रकाशानंततेजोवत्स्थानवत्संज्ञिकाहरेः । वासुदेवादिकामूर्तीःप्रत्येकंचतुरात्मनः । दिगादिषुस्थितास्तेषामधिपाश्चतदाख्यकाः । नाचार्यबुध्यातैरुक्तमतोनुज्ञांगुरोरगात् । उत्तमाचार्यसंप्राप्त्यैनावराचार्यतःक्वचित् । इच्छेदनुज्ञांश्रुत्वापिनानुज्ञांप्रार्थयेत्ततः । ऋषिभ्यस्तूत्तमादेवादेवेभ्योवायुरुत्तमः । वायोश्चभगवान्विष्णुर्नतस्मादुत्तमोगुरुरित्याचार्यसंहितायां । अत्रहनकिंचनवीयायदेवेभ्यःश्रुत्वानचतेकाचिद्धानिरभवदित्यर्थः ॥ ॥खं०॥५-९॥ प्राणोब्रह्मबलरूपंब्रह्मकमानंदरूपंखंज्ञानरूपं । अपरंब्रह्मसप्राणःसाक्षाद्योबलदेवता । ज्ञानानंदात्मकंपूर्णंपरंब्रह्मस्वयंहरिः । नैजानंदबलोद्रेकःकमित्युक्तोमनीषिभिः । बलज्ञानसमाहारःपूर्णःखमितिशब्दितः । तदात्मकःपरोविष्णुराकाशइतिकीर्तितः । एवंप्राणस्तथाऽऽकाशोब्रह्मणीद्वेप्रकीर्तितेइतिच । प्राणशब्दस्यवायुरर्थःप्रसिद्धः । कखयोर्भिन्नार्थत्वशंकयाकंचखंचनविजानामीत्याह । अतएवैक्याभिप्रायेणयद्वावकंतदेवखंयदेवखंतदेवकमित्यूचुः ॥खं०॥१०॥ पृथुत्वात्पृथिवीविष्णुरग्निश्चाप्यंगनेतृतः। अन्नमत्तृत्वतोनित्यमादित्यश्चादिरूपतः। आपआपालनाच्चैवदेशनाद्दिशएवच । अनन्यराजोनक्षत्रमानंदत्वाच्चचंद्रमाः।

प्राणोसौबलरूपत्वादाकाशःपूर्तिहेतुतः । द्यौःप्रकाशस्वरूपत्वाद्भेदनाद्विद्युदेवच । यःसोमसूर्यविद्युत्सुतत्त
न्नामाहरिःपरः । अहेयत्वादहंनामागार्हपत्यादिसंस्थितइतितत्त्वसंहितायां । जीवैक्यपक्षेआदित्येपुरुषंचंद्र
मसिविद्युतीतिभेदव्यपदेशोनयुज्यते ।पृथिव्यग्निरन्नमादित्यआदित्येपुरुषइत्यादिनाआदित्यादिशब्दवाच्यौ
सप्तम्यर्थःप्रथमार्थश्चद्वौप्रतीयेते । अतोनैक्यमुच्यते। सएवाहमस्मीत्यंतर्यामिणोःसर्वविशेषाभावज्ञापनार्थं।
पूर्वंसोहमस्मीत्यभेदेतात्पर्याधिक्यज्ञापनाय। अहमस्म्यादिकाःशब्दाअंतर्यामिणिमुख्यतः । तत्संबंधाज्जी
वगाश्चतस्माद्भेदगताहरौ । अस्मच्छब्दोदितोंतःस्थआत्माव्यासोजनार्दनः । अग्नयोद्विविधंविष्णुमवोचन्नुप
कोसलइतिसामसंहितायां । नास्यापरपुरुषाःक्षीयंतेभृत्यवानेवभवति लोकीभगवल्लोकीभवति । इहचअव
चइहावे ।इहेतिमनुष्यलोकस्थाउच्यंते अवेतिपातालस्थाः।मानुषासुरौभगवंतंनिह्नुतएवनवक्तुंसमर्थौ।अतो
देवाएवमामनुशासुरित्यर्थः । ईदृशाइतिवर्णतोज्वालावर्णाइति । अन्यादृशाश्चकरशिरश्चरणादिमंतः ।
चंद्रादिसर्वनामवत्त्वात् । योदेवानांनामधाएकएवेतिश्रुतेर्विष्णोरेवसर्वनामानि ॥खं०॥११-१४॥ असंगभग
वत्स्थानत्वाच्चक्षुषोसंगत्वमुच्यते । यत्स्थानत्वादिदंचक्षुरसंगंसर्ववस्तुषु । तस्मैनमोभगवतेवामनायपरात्म

नइतिमहाकौर्मे । इमंमानवमावर्तंनावर्तंते । मानवायत्रावर्तंतेसमानवावर्तः । तंमानवावर्तंप्रतिनावर्तंते । चक्षुस्थंवामनंवेदसपुनर्नैवजायते । मुक्तोदुस्तरसंसाराद्वामनंप्राप्नुतेचिरादितिच॥खं०॥१५॥यज्ञाभिमानीय ज्ञाख्योवायुर्यज्ञेप्रतिष्ठितः । ज्ञशुद्धभावइत्यस्माद्यज्ञयंपावयेद्यतः । अतोवायुर्यज्ञनामातत्पादौवाङ्मनःस्थि तौ । दक्षिणोस्यमनःसंस्थोब्रह्मर्त्विक्तस्यपूजकः । होत्राद्यावाचिसंस्थस्यवामपादस्यपूजकाः । तस्मात्प्रात रनूवाकपरिधान्योर्यदंतरा । ब्रह्माचेदुत्सृजेद्वाचंयज्ञपाल्लोपकृद्भवेत् । वाङ्मनःपादयज्ञाख्यप्रतिमोवायुरीरितः । ध्यायन्वायुंहरिंचैवततोब्रह्मामुनिर्भवेत् ॥खं०॥१६॥ अग्निर्नासिक्यवायुश्चसूर्योलोकरसास्त्रयः । अग्नेरसस्तुऋ ग्वेदमानीब्रह्माप्रकीर्तितः । नासिक्यवायोस्तुरसोयजुर्वेदात्मकोहरः । सामवेदाभिमानीतुवायुःसूर्यरसःस्मृ तः । वराहसिंहकपिलास्तेषांभूरादिनामकाः । व्याहृतीभिस्ततोजुह्वन्ब्रह्मैवंविद्भिरिष्टितः । सर्वान्सऋत्विजोर क्षेद्ब्रह्मैवंवित्ततोभवेदितिच । उदक्प्रवणऊर्ध्वप्रवणःऊर्ध्वलोकानुसारी । यज्ञस्यदुरिष्ट्यायतोयतःस्थानादावर्त तेतत्तत्स्थानमेवंविदाब्रह्मणागच्छति । तद्ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरून्कर्तृन्यजमानादीनभिरक्षति । अश्वाआशुज्ञानी । वागतिगंधनयोरितिधातोः । गतिशब्दश्चावगतौभवति । दीर्घबिंदुविसर्गादीनांलोपोवेतिसूत्रादाशुवैवाश्वा

॥खं०॥१७॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येचतुर्थोध्यायः॥ ४ ॥
हरिः ॐ ॥ यःश्रेष्ठंज्येष्ठमखिलदेवानांवायुमंजसा । वेदसस्वसमानानांज्येष्ठःश्रेष्ठोविमुक्तिगः। समीपेवसतां
श्रेष्ठोवसिष्ठस्यैववेदनात्। एकस्थानेस्थितिस्तुस्यात्प्रतिष्ठाज्ञस्यचेच्छतः । संपद्वेत्तुस्संपदःस्युर्गृहंचायतनंवि
दः। ज्येष्ठःश्रेष्ठोवसिष्ठश्चसंपदायतनंतथा ।वायुरेवमहांस्तस्यप्रसादादग्निरेवतु। उपचारतोवसिष्ठःस्यात्प्रति
ष्ठैवंरविस्ततः। संपदिंद्रस्तथैवोक्तोरुद्रआयतनंतथेतिप्रभावे। सर्वेंद्रियाणांव्यापारान्प्राणएवकरोत्ययं। इंद्रि
यस्थःपृथक्कासौशक्तोपिस्वयमेवतु । षण्मासात्पूर्वंबालानांकेवलंप्राणतोभवेत्। व्यापार्यमनसासर्वमतःपश्चा
दसंस्मृतिः। तुरीयायामवस्थायांप्राणादेवविबोधनं। तथापिसंस्मृतिस्तत्रप्राणवश्यतयाभवेत्। प्राणस्यव
श्यतानामभक्त्यास्यात्तत्प्रसादतः। प्राणवश्येमनोवश्यमिंद्रियाणिचसर्वशइतिच। अक्षेषुप्रतिप्रतिस्थितत्वा
दनःप्रत्यक्षं। प्राणविज्ञानयोग्यस्तुरुद्रोमुख्यतयास्मृतः। तस्मात्ससर्वभोक्तास्यात्तदन्येषांस्वयोग्यतइतिच।
सिद्धमेवान्नवस्त्राद्यंविष्णोःस्वातंत्र्यतःसदा।स्वार्थंसमर्पयेद्विष्णौयथाप्राणेसुराःपुरेतिकर्मानुपूर्व्यां। प्राणस्य
वस्त्रबुध्यातुभोजनोभयतःपिबन्। स्वर्गेमुक्तौतथादिव्यवस्त्रलाभीभवत्यलमितिप्रभंजने। योग्यस्यप्राणवि

द्यायांस्थाणोरपिहितच्छ्रुतेः । पलाशाद्यंभवेदत्रपरतोमुक्तिरेवच । विष्णोर्ज्ञानमनुप्राप्यभवेन्नास्त्यत्रसंशयइतिप्राणसंहितायां । ज्येष्ठश्रेष्ठादिकैर्हुत्वाप्राणायात्रपरत्रच । ज्येष्ठःश्रेष्ठःसमानेभ्योभवेन्नात्रविचारणेतिच । सवितुर्जगत्प्रसवितुर्विष्णोःसकाशाद्वयंभोजनंरक्षांसर्वभोगांश्चवृणीमहे । भगस्यसमग्रैश्वर्यादिसर्वगुणस्वरूपस्यविष्णोः ॥ पुरुषंतुरंवायुंश्रेष्ठंसर्वधातृणांउत्तमंचधीमहि । नारायणीयंतंवायुंचिंतयित्वोत्तमोत्तमं । जगत्प्रसवितुर्विष्णोःसकाशाद्भोगमाप्नुमइतिच ॥खं०॥१-२॥ नारायणादयःपंचक्रमात्पंचाग्नयःस्मृताः । अदनादग्नेतृत्वान्नितरामचलत्वतः । समेधनात्समिद्विष्णुर्द्धूत्काराद्धूमउच्यते । अरंचितत्वादर्चिश्चसोंगारोंऽगरतेरपि । विविधंस्फुरणाच्चैवविष्फुलिंगइतीरितः। पुनर्नारायणाद्यात्माप्रत्येकंपंचरूपवान् । आदित्यस्सतथादानाद्रश्मीरतिशरूपतः । तमसाहननीयत्वादहश्चंद्रःपरस्सुखं । अनन्यराजोनक्षत्रंवायुर्ज्ञानायुरूपतः । अभ्रमभ्भरणाद्विष्णुर्विद्युद्विद्योतनादपि । अशनादशनिश्चैवनिर्ह्लादाद्ह्रादुनिस्तथा । संवत्सरोवासनाच्चसआकाशःप्रकाशनात् । रात्रिश्चरतिदानात्सदिशतीतिदिशःस्मृतः । अवांतरंदिशेद्यस्मादवांतरदिगुच्यते । वचनाद्वाक्तथाप्राणस्त्वननाच्चक्षुरुच्यते । दर्शनाच्छ्रवणाच्छ्रोत्रंजिह्वावैहोमतःस्मृतः । उपस्थितेरुपस्थःसउपमं

त्रक्रुदेवसः। योनिर्युनक्तियस्मात्ससर्वांतःक्रुचनंदनः। असौलोकःप्रकाशत्वात्प्राणस्थत्वाच्चकेशवः। पर्जन्यो
जनकोयस्मात्पृथिवीप्रथितत्वतः। पुरुषःपुरुयस्मात्सयोषाजोष्योयतोखिलैरितिसामसंहितायां। अभ्रधूमा
दिभावस्तुजीवस्याभ्रादिसंस्थितिः। अभ्रादिमानिरूपंतुज्ञानिप्राप्यंयतोभवेदितिच। परमस्यजन्यमितिप
र्जन्यः। पंचपंचस्वरूपेणसूर्यादौसंस्थितोहरिः। स्वर्गादौचापितन्नामातद्योगान्नामिनःपरइतिच॥खं॰ ३-१०॥
प्रत्यब्दयज्ञकृत्सम्यङ्महाशालःप्रकीर्तितः। वेदवेदार्थवित्सम्यङ्महाश्रोत्रियउच्यते। क्रीडात्मकत्वाद्याख्यं
चसुतेजाश्चातितेजसा। स्वर्गाधारंशिरोविष्णोःसर्वरूपातिदर्शनात्। चक्षुस्तुविश्वरूपाख्यमादानादायुषाम
पि। आदित्याख्यंचसूर्यस्याप्याश्रयंसर्वदास्मृतं। वाय्वादिप्राणशक्त्यंनयत्तत्कर्ताहरेर्यतः। प्राणस्तेनपृथग्व
र्त्मावायुर्ज्ञानायुरूपतः। वायोरप्याश्रयोनित्यंबहुलाद्बहुलःस्मृतः। आकाशनामाचादीप्तेर्मध्यदेहोरमापतेः।
व्याप्तत्वादापइत्युक्तोरयीरतिकरत्वतः। वस्तिराकाशवाय्वोश्चतावाधारौप्रकीर्तितौ। प्रथनात्पृथिवीनामाप्र
तिष्ठाचप्रतिष्ठितेः। पादौभगवतोविष्णोःपृथिव्याश्रयएवच। उत्तमानांहिपादेनसर्वरूपंहिकथ्यते। विष्णोः
पदमितिह्यस्मात्प्रथितिर्वैदिकीस्मृता। प्राणश्चक्षुस्तथादित्यइत्येकादेवतास्मृता। पूर्वद्वारपतिर्विष्णोर्व्यानः

श्रोत्रंचचंद्रमाः । दक्षिणद्वारपस्त्वेकोवागपानोग्निरेवच । पश्चिमद्वारपोप्येकःसमानोमनएवच । इंद्रइत्येकए वोक्तउत्तरद्वाररक्षकः। उदानोवायुरित्येकऊर्ध्वद्वाराधिपश्चसः । सएवाकाशनामाचलक्ष्म्याविष्टोविशेषतः। पृथिवीनामिकाश्रीस्तुद्यौर्दिशोविद्युदेवच । वायुपत्नीसमुद्दिष्टातत्तद्वाराधिपाश्चते । अधितिष्ठंतितेसर्वेनारा यणमनामयं।यद्विष्णुर्ज्ञानरूपत्वात्किमानंदस्वरूपतः। एतेषुतृप्तेषुहरिस्तृप्यत्येषांप्रियोह्यसौ ।सूर्यप्रसादात्तुन राःपूर्वद्वारेणकेशवं । प्राप्नुवंत्यथसोमस्यप्रसादात्पितरस्तथा । द्वारेणदक्षिणेनैवगंधर्वाःपश्चिमेनतु । अग्निप्र सादादृषयउत्तरेणेंद्रसंश्रयात् । शिवाद्यावायुमाश्रित्ययांत्यूर्ध्वेणहरिंसुराः। वैश्वानराख्यविष्णोस्तुसम्यग्ज्ञा नेनसर्वशः । वैश्वानरज्ञानयोग्याःसाक्षादेवसुराःस्मृताः । तस्मात्तेषांफलंसर्वमन्येषांतुस्वयोग्यतइतिवैश्वा नरविद्यायां। कोनआत्माकिंब्रह्म । सोयमात्माचतुष्पात्। स्थूलभुग्वैश्वानरःप्रथमःपादः। वैश्वानरःसाधार णशब्दविशेषात् । अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितइत्यादेश्चवैश्वानरोविष्णुरितिसिद्धं । सवायुः सआकाशःवायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतइतिवचनाद्वायोरूपमन्याधिष्ठितमाकाशाख्यंवायोःस्वरूपमितिविज्ञा यते । आकाशनामाविघ्नेशोवायुश्चाकाशकःस्मृतः । आकाशइतिलक्ष्मीश्चतथाकाशोहरिःस्वयमितिश

ब्दनिर्णये । सुतेजोविश्वरूपादिभेदेनांगानिमापतेः । अभिन्नान्यपिकथ्यंतेलोकदृष्टिविभेदतइतिच ॥ खं० ११-२४॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥
हरिः ॐ ॥ अधीत्यब्दद्वादशत्वाद्द्वादशाब्दइतीरितः। श्वेतकेतुर्भारतेतुनोत्पत्तिद्वादशत्वतइतिवाक्यनिर्णये । यथामृत्पिंडविज्ञानात्सादृश्यादेवमृन्मयाः । विज्ञायंतेतथाविष्णोःसादृश्याज्जगदेवच । यथास्वर्णस्यविज्ञानात्सर्वेंलोहमयास्तथा ।प्राधान्याद्विष्णुविज्ञानाद्विज्ञातंस्याज्जगत्सदा । अत्यल्पेपिहिविज्ञातेसदृशेतादृशंबहु । ज्ञायतेनखकृंतन्यायथासर्वमयोमयं । किमुविष्णोर्बहोर्ज्ञानादत्यल्पंजगदीदृशं । अनन्याधीनविज्ञानादन्याधीनंतथैवच । मृदयोलोहनाम्नांहिज्ञानात्सांकेतिकंयथेत्यादिसामसंहितायां । स्वर्णंलोहमणिश्चैवपुरटंचाभिधीयतइतिशब्दनिर्णये । विकारत्वविवक्षायामेकपिंडमणिशब्दाव्यर्थाःस्युः। मृत्तिकेतिलोहमणिरितिकार्ष्णायसमित्यत्रेतिशब्दानामधेयशब्दाश्चव्यर्थाःस्युः । विकारमिथ्यात्वविवक्षायांमृत्तिकैवसत्यंलोहएवसत्यंकार्ष्णायसमेवसत्यमित्येवस्यात् । नतुनामधेयादिशब्दाः । नचवाचारंभणमात्रमितिमात्रशब्दोस्ति । नचारभ्यस्यारंभणमितियुज्यतेशब्दः । क्रियाह्यारंभणं । अतोवाचानाम्नामारंभणंविकारोविविधाकारोविक्रियमा

णः। सत्यंनामधेयंसर्वदाविद्यमानंनामधेयं। मृत्तिकेत्यादयइत्यर्थः। सत्त्वेनकालतस्ततंज्ञायतेविद्धद्भिरिति नित्यत्वेनप्रसिद्धमेवसत्यमित्यत्रविवक्षितं। संकेतेनक्रियमाणानिह्यन्यानिनामानि। अतोविकाररूपाणि। विकारशब्दस्यनियतपुल्लिंगत्वादारंभणंविकारइतिवेदाःप्रमाणमितिवद्युज्यते। नचमृत्तिकादिनामविकारः सांकेतिकंनाम। प्राधान्यमेवात्रमृत्तिकादिनामवद्भगवतोविवक्षितं। सृष्टिश्चप्राधान्यार्थमेवात्रोच्यते॥ खं० ॥१॥ एकमेवाद्वितीयंस्वगतभेदवर्जितंसमानवर्जितंच। एकमेवाद्वितीयंतत्समाभ्यधिकवर्जनात्। स्वगतानांचभेदानामभावाद्ब्रह्मशाश्वतमितिप्रवृत्ते। भेदाभेदनिवृत्त्यर्थमेवशब्दोवधारकः। समाधिकनिवृत्त्यर्थमद्वितीयपदंतथा। भेदाभेदेप्येकशब्दोयतोवयविनिस्थितः। एकमेवेत्यतःप्राहनारायणमियंश्रुतिः। समेद्वितीयशब्दःस्यादद्वितीयोसमत्वतः। साधिकःकुतएवस्यादित्याहपरमाश्रुतिरितिसामसंहितायां। नचविजातीयभेदवर्जनंनामकुत्रचित्प्रसिद्धं। तत्प्रमाणाभावाच्च। एकएवाद्वितीयोभगवांस्तत्सदृशःपरोनास्तीतिचश्रुतिः। एकोभगवांस्तत्सदृशपरौनस्तइतिच। विजातीयाभावेयेनाश्रुतंश्रुतंभवतीत्यादिविशेषणंचव्यर्थं। यस्यकस्यचिज्ज्ञानंतज्ज्ञानमेवभवति। अज्ञानमपिज्ञानमेवभवति। भेदाभावात्। नचमिथ्यासत्यमितिभेदः।

तस्यैवविजातीयत्वप्राप्तेः। तद्भेदस्यमिथ्यात्वेतदभेदस्यसत्यत्वप्रसंगाच्च। मिथ्यासत्ययोरैक्येइदंसत्यंइदंमिथ्ये तिभेदाभावाज्जीवेशभेदादेरपिसत्यत्वप्रसंगः। अतःपरमार्थंब्रह्मान्यन्मिथ्येत्यपिनयुज्यते। अतःसजातीयः स्वगतभेदोधिकाख्यंविजातीयंचात्रनिषिध्यते। सर्वोत्तमत्वात्सन्नामाहरिर्नारायणःप्रभुः। सोसृजत्प्रथमंदेवीं तेजआख्यांश्रियंसतीं। ततेस्थितेनरूपेणसाऽजैवहियतःसदा। तेजइत्युच्यतेतस्माज्जनेर्वाततएवतु। यद स्याःसृष्टिकृद्रूपंविद्याख्यंजायतेहरेः। मन्वाख्यःप्राणएवास्याअन्नामाजायतेथच। ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्तत श्चान्नाभिधोहरः। तेजःसंस्थाचसादेवीप्राणोप्सुस्थितएवच। ततस्तेजसएवापोजायंतेऽन्नस्थितोहरः। जाय तेतोऽब्ध्यएवान्नंपृथिवीत्वन्नरूपिणी ॥खं०॥२॥ सृष्टेष्वेतेषुभगवानीक्षांचक्रेसकेशवः। जीवाख्येनैवरूपेणयोऽ निरुद्धइतिस्मृतः। तेनरूपेणलक्ष्म्यादीन्प्रविष्टोरूपनामनी। करिष्येत्रिवृतश्चैतानेकैकंकरवाणिच। इतिम त्वाप्रविश्याथतेभ्यइंद्रादिनामपि। नामरूपाणिकृतवांस्तांश्चान्योन्यप्रवेशिनः। कृत्वाग्निसोमसूर्यादिष्वेतांस्त्री न्विदधेपुनः ॥खं०॥३॥ अतोयल्लोहितंरूपंश्रियस्तद्रूपसंभवं। यच्छुक्लंवायुजंविद्यात्कृष्णंचैवशिवोद्भवं। त स्मादग्नेर्यदत्तृत्वमग्निनामप्रवर्तकं। लक्ष्म्यादिदेवतानांतन्नैवाग्नेरग्निताततः। मुख्यैवमाददानत्वमादित्यस्यत

दुद्भवं । अतआदित्यनामैषांनैवादित्यस्यमुख्यतः । यच्चंद्राह्लादकत्वंचतत्तेषांचंद्रतातथा । विद्युद्विद्योतनंतेषां ततस्तेसर्वनामिनः । तथैवसर्वरूपंचतद्रूपप्रतिबिंबितं । सर्वरूपाश्चतेतस्माल्लोहितादिक्रमेणतु । अतोन्यनामधेयंतुवाचारंभणहेतुतः । सांकेत्येनविकारःस्यात्त्रयाणामेवनित्यता । यथालक्ष्म्यादिकानांचनामसंकेततोन्यगं । वाचारंभणहेतोस्तद्विकारोनैवमुख्यतः । मुख्यंनामत्रिरूपाणीत्याद्यंवेदोदितंपरं । अतस्तदेवसत्योक्तं मुख्यंसत्यमितीर्यते । इंद्रादिनामरूपाणियथैवत्रिषुमुख्यतः । तदधीनत्वतस्तेषामेषामुच्चबलत्वतः । शिवनामानिरूपाणितथावायोस्तुमुख्यतः । तदीयानितथालक्ष्म्यास्तदीयानिहरेस्तथा । तस्मात्सएवसर्वेशःसर्वरूपःसएवच । सर्वनामासएवैकःसर्वशक्तिस्तथैवच । अन्येषांयच्चरूपाद्यंतत्तस्मात्प्रतिबिंबितं । एकएवाद्वितीयोसावतःसर्वोत्तमत्वतः । मुख्यत्वादेवसन्नामासत्ततिज्ञानरूपतः । सत्यमित्युच्यतेविष्णुस्सत्वंनासिकथंचन । अतोनूचानमानीत्वंस्तब्धोसिकुतएवतु । त्वत्तोधिकाअपींद्राद्यास्तदुच्चाश्चश्रियादयः । सर्वोच्चोभगवान्विष्णुर्नस्तंभोस्यापिहिक्वचित् । अतोनविद्वन्मानीस्यामहानस्मीतिवामनः । नतेस्यान्नेवचस्तंभोज्ञात्वाविष्णोः परंबलं । नहिविष्णोर्बलंज्ञात्वास्तंभहेतुःकथंचनेत्यादिसामसंहितायां ॥खं०॥४॥ देवताएवमांसादिशब्दवा

च्याः । तत्रप्रवेशात् । अश्यमानाश्चोपजीव्यत्वात् । नचदुःखंतासां । ऐश्वर्यात् । त्रिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिवृत्त्रिवृदितिप्रस्तुतत्वात् । जीवइतिभगवतोऽनिरुद्धस्याख्येतिचश्रुतिः । प्राणस्यप्राणश्चक्षुषश्चक्षुर्जीवस्यजीवःप्रधानस्यप्रधानंभगवांश्चतुर्मूर्तिरितिच । प्राणाधारोहरिर्नान्योजीवशब्दस्ततोहरौ । संसारिणोजीवतातुजननाद्धानतस्तथेतिच । जीवशब्देनसंसारिविवक्षायांतत्तेजऐक्षतेत्यादिनातेषामेवचेतनत्वावगतेर्नामरूपव्याकरणेजीवांतरानुप्रवेशोनापेक्षितः । प्रसुप्तलोकतंत्राणांनिशाम्यगतिमीश्वरः । त्रयोविंशतितत्त्वानांगणंयुगपदाविशदितिच । यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र । यथोभयेषांतइमेहलोकाबलिंहरंतोन्नमदंत्यमूढाः । त्वंनःसचक्षुःपरिदेहिशक्त्यादेवक्रियार्थेयदनुग्रहेणेतितत्त्वानांप्रार्थनानंतरंभगवतएतेषुप्रवेशोक्तेर्भागवते । यतश्चसएवजीवेनात्मनानुप्रभूतःपेपीयमानोमोदमानस्तिष्ठतीतिभगवत्येवजीवशब्दःप्रयुज्यते । नह्यचेतनस्यमोदमानत्वमस्ति । अतोंतर्यामिरूपएवजीवशब्दः । भोक्तुस्तुसुखदुःखानामंतस्थोजीवनामकः । बहिःस्थितस्तुसन्नामाभगवान्पुरुषोत्तमइतितत्त्वविवेके । अग्नेरग्निरितिनाममुख्यतोनास्ति । अग्निनामानित्रीणिरूपाणीतिनामधेयंसत्यमित्यादि ॥खं ५-७॥ स्वप्नस्यांतःसुषुप्तिः । स्वातंत्र्यात्सइतिप्रोक्तोवि

ष्णुःसर्वेश्वरेश्वरः । तंप्राप्नोतिमनोनामासंसारीस्वपितीत्यतइतिच । मननान्मनोनामासंसारी । शुंगमित्यंकुरंप्रोक्तंतन्मूलंभगवान्हरिः । जगतोमूलमप्येषनिमित्तंनविकारवान् । बीजजीवोयथामूलमंकुरस्याविकारतः । यथापितापुत्रतन्वास्तद्देहोहिविकारवान् । एवंहरिर्मूलमपिनविकारःकथंचनेतिच । प्राथम्याच्चतेजआद्यालक्ष्म्यादयइतिसिद्धं । तेजोभिमानिनीलक्ष्मीःप्राणस्त्वबभिमानवान् । अन्नाभिमानीरुद्रश्चतिस्रस्तादेवताःपुरेतिचब्रह्मांडे । यत्रैतत्पुरुषःस्वपितिनामसतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिसंसारिणोब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वासयथाशकुनिःसूत्रेणप्रबद्धइतितस्योपपादनान्मनोनामापुरुषः । प्राणनामाभगवान् । सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइत्युपसंहारात् । प्रजाशब्दश्चेतनेष्वेवप्रसिद्धः । प्रजानांसुखदुःखेनराजाऽप्नोतिशुभाशुभमित्यादेश्च । शरीरधातुकृत्त्वेनलक्ष्म्याद्याश्चमुमुक्षुणा । ध्येयास्तदीशितृत्वेनभगवान्पुरुषोत्तमइतिवचनादनुसंधानकर्तव्यताज्ञापनार्थंतदुक्तंपुरस्तादित्युक्तं । मुक्तावुमातुवागाख्यारुद्रंयातिमनोभिधं । वायुंयातिशिवश्चापिवायुस्तेजोभिधांश्रियं । वायुमादायसादेवीयातिविष्णुंपरात्परं । द्वारमात्रातुसादेवीवायुप्राप्योजनार्दनः । मृतिकालेचमुक्तौचपुरुषावाचमाप्नुयुरितिसत्त्वे । योसौनियमनाद्विष्णुःसारत्वात्सइति

स्मृतः। अणिमासूक्ष्मतोगम्यऐतदात्म्यंचतद्वशं। परानंदत्वतःसत्यमात्मापूर्णगुणत्वतः। सत्यतोनासितत्वं
हिमाभूत्तेस्तब्धताततः। असुराःस्तब्धतांयाताब्रह्माहमितिमानिनः। असत्यंजगदित्याहुःसिद्धोहंबलवानि
ति। अनीश्वरंजगत्प्राहुरप्रतिष्ठंतथैवच। चेतनैकत्वविषयान्वेदानाहुश्चसर्वशः। कुतर्कपरमानित्यंनसहंते
गुणान्हरेः। शास्त्रतत्त्वमविज्ञायब्रूयुर्देवेषुचैकतां। यांतिचैवतमोघोरंपरमात्मविनिंदकाः। आलंब्यतन्मतं
नत्वमेकत्वंविद्धिविष्णुना। एकत्वाभावतोनैवभवेथाश्चमहामनाः। तन्निष्ठाहिप्रजायस्मात्तत्प्रतिष्ठाश्चमोक्ष
गाः। तन्मूलाश्रयतस्तासांतद्भावःकुतएवतु। यदिस्वतोन्यःपरमोदेहेस्मिन्संव्यवस्थितः। नदृश्यतेकुतइति
भूयःपप्रच्छपुत्रकः। अज्ञैरदृश्यमानोपिनभेदोनास्तिपुत्रक। यथापुष्परसायुक्ताअजानंतोपिभेदिनः। अ
जानंतोपिपुरुषास्तथाविष्णोर्हिभेदिनः ॥खं०॥९॥ इतिपित्रोपदिष्टःसन्पुत्रःपप्रच्छतंपुनः। चेतनानामवि
ज्ञानंकथमित्येवचिंतयन्। तंप्रत्याहयथानद्यश्चेतनाश्चसमुद्रगाः। स्वंवारिनैवजानंतिप्रजास्तद्वत्प्रजालये
॥खं०॥१०॥स्वतोन्योस्तिपरोदेहइतिज्ञायेतमेकथं। इतिपृष्टःपुनःप्राहवृक्षदृष्टांततःपिता। अभिमानिनोस्वतं
त्रत्वाद्भेदेनज्ञायतेतरौ। हरिःकिमुमनुष्येषुशोषोह्यस्यास्वतंत्रतः ॥खं०॥११॥ज्ञायतेनकथंस्वस्मिन्सूक्ष्मेज्ञाते

परोहरिः । तत्रस्थइतिपृष्टःसंस्तमाहोद्दालकःसुतं । वटबीजेयथासूक्ष्मेमहान्यग्रोधभावयुक् । नदृश्यतेभि
मानीसएवंजीवगतोहरिः ॥ खं० ॥ १२ ॥ कथंदृश्येतेतच्छक्तिःपृथक्तस्यह्यदर्शने । इतिभावयुतंप्राहपुत्र
मुद्दालकःपुनः । यथाप्सुलवणंव्याप्तंरसदृष्टौनदृश्यते । एवंचेतनगोविष्णुस्तद्भिन्नोपिनदृश्यते ॥ खं० ॥
॥ १३ ॥ कथंसज्ञायतेविष्णुर्भिन्नइत्यत्रचाब्रवीत् । यथैवान्योपदेशेनबद्धाक्षःस्वगृहंव्रजेत् । तथाचार्योपदे
शेनभिन्नमीशंव्रजेत्पुमान् ॥ खं० ॥१४॥ यथापुंसोस्वतंत्रत्वंतज्ज्ञापयतुमाभवान् । इत्युक्तआहज्ञानेहिदृष्टे
वास्यास्वतंत्रता ॥खं०॥१५॥ अभेदज्ञानिनांदोषःकीदृशःस्यादितीरिते । प्राहयस्मात्परस्वानांहर्ताराज्ञानि
हन्यते । किमुराज्ञोपहर्तैवंब्रह्मस्तेनोनिहन्यते । सर्वेषांशास्तृयद्ब्रह्मतत्स्वरूपतयास्मरन् । ब्रह्मस्तेनोनिहन्ये
ततमस्यंधेसदैवहि । दोषाह्यज्ञानपूर्वास्तुबध्वापुरुषमीशितुः । विष्णोर्हर्तेतिबाधंतेचाभिमानकृतास्पदं ।
ततोविचारयंत्येनंदेवताहरिणासह । नाहंविष्णुर्नस्वतंत्रोनचपूर्णगुणोस्म्यहं । ममस्वामीहरिर्नित्यंस्वतंत्रः
पूर्णषड्गुणः । एवंदार्ढ्यंशपथवद्यदाकुर्यादयंसदा । जानन्नेवनतापीस्यादंतरानंदभोगतः । तदातेभ्योमो
चयित्वाहत्वामिथ्याभिशंसिनः । स्वकीयंकुरुतेविष्णुरन्यथातैस्सहप्रभुः । तमस्यंधेपातयतिमहाकारागृहो

पमे । महांधेवापातयतिहस्तच्छेदादिसंमिते । ततोऽधरेवातद्योग्यंदृढाभेदंवधोपमे । तस्मादाचार्यतोज्ञा
त्वाविष्णोर्भेदनपूर्णतां । उपासीतततोमुक्तिंयातिनास्त्यत्रसंशयइत्यादिसामसंहितायां ॥खं॰॥१६॥ स्वयं
भूरितिविष्णुजत्वाद्विरिंचउच्यते । नहिविरिंचादेवविरिंचोजातः । योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमित्यादिश्रुतेः।
आत्माभगवान् । ततोभूतत्वादात्मभूः । दत्तंदुर्वाससंसोममात्मेशब्रह्मसंभवानितिवचनात् । अइतिविष्णु
स्तज्जातत्वादजः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वासुदेवात्परोनैवब्रह्मशब्दोदितोभवेदित्यादेश्च । अतःस्वश
ब्दोविष्णावेवप्रसिद्धः । ततःस्वमपीतोभवतीतियुज्यते । अप्ययोनामाविज्ञेयत्वेनप्रवेशः । अविज्ञातंप्रवि
ष्टंयदपीतमितिकीर्त्यते । यथानद्यःसमुद्रेतुयथाविष्णुंलयेप्रजाइतिशब्दनिर्णये । नचजीवस्यतद्भावोस्ति ।
उत्थितस्यसुप्तिसंसारयोःपरामर्शदर्शनात् । अहंविश्वंभुवनमभ्यभवां । आजन्ममरणंस्मृत्वामुक्ताहर्षमवा
प्नुयुरिति । तद्भावस्यापरामर्शाच्च । प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरमित्यादिश्रुतेश्च । सु
षुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनेतिचभगवद्वचनं । सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः । सतिसंपद्यनवि
दुःसतिसंपत्स्यामहइति । सतआगम्यनविदुःसतआगच्छामहइति । सएषजीवेनात्मनानुप्रभूतः । पेपी

यमानोमोदमानस्तिष्ठति । अण्व्यइवेमाधानाभगवइत्यासामंगैकांभिंधीति भिन्नाभगवइति किमत्रपश्यसी
ति नकिंचनभगवइति यंवैसोम्यैतमणिमानंननिभालयसएतस्यवैसोम्यैषोणिम्नएवंमहान्न्यग्रोधस्तिष्ठति ।
लवणमेतदुदकेवधायाऽथमाप्रातरुपसीदथाइति सहतथाचकार तंहोवाचयद्दोषालवणमेतदुदकेऽवधाअंग
तदाहरेति तद्धावमृश्यनविवेद यथाविलीनमेवांगास्यांतादाचामेति कथमितिलवणमिति । मध्यादाचा
मेतिकथमितिलवणमित्यंत्यादाचामेतिकथमितिलवणमिति । अत्रवावकिलसत्सोम्यननिभालयसेत्रैवकि
लेति । एतांदिशंगंधाराएतांदिशंव्रजेति । तेजःपरस्यांदेवतायांतावन्नजानाति । अपहार्षीत्स्तेयमकार्षी
दित्यादि । नवकृत्वोभिन्नस्यवस्तुनोभेदापरिज्ञानादनर्थंसूक्ष्मत्वाद्भेदस्यदुर्ज्ञेयत्वंचसदृष्टांतंतात्पर्येणाह । न
चाभेदे कश्चिद्दृष्टांतउक्तः । नहिशकुनिसूत्रयो र्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयो र्वृक्षपरमात्मनो र्धानापरमा
त्मनो र्लवणोदकयोः पुरुषगंधारयो र्नियतज्ञानानियतज्ञानयो श्चोरापह्रियमाणयोश्चाभेदोस्ति । महाता
त्पर्यविरोधश्चाभेदे । विष्णोःपरमोत्कर्षेहिसर्वप्रमाणानांमहातात्पर्यंभगवताभिहितं । द्वाविमौपुरुषौलोके
क्षरश्चाक्षरएवच । क्षरस्सर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः । योलो

कत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपु
रुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत । इतिगुह्यतमंशास्त्र
मिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेति । भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरं । सु
हृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञा
तव्यमवशिष्यते । मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय । मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव । राजविद्या
राजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययं । अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप । अ
प्राप्यमांनिवर्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि । मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंते
ष्ववस्थितः । नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरं । अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं । परंभावम
जानंतोममभूतमहेश्वरं । मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः । राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रि
ताः । महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । योमामजमना
दिंचवेत्तिलोकमहेश्वरं । असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते । परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं ।यज्ज्ञा

त्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः । ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं । संभवःसर्वभूतानांततोभवति
भारत । येमांज्ञात्वागुणैःपूर्णंनचलंतिततःक्वचित् । तैरेवाप्योनचैवान्यैरहंसर्वेश्वरेश्वरः । येतुमद्गुणसंपूर्तौ
ज्ञानस्नेहस्थिरात्मकाः । तेषांहस्तगतोमोक्षोमामेवस्मरतांसदा । येमन्यंतेगुणापूर्तिंतमस्तेषांपरायणं । नच
तेभ्योप्रियोमह्यंयश्चस्याद्गुणपूर्तिवित् । समामाप्नोतिनियतंनचतस्मात्प्रियोमम । प्रमाणान्यखिलान्येवतर्का
श्चैतत्पराःसदा । एतद्विरुद्धंयन्मानंतर्कश्चाभासएवत्वित्यादौ । तंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेबभूवुस्त
स्माद्धाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्तेहपराबभूवुः । भूमैवदेवःपरमोह्युपास्योनैवाभूमाफ
लमेषांविधत्ते । तस्माद्भूमागुणतोवैविशिष्टोयथाक्रतुःकर्ममध्येविशिष्टः । अत्तुन्वंतंसमंजहिदूणाशंयोनतेम
यः । अस्मभ्यमस्यवेदनंदद्धिसूरिश्चिदोहते । सत्यःसोअस्यमहिमागृणेशवोयज्ञेषुविप्रराज्ये । एतावानस्यम
हिमाअतोज्यायांश्चपूरुषः । तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाअयनायविद्यते । सृष्टिःस्थितिश्चसंहारो
नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बंधमोक्षौचकथ्यंतेयस्योत्कर्षप्रसिद्धये । यस्योत्कर्षप्रसिध्यर्थंसर्वेवेदाश्चयुक्तयः । ज्ञा
त्वैवचयदुत्कर्षमुच्यंतेसहरिःपरः । अद्यातमस्यमहिमानमायवोनुष्टुवंतिपूर्वथेत्यादिश्रुतिश्चविष्णोरुत्कर्षेम

हातात्पर्यंकथयति । महातत्परताविष्णोरुत्कर्षेवांतराततः । अन्यत्रसर्ववाक्यानांयुक्तीनांचविशेषतइति ब्रह्मांडे । भूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वंतथाचदर्शयति । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादित्यादिनिर्णयात्मकंभगवद्वचनं । नचशा रीरपराभेदेतात्पर्यमित्यत्रकिंचिन्मानं । अतत्त्वमसीतिभेदस्यनवकृत्वोभ्यासाच्च । भेदव्यपदेशात् । भेदव्य पदेशाच्चान्यः । अनुपपत्तेस्तुनशारीरः । शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनैनमधीयते । पृथगुपदेशादित्यादिनासर्व त्रभेदस्यैवभगवतानिर्णीतत्वाच्च । पुरुषएवेदंसर्वमितिचपुरुषेणेदंसर्वंव्याप्तंयद्भूतंयच्चभव्यं । नचभगवान्गो त्वेनमनुष्यत्वेनवाभवति । आतृणादाकरीषात्सर्वंभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेषा । दधिसक्तवोघृतौदनमित्या दौव्याप्तशब्दाभावेपिव्याप्तशब्दोवगम्यते । दधिसिक्ताःसक्तवोघृतसिक्तमोदनमितिचश्रुतिः । पुरुषएवेदंस र्वंयद्भूतंयच्चभव्यमिति पुरुषेणहीदंसर्वंनेनीयतइतिच । अतःसर्वप्रमाणानांभगवदुत्कर्षएवमहातात्पर्याच्छा रीराभेदंवदतांमहातात्पर्यविरोधः । अज्ञानदुःखसंबंधाद्यावज्ज्ञानंशरीरिणः । सर्वदाज्ञानकंविष्णुमहमस्मी तियेविदुः । अज्ञानदुःखमंतारस्ततस्तेनीचतांविदुः । विष्णोरुत्कर्षहर्तृणांनैवतेषांसुखंक्वचित् । योन्यथासं तमीशेशंस्वरूपंप्रतिपद्यते । किंतेननकृतंपापंचोरेणेशापहारिणा । ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः ।

शास्त्रतत्त्वमविज्ञायतथावादबलाजनाः। कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः। ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअ
पक्कमनसोऽशिवाः। याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः। वैगुण्यमेवपश्यंतिनगुणानिनियुंजते। ते
षांतमःशरीराणांतमएवपरायणं। यतःस्वरूपतश्चान्योजातितःश्रुतितोर्थतः। कथमस्मिसइत्येवसंबंधस्स्या
दसंहितइति। बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु। कोह्यत्रपुरुषश्रेष्ठस्तंभवान्वक्तुमर्हति। वैशंपायनउवाच।
नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह। बहूनांपुरुषाणांहियथैकायोनिरुच्यते। तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्या
मिगुणाधिकमितिमोक्षधर्मवचनाच्च। हंनामहन्यमानत्वाज्जीवस्यसमुदाहृतं। जीवादन्योयतोविष्णुरहंना
माततःस्मृतः। स्मीतिजीवःसमुद्दिष्टःस्मीत्यल्पंसुमितत्वतः। पूर्णत्वादस्मिनामासौपूर्णपूर्णत्वहेतुतः। ब्रह्मा
स्मीत्युच्यतेविष्णुर्बृहत्पूर्णोयतःसदा। असौसूर्यगतोविष्णुर्दूरस्थत्वात्प्रकीर्तितः। अहंनामाजीवगतोनित्या
हेयत्वहेतुतइतिब्रह्मांडे। परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसउत्तमःपुरुषः। सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीड
न्रममाणःस्त्रीभिर्वायानैर्वा। सएकधाभवतित्रिधाभवतिपंचधासप्तधा। योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्।
सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सहब्रह्मणाविपश्चिता। एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य। इमाँल्लोकान्कामान्नीकाम

रूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्य
त्कामयतेतत्तत्सृजते । तेहनाकंमहिमानःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनि
रंजनःपरमंसाम्यमुपैति । यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति । नानात्वेनाभिसंबद्धास्तदातत्कालभा
विना । प्रकृतौकरणातीताःस्वात्मन्येवव्यवस्थिताः । संयोगःप्रकृतेर्नैषांमुक्तानांतत्त्वदर्शनात् । पुरुषान्यब
हुत्वेनप्रतीतानप्रवर्तते । प्रवर्ततिपुनःसर्गेतेषांसानप्रवर्तते । इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गे
पिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच । नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइत्यादिश्रुतिस्मृति
षुसतात्पर्यंमुक्तानांविष्णोर्भेदस्यैवोक्तेः । सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाःसतिसंपद्यन
विदुः सतआगम्यनविदुरित्यादौभेदएवह्यत्रसतात्पर्यंप्रतिपादितः । तानद्यःसमुद्रादागत्यसमुद्रंप्रविशंति
ससमुद्रएवभवतिननदीभावंप्राप्नोति सएवचसमुद्रोभवतिसमुद्रएवसमुद्रोभवतिननद्य इतिभेदस्यैवावधार
णंक्रियते । नचस्वकीयस्यब्रह्मभावस्याज्ञोपहर्ताभवति । किंत्वविद्यमानब्रह्मभावाभिमंतैवापहर्ता । नहिस्व ॥६०८॥
कीयवित्तपरित्याग्यपहर्ताभवति । किंतुपरस्वहर्तैव । तस्मादविद्यमानब्रह्मभावाभिमंतैवापहार्षीत्स्तेयमका

र्षीदितिदृष्टांतपूर्वकमुच्यते । अदुःखित्वपूर्णज्ञानानंदस्वातंत्र्यादिब्रह्मस्वभावाननुभवंस्वात्मनोपिज्ञात्वैवत द्भावाभिमतेःस्तैन्यं। परकीयाभिमतेरपहारः। परस्वभावाभिमतेरपहर्तास्ववंचनात्। स्तेनश्चाभेदवेत्तातु ब्रह्मणाहन्यतेसदेतितत्त्वविवेके। नचदार्ढ्यमात्रेदृष्टांतोयं। सयदितस्यकर्ताभवतिसयदितस्यनकर्ताभवती ति हतिमुक्त्योरपहारानपहारैकहेतुकत्वश्रुतेः। अन्यथायदिदृढोभवतियद्यदृढोभवतीत्युच्येत। नचसत्या सत्यमात्रं। तदासत्यानृतवाग्दृष्टांतेनपूर्तेरपहारदृष्टांतोनस्यात् । तस्मादभेदज्ञानेनमहांतंविनाशंप्रदर्श्यभे दज्ञानान्मुक्तिपरमेवैतद्वाक्यं। भिन्नस्यैवोत्कर्षोभवति। अभिन्नस्यकुतउत्कर्षःस्यात्। अज्ञानदुःखयुक्तत्वा च्च। नहितत्पक्षेपरमार्थदुःखिनो भ्रांत्यादुःखिनश्चतत्कालेकश्चिद्विशेषः। अस्वातंत्र्यंचभ्रांतस्यनिश्चितमेव। नहिभ्रमःस्वेच्छयायुज्यते । स्वात्मानंपरमंविष्णुंविदित्वैवसराघवः। दैत्यानांमोहनार्थायदर्शयामासमूढता मितिपाद्मे। जगद्व्यापारवर्जं ॥ प्रकरणात् ॥ इत्यैश्वर्यमर्यादयामुक्तानांब्रह्मणश्चभेदस्यैवनिर्णीतत्वाच्चभग वता। ब्रह्मसूत्रानुसारेणवेदार्थंसर्वमेवच । योज्यंनब्रह्मसूत्राणिदृश्यमानार्थतोन्यथेतिचब्रह्मवैवर्ते । चोरदृ ष्टांततोयस्यह्यभेदज्ञानतस्तमः। भेदेनोत्कर्षवेत्तुस्तुमुक्तिरेवह्यचोरवदितिच । सारत्वात्सइतिप्रोक्तोज्ञानत्वा

द्यइतीरितः । सर्वस्येष्टइतिह्येषमानानामणकोणिमा । तत्तंत्रत्वादैतदात्म्यंससत्यःसाधुरूपतः । तत्ततेःपूर्ण
तश्चात्मासादनात्सइतीरितः । अतत्त्वमसिपुत्रेतियउक्तोगौतमेनतु । नवक्लृत्वःसदृष्टांतंसर्वभेदेनकेशवः ।
तस्मैनमोभगवतेचिदचित्परमायते । पुरुषोत्तमायदेवायपूर्णानंदैकरूपिणेइतिसामसंहितायां । अतःसर्व
चिदचिद्विलक्षणःसर्वोत्तमःसर्वगुणपरिपूर्णोभगवान्पुरुषोत्तमइतिसिद्धं ॥ खं० ॥ ८-१६ ॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेछांदोग्योपनिषद्भाष्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ यद्वेत्थ तेनतदुक्त्वा मामुपसीद । पितृलक्षणंतुपित्र्यंस्याद्राशिःस्यात्पृगलक्षणं । देवतालक्षणंदै
वंनिधिश्चनिधिलक्षणं । वाकोवाक्यंमूलवेदोवेदसारोपसंहृतिः । एकायनमितिप्रोक्तंदेवविद्यात्वमानुषी ।
देवज्ञेयैवयाविद्याब्रह्मविद्यातथाऽऽरणं । भूतविद्याभूतचिह्नंक्षत्रविद्यातुनीतिका । नाक्षत्रीज्योतिषाख्याच
सर्पलक्षणमेवच । सर्पविद्येतिसंप्रोक्तायादेवपरिचारगा । सादेवजनविद्यास्यादेतावेदसनारदइतिसामसं
हितायां । विद्यानांनिर्णयाज्ञानादविद्वानुच्यतेपुमान् । सर्वविद्याविदप्यद्धातस्मान्निर्णयवित्तये । कुमारमै ॥६०९॥
च्छद्देवर्षिर्नारदोब्रह्मवित्तममितिच । विष्णोर्नामयतोविद्याःसर्वनामेत्यतःस्मृतः । नामाभिमानिनीचोषा

स्तस्यांब्रह्मपरंस्मरेत् । यदेषानत्वमेयास्यान्मीयतेह्युषसिध्रुवं । रात्रिमानमजानद्भिस्ततोनामेत्युषाःस्मृता ॥खं०॥१॥ तस्यास्तुभूयसीस्वाहाधर्मज्ञानसुखादिभिः । सर्वैर्गुणैर्विमुक्तौचतथाबंधेचसर्वदा । वाचोभिमानिनीसैववाङ्नाम्नीचांचनाद्वसोः ॥ खं०॥२॥ एवंतस्याविमुक्तौचपर्जन्यःसर्वतोवरः । मनोभिमानीसंप्रोक्तोवृष्ट्यानिर्माणतोमनः ॥ खं० ॥३॥ तथातस्माद्वरोमित्रोमुक्तौसंकल्पदेवता । अह्निसंकल्पयेद्यस्मात्स्वप्स्यंतिनिशियत्ततः । तथामित्राद्वरस्त्वग्निर्मुक्तौचित्तस्यदेवता । चितत्वाच्चित्तनामाचतस्माद्वरुणएवच । ध्यानस्यदेवताचासौतन्नामाचनिधानतः । सत्यानृतविवेकार्थंतथातस्मान्निशाकरः । विज्ञानदेवताचासौतन्नामाचविवेचनात् । सत्यस्यतस्माच्चतथावायुर्भूतात्मकोवरः । बलात्मकस्तथातस्मादन्नदेवोनिरुद्धकः । अन्ननामानुनादित्वात्तैजसाहंभवस्ततः । तथावरिष्ठःप्राणाख्योवायुःसोपांचदेवता । अम्नामादेहसंव्याप्तेस्तथातस्मात्पुरंदरः । तेजोभिमानीतन्नामातेजोह्योजइतीर्यते । तथातस्मादुमाचैवसाचाकाशाभिमानिनी । आकाशनाम्नीदीप्तत्वात्तस्याश्चैवसदाशिवः । स्थिरस्मृत्यभिमानीससममेवरतेःस्मरः । मुख्यवायुप्रियातस्मात्परमैवसरस्वती । बंधमुक्त्योःसर्वगुणैःसर्वदाऽऽशास्वरूपिणी । शमित्यानंदउद्दिष्टआशापूर्णसुखत्वतः । तस्याः

श्रेष्ठोमुख्यवायुःप्रकृष्टनात्वनायकः । प्राणनामाणइत्येवह्यानंदःसमुदीरितः । आणासरस्वतीप्रोक्तातत्प्रकृ
ष्टसुखत्वतः । प्राणइत्युच्यतेवायुःसर्वेत्वेतेदशोत्तराः । पर्जन्यमित्रशिखिनोभूतवायुस्तथैवच । द्विगुणाए
वानिरुद्धोऽनिलात्पंचगुणाधिकः । पादोनोवरुणादग्निरध्यर्धोनस्समोमतः । शिवादाशातथैवास्यामुख्यवा
युःशतोत्तरौ । संख्यान्यथात्वंयत्रस्यात्तत्रावेशविशेषतः । अवराणांगुणस्यापिपरमीयत्वतस्तथा । प्राणात्तु
भगवान्विष्णुरनंतगुणतोधिकः । नित्यमुक्तोनित्यशक्तिर्नित्योद्रिक्तगुणःप्रभुरितितत्त्वविवेके । सैषानंदस्य
मीमांसाभवतीत्यादेश्च । अथातःसंभूतिःपरमाद्विद्याविद्यायाःप्राणःप्राणाच्छ्रद्धा श्रद्धायाःशिवश्शिवाद्बुद्धि
र्बुद्धेरिंद्रइंद्रात्तैजसःप्राणस्तैजसादनिरुद्धोनिरुद्धात्स्पर्शवातः स्पर्शवातात्सोमस्सोमाद्वरुणोवरुणादग्निरग्नेर्मि
त्रोमित्रात्पर्जन्यःपर्जन्यात्स्वाहास्वाहायाउषाजायतेतेषांपरःपरोज्यायान्गुणैरुत्तरउत्तरःप्रत्यवरःपरस्मात्पर
स्मादुत्तरउत्तरोमुच्यतेस्वंस्वंभावमापद्यते । नैषांपारावर्यमुच्छिद्यतेकदाचननैषांपारावर्यमुच्छिद्यतेकुतश्चन
पारावर्येणैवब्रह्मोपयंति पारावर्येणैवमुक्ताःसंचरंतीत्यादिश्रुतेश्च । नामादिमारुतांतेषुदेवेष्वेभ्यश्चभेदतः ।
उपासितोहरिर्मुक्तिंदद्यान्नास्त्यत्रसंशयइतिसत्तत्त्वे । उषादिमारुतांतेषुसमःसमगुणोपिसन् । ध्यातःप्रीतिंह

रिर्यायादधिकामुत्तरोत्तरे । उत्तमेषूत्तमाप्रीतिस्तस्यतत्रस्मृतस्ततः । ध्यातुरप्युत्तमांप्रीतिंयायान्नास्त्यत्रसंश
यः । तारतम्यपरिज्ञानात्तेषुध्यातोविमुक्तिदः । प्रीतिंनचान्यथायायादितिशास्त्रस्यनिर्णयइतितत्त्वविवेके ।
नामादिप्राणपर्यंताःसप्तम्यर्थाःप्रकीर्तिताः । तृतीयापंचमीषष्ठीचतुर्थ्यर्थाश्चसर्वशः । शब्दास्तेब्रह्मशब्देनसंब
ध्येयुर्यदातदा । ब्राह्मणोस्यमुखंयद्वदात्मावैपुत्रकोयथा । यथाचयूपआदित्यएवमेषप्रकीर्तितः । सप्तसुप्रथ
मायस्माद्भूयोभूयस्त्वतस्तथा । षट्सुद्वितीयायस्माच्चकारणत्वात्परस्यच । नह्यन्यदन्यदित्येवध्यातंस्यात्पुरु
षार्थदं । अनर्थश्चभवेत्तस्माद्भृत्येराजेतिबोधवत् । राजपूजांयथाभृत्येकुर्याद्राजाहिनस्तिहि । तद्वशत्वात्तथा
भृत्यएवंनामादिकंचयः । उपास्तेब्रह्मरूपेणतंब्रह्माथेतराणिच । पातयंतितमस्यंधेतस्मान्नेक्षेततांस्तथेतिसा
मसंहितायां । अचेतनमयोग्यंचतथैवातात्त्विकंक्कचित् । नोपासीतपरोनर्थःस्यात्तथोपासनाकृतः । दर्भच
र्मादयश्चातोदेवताद्यभिमानिनः । नह्यचेतनकंकिंचित्फलदंस्यात्कदाचन । औषधादिषुचैतस्माद्देवाएववर
प्रदाः । औषधादिस्थितादेवास्तेज्ञेदृष्टफलप्रदाः । ज्ञानिन्यदृष्टदाश्चस्युर्नादेवंकिंचिदिष्यते । यथाज्ञस्यापिरा
ज्ञस्तुभोजनंक्कसमिष्यते । नत्वविज्ञायराजानंग्रामप्राप्तिस्ततोभवेत् । एवंदेवादृष्टफलंदद्युरज्ञस्यचाल्पतः । किं

चिज्ज्ञानकृतादृष्टात्तच्चनैवान्यथाभवेत् । अदृष्टाख्यंफलंयत्तुतज्ज्ञस्यैवनचान्यगं । तस्मादचेतनोपासांनकु
र्यात्क्वापिकश्चन । नचासत्यांनचायोग्यांयदीच्छेदुत्तमंफलं । यदिनेच्छेत्तमोगंतुंयदिचेच्छेद्धरेःप्रियं । अथ
कर्तव्यकारीचमुमुक्षुरथवाभवेत् । सोपीच्छेतहरेःप्रीतिंनात्रकार्याविचारणेत्युपासनालक्षणे । अभिमानि
व्यपदेशस्तुविशेषानुगतिभ्यां । पयोंबुवच्चेत्तत्रापीतिभगवद्वचनं । देवेषुचर्मादिनामानिसंवादादेरितिचदे
वतामीमांसायां । अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यामितिसंकर्षणसूत्रं । ओषधयः
संवदंतेसोमेनसहराज्ञा । प्रवोग्रावाणःसवितादेवःसुवतुधर्मणा । नकृतेत्वक्रियतेकिंचनारेमहामर्कमघवन्
चित्रमर्च । नदेवानामतिव्रतंशतात्माचनजीवति । अनेहसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः । द्यावापृथिवीजन
यन्नभिव्रतापओषधीर्वनिनानियज्ञिया । अंतरिक्षंस्वा१रापस्रुरूतयेवशंदेवासस्तन्वी३निमामृजुः । अचेतनं
चेतनेभ्योदैवतेभ्यश्चचेतनाः । देवाःप्राणाश्चसप्राणोविष्णोरेवसदैवतु । स्वभावंचप्रवृत्तिंचविकारंचसमाप्नु
युः । कश्चिद्भावकृतेतेषांनैतत्स्याच्चकदाचन । अचेतनप्रवृत्तौतुनदृष्टांतोस्तिकश्चन । चेतनानांप्रवृत्तेश्चदृष्ट
त्वादेवसर्वशः । अदृष्टंदृष्टवज्ज्ञेयंयथादृष्टप्रणेतृकं । विसर्पत्तंडुलंदृष्ट्वाकल्प्यातत्रपिपीलिका । नतद्दृष्ट्वैवदृष्टा

नामपिपीलिकसर्पणं । एवंदृष्टानुसारेणचिदधीनमचेतनं । दुर्घटाशक्तिरपिहिपिशाचानांचदृश्यते । देवा
नांकिमुकिम्वेवपरमस्यहरेःप्रभोरित्यादिब्रह्मतर्के । हृदयज्ञोभगवत्तत्त्वज्ञः । हृद्ययनाद्धृदयं । उदरंब्रह्मेतिशा
र्कराक्ष्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयइतिश्रुतिः । कोलंपूगफलंप्रोक्तंफलंतांबूलपत्रकमित्यभिधानं । भूतानां
भौतिकानांचमंत्राहुतिगणस्यच । अचेतनगणस्यास्यकल्पकोमित्रनामकः । प्राणाभूतानिमंत्राद्याश्चिदचि
त्त्वविभेदिनः । अचितांकल्पकोमित्रश्चितांवाय्वादयःस्मृताइतिवस्तुतत्त्वे । सर्वमचेतनंसंकल्प्यते । अस्थि
रस्मरणंचित्तंस्थिरसंस्मरणंस्मरइतिशब्दनिर्णये । वेदनंज्ञानमात्रंस्याद्धिद्धत्त्वंतुविशेषतइतिच । मोक्षेयस्मिन्प्र
वेशःस्यात्साप्रतिष्ठाहिमुख्यतः । उपचारतस्त्ववस्थानमितिशब्दविदोविदुरितिच । देवामनुष्यतांप्राप्ताविं
ज्ञेयादेवमानुषाः । ध्यानंकुर्वंतइवतेनैवस्युर्बहुभाषिणः । ब्रूयुरर्थवतींवाचंनानर्थांप्रायशोहितइतिपाद्मे ।
बलंज्ञानबलंचैवबाह्यंचेतिद्धिधामतं । युक्तिज्ञताज्ञानबलंसाज्ञानादधिकामतेतितत्त्वसारे । अन्नंज्ञानरसान्नं
चबाह्यमन्नमितिद्धिधा । ज्ञानान्नंज्ञानबलतःश्रेष्ठंज्ञानरतिर्हितत् । याह्यंतुबलंतस्माद्बाह्यमन्नंविशिष्यते ।
आपश्चद्धिविधाःप्रोक्तास्तृप्तिर्याज्ञानतोरतेः । ताज्ञेयाआंतराआपोबाह्यास्तुद्रवरूपकाः । आंतरान्नादांतरा

पोबाह्याद्वाह्यास्तथावराः।एवंतेजःप्रातिभाख्यंबाह्यंचेतिद्विधामतं।प्रातिभंज्ञानतृप्तेश्चपरमाकाशएवच।स्थिरा
तुप्रतिभांतस्थाछिद्रमेवतुबाह्यगः। स्थिराहिप्रतिभाश्रेष्ठाचंचलायास्मराभिधा। एकधैवस्मृतिःश्रेष्ठाऽऽशाप
रोक्षदृगात्मकं। श्रेष्ठंसुखंततोमोक्षेप्राणाख्यंपरमंसुखं। उत्तरोत्तरमेतद्धिवाय्वंताभिमतंसदा। बाह्याब्धोबा
ह्यमन्नंचजायतेन्यत्तदन्यथा। व्यक्तिरंतर्गतानांतुविपरीतक्रमाद्भवेत्। तथापिमोक्षगंयस्मात्स्वभावोनित्य
एवतु।अतस्तस्मादापरोक्ष्यंकादाचित्कंहिजायते। दृष्ट्यधीनास्मृतिश्चेयंप्रतिभास्मृतिसंभवा। स्थैर्यमालं
ब्यतुचलमन्यथानैवतिष्ठति। प्रतिभातश्चतृप्तिःस्यादतृप्तस्यतुकारतिः। ततएवंक्रमादेववरिष्ठःप्राणजोगुण
इतिच ॥ खं० ॥४-१४॥ योसौप्राणःसप्राणेनपरब्रह्मणायाति। सएवभगवान्प्राणंप्रत्यभीष्टंददाति। प्राण
स्यप्राणमितिश्रुतेः।प्राणोवायुःपरमात्मानंचज्ञानेनदर्शयन्ददाति। सर्वस्मादतीतमुत्तमंवदतीत्यतिवादी।
एषतुवाअतिवदतीतितुशब्दोर्थांतरवाची। अस्तिभगवःप्राणाद्भूयइतिप्रश्नोव्यतिहार्यः। यत्रानवसरोन्य ॥ ६१२ ॥
त्रपदंतत्रप्रतिष्ठितं। यत्रप्रमाणंवाक्यंवाप्रतिहार्यंनसंशयः। व्यतिहारोविशिंषंतिहीतरवदितिचभगवद्वच
नं। अतिवादीप्राणवादीविष्णुवादीविशेषतः। ससत्योभगवान्विष्णुर्यन्निर्दोषोनियामकः। विशिष्टज्ञानरू

पश्चसामान्यज्ञानरूपकः । नित्यश्रद्धास्वरूपश्चतथैवस्थैर्यरूपकः । सएवसर्वकर्ताचसुपूर्णानंदरूपकः । स चसर्वगुणैःपूर्णोभूमेत्युच्चार्यतेततः । यदधीनंविनानान्यत्किंचिदस्तिकुतश्चन । सभूमोक्तोतिपूर्णत्वादन्यद ल्पमुदीर्यते । ससर्वगुणसंपूर्णःसर्वदेशेषुसर्वदा । स्वतंत्रःसर्ववस्तूनितदधीनानिसर्वशः । पूर्णत्वात्सुखरूपो सौसर्वकर्तासुखत्वतः । कर्तृत्वात्सुस्थिरश्चासौस्थिरत्वादास्तिकस्तथा । आस्तिकत्वाच्चमंतासौविज्ञाताचत तोहरिः । ज्ञातृत्वाच्चसनिर्दोषःसर्वस्यापिनियामकः । भूमानारायणाख्यःस्यात्सएवाहंकृतिःस्मृतः । आका र्योहमितिह्येषततोहंकारउच्यते । जीवस्थस्त्वनिरुद्धोयःसोहंकारइतीरितः । सोप्यणुत्वेपिसंव्यापीपरमैश्व र्ययोगतः । यथाबालतनौविष्णौमार्कंडेयेनधीमता । प्रविश्यनांतोधिगतएवंव्याप्तोहरिःपरः । अणुरूपोपि भगवान्वासुदेवःपरोविभुः । आत्मेत्युक्तःसचव्यापीनचभेदोहरौक्वचिदितिपरमसारे । भूमप्रसादंविनाना ल्पेसुखमस्ति । भर्त्यंचपूर्वं । अल्पापिह्यस्तादेवीश्रीःपूर्णातिप्रियत्वतइतिच । आत्मरतिर्भगवद्रतिः। स्वो भगवान् । सोस्यप्रत्यक्षतआज्ञापयिताभवतीतिस्वराट् । आत्मतःप्राणआत्मत आशेत्यादिमुक्तःसन्प्रा णादीनांसृष्ट्यादिकंपश्यतीत्यर्थः । सर्वंहिपश्यःपश्यतीतिवाक्यशेषात् । पश्यइतिद्रष्टा । यदापश्यःपश्यतेरु

क्मवर्णमितिश्रुतेः । भूमोपासनयोग्यस्तुसाक्षाद्ब्रह्मैवमुख्यतः । सतद्विद्याबलेनैवविष्णुनारतिमाप्नुयात् ।
॥ ३९ ॥ तेनैवक्रीडतेनित्यंस्त्रीरूपोमिथुनीभवेत् । तदानंदःसएवास्यराजाभवतिनापरः । पश्येच्चप्राणसृष्ट्याद्यंयेत ७१५-२६
दन्यउपासकाः । तेयथायोग्यमाप्स्यंतिफलंमुक्तौनसंशयइतिपरमतत्त्वे । नचभूमानंभगवोविजिज्ञासइ
तिपृष्टःसन्भूम्नोलक्षणंसएवाधस्तात्सउपरिष्टादित्यादिनापूर्णत्वं भगवतोन्यस्याहंकारस्योपदिशतीतियुज्य
ते । नचाहंकारस्यपूर्णत्वमस्ति । नचमुख्येपूर्णत्वेयुज्यमानेउपचरितंयुज्यते । नचाहंकारस्यकाचित्प्रस्तु
तिः । अथशब्दस्तुरूपांतरापेक्षयायुज्यते । अतःशब्दस्तत्प्रसादादिति । आत्मरतिःस्वराडित्यादि । यो
ब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिब्रह्मणउत्पत्तिप्रसिद्धेः । स्वयंभूरात्मभूरित्यादिष्वात्मशब्दःस्वयंशब्दश्चयथावि
ष्णुवाचीतद्वदेवात्राप्यात्मशब्दोविष्णुवाच्येव । नचमुक्तेभ्यःप्राणादिकमुत्पद्यते । जगद्व्यापारवर्जमिति
वर्णितत्वाद्भगवता । आत्मतएवप्राणोजायतइत्यवधारणान्नभगवतोऽन्यस्मात्प्राणोजायते । आत्मेतिमु
ख्यतोविष्णुस्तदन्येतूपचारतः । तथैवस्वइतिप्रोक्तस्तस्माद्ब्रह्मात्मभूःस्वभूरितिस्कांदे । इदंनामातिसामी ॥६१३॥
प्यात्सर्वंपूर्णगुणत्वतः । भूमाहमात्मेतिहरिस्त्रिविधोपिहिसर्वदेतिविश्वनिर्णये । स्त्रीगुणाःपुंगुणाश्चैवनपुंस

कगुणाअपि । यदधीनाव्यत्ययःस्याल्लिंगानांतत्रसर्वशः । कःकिंकंतत्सर्वमात्माऽदितिर्देवादयस्ततइतिलिं
गनिर्णये । गुरोर्विद्याहृतिर्यातुसआहारइतिस्मृतः । तच्छुद्धौज्ञानशुद्धिःस्याज्ज्ञानशुद्धौस्थिरास्मृतिः ।
स्मृतिस्थैर्येत्वापरोक्ष्यंहरेर्मोक्षस्ततोभवेदितिसाधननिर्णये ॥ खं० ॥ १५-२६ ॥ ॐइतिश्रीमदानंदतीर्थ
भगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छादोग्योपनिषद्भाष्येसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरइतिब्रह्मपुरशब्देनब्रह्माख्यंपुरं पूर्णत्वात्पुरमितिपरंब्रह्म ब्रह्मणःपुरमितिश
रीरंचोभयंविवक्षितं । प्राप्तोऽवध्यंब्रह्मपुरंराजेवनिवसाम्यहं । अस्मिंश्चेद्यदिदंब्रह्मपुरेसर्वंसमाहितं । यदैत
ज्जरावाप्नोतिप्रध्वंसतेवाकिंततोतिशिष्यतइतिसब्रूयान्नास्यजरयैतज्जीर्यति नवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्म
पुरमस्मिन्कामाःसमाहिता एषआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युरितिवाक्यशेषाद्भगवद्वचनाच्च ब्रह्मपुरश
ब्देनपरंब्रह्मोच्यतइत्यवसीयते । यत्पुंडरीकंपुरमध्यसंस्थं यदिदंशरीरंतदेतदाद्यंदेवसदनमित्यादेःशरीरंच ।
यद्वैतद्ब्रह्मेतीदंवावतद्योयंबहिर्धापुरुषादाकाशः । यस्तुसर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यतीत्यादिनापरब्रह्मण्ये
वहृदयंस्थितं । दहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं । दहरोस्मिन्नंतराकाशःकिंतदत्रविद्यतइत्या

काशशब्देनभूताकाशोविवक्षितः । किंतदत्रविद्यतइत्यस्यायंपरिहारः । अस्मिन्भूताकाशेपरब्रह्माख्यआ
काशोविद्यते । आसमंतात्काशनादाकाशः आसमंतात्कमश्नातीतिवा । अस्मिन्कामाःसमाहिताइतिवा
क्यशेषात् । आसमंतात्कामानश्नातीतिवा । सच्चयावान्बहिःपरमात्माव्याप्तोस्तितावानेवविद्यतेगुणतः ।
पूर्णगुणत्वादल्पपरिमाणस्यापिमहत्परिमाणत्वंचयुज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनि
शंपतंतिविद्यादयोविविधशक्तयआनुपूर्व्येतिवचनात् । आनुपूर्व्येतिश्रुतिप्रमाणादित्यर्थः । आनुपूर्वीश्रु
तिर्वेदआम्नायश्चेतिकथ्यतइत्यभिधानात् । अन्यथाऽनिशमित्युक्तिविरोधात् । एषमआत्मांतर्हृदयेऽणीया
न्व्रीहेर्वा एषमआत्मांतर्हृदयेज्यायान्पृथिव्याइतिहृदयस्थस्यैवाणुत्वमहत्वोक्तेश्च । गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्च
देवेसंत्यश्रुताअपिनैवात्रशंका । चिंत्याअचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनाशेर्हितथाप्रतीताइतिचश्रुतिः ।
सुविरुद्धाअश्रुताश्चगुणाःसंत्येवसर्वशः । दोषाःकेपिनसंत्येवश्रुताअपितुसर्वशइतिगारुडे । किंतदत्रविद्य
तइतिपृष्टत्वाद्धृतआकाशोहृदयशब्देनोच्यते । हृद्ययनात् । तस्मिन्हृदयाख्यआकाशेब्रह्माख्यआकाशो
विद्यतइत्यर्थः । अन्यथाकथंभूताकाशस्यदहरस्यबहिराकाशसमत्वं । दहरोस्मिन्नंतराकाशइतिपूर्वोक्ता

काशस्यदहरत्वमुक्तं । उत्तरस्यतुयावान्वाअयमाकाशइत्यनंतपरिमाणत्वं । अतोब्रह्माकाशएवोत्तरः । पूर्वोक्तस्याभूताकाशत्वेतस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यंतत्रापिदहरंगगनंविशोकस्तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यं । सहस्रशीर्षंदेवमित्यादिकथंयुज्यते । नहिभगवदंतस्थितमेवान्यत्किंचिद्विजिज्ञासितव्यं । तद्वावेत्यवधारणाच्च ।उत्तरस्यापरब्रह्मत्वेचसर्वाधारत्वं नास्यजरयैतज्जीर्यति नवधेनास्यहन्यत एतत्सत्यंब्रह्मपुरमस्मिन्कामाःसमाहिताःएषआत्मापहतपाप्मेत्यादिनयुज्यते । किंतदत्रविद्यतेयदन्वेष्टव्यंयद्वावविजिज्ञासितव्यमित्यस्य यएषोंतर्हृदयआकाशइत्येवपरिहारः। नतूभेअस्मिन्द्यावापृथिवीइत्यादि । तत्तुविजिज्ञासितव्यत्वेहेतुत्वेनसामर्थ्यकथनमेव । नहिद्यावापृथिव्यादेरेवविजिज्ञास्यत्वं । तमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथेतिहिश्रुतिः । उभेअस्मिन्द्यावापृथिवीइत्याद्युभशब्दोमुक्तामुक्तराशिव्यपेक्षया । यच्चास्येहास्तियच्चनास्तीतिवाक्यशेषात् । अस्येतिसंसारिणः । नहिसंसारिणोमुक्ताउपकारकाः । यद्यस्यनोपकारकंतत्तस्यनास्तीत्युच्यतेऽन्यस्यसत्वेपि । यथावित्तादि । यथायोग्यमेवैनंभगवंतंप्रजामुक्ताअन्वाविशंतितच्छासनानुसारेण । यंयंकामंकामयतेतंतमस्मादेवोपजीवंति । तदविदुषांपुण्यानिक्षयिष्णुफलान्येवभवंति ।

एतांश्चसत्यान्कामान्भगवदीयान् । बृहत्त्वात्पूर्णकामत्वाद्विष्णुर्ब्रह्मपुराभिधः । तस्मिंस्तस्यपुरंदेहस्तस्मिन्हृ
दयमास्थितं । हृदयाकाशगोविष्णुस्तस्मिन्त्सर्वमिदंस्थितं । ससत्यकामोभगवान्यदिष्टंतस्यतद्भवेत् । तस्मि
न्त्समाहिताःकामाःसत्याःपुंसामपिध्रुवं । तस्यैवह्यनुसारेणसत्यत्वंनान्यथाक्वचित् । यथाबिंबानुसारेणप्र
तिबिंबप्रकाशनं ॥खं०१-२॥ तस्माद्येमुक्तियोग्याःस्युस्तेषांकामाःपुरापितु । सत्याःसंतस्तदज्ञानान्नदृश्यंते
तथाखिलाः । अज्ञानमनृतंप्रोक्तमृगतावितिधातुतः । तस्माद्द्रष्टुंयदिष्टंस्यात्तद्दृष्टिनियमोनतु । अमुक्तस्यहरे
र्लोकंमुक्तोगत्वाहिपश्यति । अज्ञत्वादेवसुप्तौतुनित्यंयांतोपिमाधवं । नैवपश्यंत्यसौविष्णुर्हृदयंनामहृद्गतेः ।
एवंहृदयनामानंविष्णुंजानन्हिनित्यशः । विष्णुलोकगतेःपुण्यमास्वाविष्णुंव्रजेत्तथा । यस्यसम्यक्प्रसादो
स्तिविष्णोरेवसउच्यते । संप्रसादःसउत्थायशरीरात्प्राप्यकेशवं । यथास्वरूपस्तुभवेद्यंप्राप्यासौस्वरूपतां ।
आप्नोतिसपरोह्यात्माभगवानिंदिरापतिः । इत्याहसारमादेवीपश्यंतीपरमंपदं । सदित्यमृतधर्माणोमुक्ताः
श्रीरपिचेरिताः । तीत्युक्तामर्त्यधर्माणस्तेषांनियमनाद्धरिः । सत्यमित्युच्यतेसद्भिः॥खं०३॥सेतुश्चापिविधा ॥६१५॥
रणात् । सितमस्मिन्जगत्सर्वमितिसेतुरितीरितः । एतंसेतुंप्रतिपुमानन्यत्तीर्त्वाह्यदोषवान् । सप्राप्योब्रह्मच

र्येणमनोवाक्कर्मभिस्तुयत्। चरणंब्रह्मणिपरेब्रह्मचर्यंहितत्स्मृतं। तेनैवब्रह्मचर्येणभवेयुर्ब्रह्मलोकगाः। एतेषां ब्रह्मलोकःस्यात्परंब्रह्मैवलोकनात्। ब्रह्मलोकइतिप्रोक्तंतस्यलोकोपिकथ्यते ॥खं०४॥ यज्ञइष्टंचसत्रंचमौनं चानशनंतथा। परस्यब्रह्मणोज्ञानंसर्वमेतदुदीरितं। परस्यब्रह्मणोलोकेश्वेतद्वीपाभिधेपरे। अरण्यौचार्णवौ दिव्यौचिदानंदरसात्मकौ। यावानुच्चःस्वर्गलोकस्तावानुच्चतयासच। श्वेतद्वीपोदिविष्ठोतस्तत्रमध्येसरोवरं। सर्वभोज्यात्मकंदिव्यंतत्राश्वत्थाःसुधास्रवाः। तत्रविष्णोःपुरंदिव्यमपराजितनामकं। विमिताख्यंचपर्यंकं विष्णोर्मानेनसंमितं। चित्सुवर्णमयंदिव्यंलक्ष्मीस्तत्तत्स्वरूपिणी। सश्वेतद्वीपगोविष्णुःपर्यंकब्रह्मनामकः ॥खं०५॥ सएषहृदिनाडीषुपंचरूपःप्रतिष्ठितः। विष्णोरणिम्नोरूपाणिपंचनाडीस्थितानितु। नारायणाख्यं सौषुम्नंमध्यस्थंरक्तवर्णकं। शुक्लंतुवासुदेवाख्यंनादिन्यामग्रतःस्थितं। पिंगलायांपिंगलंतुरूपंसंकर्षणाभिधं। पश्चिमेवज्रिकायांचपीतंप्रद्युम्ननामकं। इडायामनिरुद्धाख्यंनीलरूपंव्यवस्थितं। सूर्येप्येवंपंचरूपोभगवान्सं व्यवस्थितः। आदित्यनामाचादित्वात्तद्व्याप्तंसूर्यमंडलं। तद्रश्मिभिस्तथाव्याप्ताःसमस्ताःसूर्यरश्मयः। तस्मि न्नाडीषुचप्रोतास्तथानाडीस्थरश्मयः। तन्नाडीसंस्थितंविष्णुंमध्येजीवःप्रपद्यते। तत्तेजसाहिसंपन्नःसुप्तइत्य

भिधीयते । ओमित्येववहन्नित्यंवायुरोंवाडितीरितः । तेनवामत्वमायातिमुक्तिकालेह्युपासकः । दिव्यचिद्रूपभावोहिवामभावउदीरितः । यदैनंनेतुमन्विच्छन्मनःक्षिपतिमारुतः । आदित्याख्यंतदाविष्णुंयातिजीवः स्वविद्ययेतिपर्यंकोपासनायां ॥खं०६॥ इंद्रोविरोचनश्चैवश्रुत्वातुब्रह्मणोक्षिगं । विष्णुमानंदरूपंतंसम्यक्ज्ञानविपर्ययौ । आपतुस्तत्रदेवेंद्रोजानन्नपिविरोचनं । मोहयन्ननुरूपाणितस्यवाक्यान्युवाचह । यथाविरोचनोनैवजानीयाद्विष्णुमंजसा । स्ववाक्यंचानृतंनस्यात्तथाब्रह्माप्युवाचह । अयोग्याह्यसुराज्ञानेवक्तव्यंचैवनानृतं । मच्छापादासुरोभावःप्रह्लादादेर्नतुस्वतः । अयंत्वासुरएवातोवक्ष्याम्यस्योभयंयथा । इंद्रस्तुशुद्धभावत्वात्पुनरायास्यतिध्रुवं।इत्यभिप्रायतःप्रोक्तोब्रह्मणाक्षिगतोहरिः। अयोग्यत्वात्तुतच्छ्रुत्वाप्रतिरूपंविरोचनः। मत्वाप्स्वादर्शकेचैवपप्रच्छकतमस्त्विति । तत्रापितुहरेर्भावंहृदिकृत्वाचतुर्मुखः। दृश्यतेह्येषएवेतितत्त्ववेदिविवक्षया ॥खं०७॥ तथापियोग्यतैवात्रभूयसीतिनिवेदितुं । दर्शयन्प्रतिरूपस्यदोषानाहप्रजापतिः । अलंकारादिभिर्युक्तःपश्यस्वेतिविवेचयन् । यथादेहगुणेगौण्यंदोषेदोषास्तथैवतु । तथाप्यशुद्धभावत्वात्प्रतिरूपस्यतद्गुणान् । परस्यब्रह्मणोजानन्ययौतुष्टमनाःस्वयं । असुराणामविश्वासनिवृत्त्यर्थंपितामहः । माध्यस्थ्यंज्ञापया

नश्चजानन्वैरोचनंमनः । प्राहाज्ञानांपराभावइत्युच्चैश्चपुनःपुनः । तथाप्यशुद्धभावत्वादजानन्नेवनिर्ययौ । गत्वाचैवपरंब्रह्मप्रतिरूपात्मकंसदा । दिदेशसर्वासुराणांशरीरालंकृतेरपि । अलंकृतिंब्रह्मणश्चप्रत्यक्षेणोपलंभितां । अतोऽसुरानदास्यंतिनयजंत्यात्मनःपरं । स्वभोगेनैवतृप्तिःस्यादितिसर्वेपिमेनिरे । तत्संस्कारवशेनैव स्वयंब्रह्मेतिवेदिनः । अभवन्नपतंश्चैवतमोंधेनित्यदुःखिताः ॥खं०८॥ इंद्रश्चजानन्नपितुमोहयन्नसुरंतदा । गत्वानिववृतेपश्चादिवपश्यन्सदोषतां । पुनःपुनश्चमोहायगत्वागत्वानिवर्तते । कथंचिदेवविज्ञातंमयेत्यज्ञान्विमोहितुं ॥ खं० ॥ ९ ॥ तद्योग्यान्येववाक्यानिब्रह्माप्याहपुनःपुनः । गरीयसीयोग्यतेतिज्ञापयन्पूर्ववत्पुनः । संदिग्धान्येववाक्यानिप्रोवाचेंद्रायचात्मभूः । स्वप्नंप्रदर्शयन्यस्तुपूज्यतेसर्वदैवतैः । सएवविष्णुरित्याहतत्राप्याहपुरंदरः । दर्शयन्नासुरींबुद्धिंस्वप्नदृश्यविवक्षया । घ्नंतीवैनमदंतीवतथानस्यात्परोहरिः ॥ खं० ॥ १० ॥ इत्युक्तआहब्रह्मैनंसुप्तिस्थोभगवानिति । यत्रसुप्तोह्ययंजीवइत्युक्तःप्राहवासवः । नाहंजानामिमत्तोन्यंसुप्तौनान्योपिदर्शयेत् । अहमस्मीतिभूतानिनचपश्यंतिकानिचित् । यदिजीवःपरात्मावाप्यन्योन्यस्मिन्नपीततां । गतौतदाप्यपीतस्तुशंविनैवभवेदिति ॥ खं० ॥ ११ ॥ उक्तोब्रह्माब्रवीच्छक्रंज्ञापयंस्तत्त्वमं

जसा । योयंशरीरसंबंधीजीवइत्यवधार्यतां । भूतेष्यद्वर्तमानेषुयस्यनोदेहसंगतिः । सोशरीरःपरोविष्णु
रमृतोनित्यमूर्तिमान् । अधिष्ठायतथापीमंदेहमास्तेसईश्वरः । जरामृत्युपरीतोयंजीवात्मादेहसंगतेः । परे
णेयंसुखंप्रोक्तंप्रियमित्येवपंडितैः । परेणेयमभद्रंयदप्रियंतदुदीरितं । नजीवस्यतयोर्हानिःकदाचिद्विद्यतेक्व
चित् । अशरीरंपरंब्रह्मनैवतेस्पृशतःक्वचित् । अन्नामाभगवान्विष्णुर्व्याप्तत्वात्परमेश्वरः । तेनैवम्रियमाण
त्वाद्ब्रह्माऽभ्रमितिकीर्तितः । वायोःपत्नीविद्युदुक्ताविशेषद्युतिहेतुतः । ब्रह्माणीस्तनइत्नुःस्यात्सर्वशब्दात्मि
कायतः । एतेषांज्ञानवैशेष्यान्नातिदेहेनसंगतिः । अतःप्रियाप्रियेतेषामपिनब्रह्मणःकिमु । विष्णवीयंहिसुखं
तेषांस्वभर्त्रीयमथापिच । नह्यन्येयंसुखंतेषामतस्तेप्रियवर्जिताः । यथातेपरमाकाशाद्विष्णोरेवसमुत्थिताः ।
तमेवप्राप्यसंयांतिनैजमानंदमूर्जितं । एवंसम्यक्प्रसादेनविष्णोर्मुक्तोपियोपरः । यंप्राप्यतेनिजानंदमाप्नुवं
तिसकेशवः । तंप्राप्यरमतेमुक्तःस्त्रीभिर्यानैश्चबंधुभिः । यथैवसारथिर्यानेएवंदेहेचमारुतः । यथारथीतथा
विष्णुर्जीवोन्यरथगोयथा । यदाश्रितानींद्रियाणिप्राणश्चापियदाश्रयः । यदाश्रयोप्ययंजीवोयोवेदैषांप्रव
र्तनं । दर्शनंश्रवणंघ्राणंजिह्वांस्पर्शमनस्तथा । तदीयान्विषयांश्चैवयोवेदाखिलमंजसा । सविष्णुःपरमोज्ञे

योदेवताःकरणानिच । सएतैरिंद्रियैर्विष्णुर्भोगाननुभवत्यजः । स्वरूपेणैवशक्तोपिजीवदेहस्थितोहरिः । भुंक्तेतदिंद्रियैर्भोगाञ्छुरितैरिंद्रियैःस्वकैः । जीवंतदिंद्रियाण्येवंप्राणंचव्याप्यकृत्स्नशः । भुंक्तेतत्तद्गुणान्विष्णुर्नैवदोषान्कदाचन । तमेतंदेवताःसर्वावाय्वाद्याःसमुपासते । तस्मादेवंवशालोकाःसर्वकामाःसजीवकाः । तमेतंयोयथाज्ञात्वापश्येद्विष्णुंसनातनं । आप्नोतिसर्वकामांश्चसर्वलोकांश्चकामतइतिसामसंहितायां । उभौलोकाववाप्नोतीतिवचनान्नलोकायतिकमतंविरोचनोक्तं । किंतुबिंबप्रतिबिंबयोरभिमान्यैक्याभिप्रायेणजीवात्मैवमहय्यइतिमायावादएव । नचात्रजीवआत्मशब्दोक्तः । तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोधिष्ठानमात्तोवैसशरीरःप्रियाप्रियाभ्यां नहवैशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतीशजीवयोःसतात्पर्यंभेदाभिधानात् । नहिजीवादन्यस्यप्रियाप्रियानुभवोस्ति । नचमुक्तस्यापिप्रियापहतिरस्ति । नचविष्णोरत्रविवक्षितंप्रियं । पराधीनरतिप्राप्तिर्हिप्रियमत्रविवक्षितंनहितद्भगवतः । मुक्तानांतुभगवदधीनरतित्वात्प्रियमस्त्येव । जीवामुक्ताअमुक्ताश्चपराधीनरतित्वतः । नप्रियापहतिःक्वापिस्वातंत्र्यान्नहरेःप्रियं । पराधीनरतिर्यस्मात्प्रियमित्युच्यतेबुधैः । हरेरधीनतातुस्याद्यद्यपिब्रह्मवा

युवोः । तदन्यवशताभावादप्रियावितितौश्रुतौ । यथाराज्ञःस्वराट्शब्दोरुद्रस्येश्वरतातथा । यथाशक्रस्य चेंद्रत्वंतद्वदप्रियतातयोः । यथाराज्ञ्याश्वराज्ञीत्वंयथाचोमेश्वरीस्मृता । विद्युतःस्तनयित्नोश्चतथैवाप्रियता श्रुतेतिचपरमश्रुतौ । सएषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइति मुक्तस्यतत्प्रसादात्तत्प्राप्त्यानिजानंदानुभवश्रुतेश्च । सउत्तमःपुरुषइतितस्यजीवादुत्तमत्वश्रुतेश्च । अपरपुरुषापेक्षयाह्युत्तमपुरुषशब्दोभवति । अन्यथोत्तमशब्दएवस्यात् । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइति च । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते । तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरे । परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंति । इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । कृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैरित्यादेश्च । सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वायानैर्वाज्ञातिभिर्वानोपजनंस्मरन्निदंशरीरमित्यत्रापिभेदेनावस्थानश्रुतेः । उपशब्दादंतरशब्दाच्चमुक्तस्यपरंज्योतिःसमीपावस्थानागवतेश्च । नचजीवमात्रंदेवाउपासते । ऊर्जंपृथिव्याभक्त्वायोरुगायमुपासत

इतिहिश्रुतिः । भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणेत्यादेश्च । भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोविभुर्निर्मायशेतेयद
मूषुपूरुषः । भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसोलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमइत्यादौभगवतएवेंद्रियैर्भोगोक्तेश्च ।
ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्धेइतिच । गुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनादितिभगवद्वचनं
च । इदंपश्यामिजिघ्राणीत्यपिजीवानवैविदुः । द्रव्याणामपरिज्ञानाद्भेदासौपुरुषोत्तमइतिच । सउत्तमःपुरु
षइतिभगवतएवायंपरामर्शः । अन्यार्थश्चपरामर्शइतिभगवद्वचनात् । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृत
इतिच । जगद्व्यापारवर्जमित्यल्पैश्वर्यत्वंमुक्तस्यभगवताभिहितं । अतोयंप्राप्यजीवःस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्य
तेसभगवानुत्तमःपुरुषइतिपरामर्शः । स्वप्नेमहीयमानश्चरतियत्रैतत्सुप्तइतिपुरस्तादपिभेदोक्तेः । नहिमही
यमानएवजीवश्चरति । प्रायोग्यःसारथिः । प्रयोगेनयानस्य । यंतासारथिरानेताप्रायोग्यइतिकीर्तितइ
त्यभिधानात् । अन्येभ्योदीप्यमानत्वाद्दैवंचक्षुर्मनःस्मृतमितिच । यएतेब्रह्मलोकेतेषुरमते । अनुविद्यशा
स्त्राचार्यानुसारेणविदित्वाविजानात्यापरोक्ष्येण । वेदनंशास्त्रतोज्ञानंविज्ञानंब्रह्मदर्शनमितिच ॥खं० ॥१२॥
श्यामोहृदिस्थितोविष्णुःशबलोविश्वरूपवान् । जीववर्णोजीवगतोलोहितश्चक्षुषिस्थितइतिमानसे । हय

श्रीवमुखोत्थानियानिवाक्यानितानितु । रमाददर्शतान्येवब्रह्मातान्येवनारदः । यानिविष्णोरयोग्यानि प्रार्थनाद्यात्मकानितु । तान्युत्तरेषांवाक्यानिभविष्याण्यवदद्धरिः । एवंरमातथाब्रह्माछांदोग्योपनिषद्भिसे तिसामसंहितायां ॥ खं० ॥ १३ ॥ आकाशोतिप्रकाशत्वान्नामरूपेऋतेस्थितः । ब्रह्माख्योभगवान्विष्णु स्तद्वेश्मप्राप्नुयामहं । यशोहंसर्ववर्णानांमत्तोन्येषांयशोभवेत् । सोहंममयशोदातृयशसांयशउत्तमं । विष्ण्वा ख्यंपरमंब्रह्मश्वेतंश्वसनगंयतः । अदत्कमद्यमानंकंस्वानंदानुभवात्मकं । लिंदुतद्रतिदंयस्मात्तदहंप्राप्नुयांसदा ॥ खं० ॥ १४ ॥ उपदिष्टःपरेणैवत्वेवमाहचतुर्मुखः । उवाचचमनोर्विद्यांप्रजाभ्योमनुरेवच । तस्मात्सर्वेंद्रिया णीशेनिधायपुरुषोत्तमे । दृष्ट्वातंपरमंविष्णुंतल्लोकंप्रतिपद्यते । नावर्ततेपुनस्तस्मात्कदाचित्केनचित्क्वचिदि तिच ॥ खं० ॥ १५ ॥ पूर्णानंदमहोदधिःपरतमोनित्यःपरस्मात्सदासर्वज्ञःसकलेशितागुणनिधिर्नित्योत्सव स्तद्विदां । सर्वस्मादधिकंममप्रियतमस्त्विष्टादपीष्टोत्तमस्सर्वस्माच्चहितात्सदाहिततमःप्रीतोभवेन्मेहरिः । य स्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचो ॥६१९॥
नयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहरौतेनहि । हनशब्दोज्ञानवाचीहनूमान्मति

शब्दितः । रामस्यस्वृतरूपस्यवाचोनेतागुणोदधिः । भृतमोभीमइत्युक्तोवाचोमामातरःस्मृताः । ऋगाद्या इतिहासश्चपुराणंपंचरात्रकं । प्रोक्ताःसप्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततःस्मृतः । मध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थ मुदाहृतं । मध्वआनंदतीर्थःस्यात्तृतीयामारुतीतनुः । इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः । योवेदवेदवि त्तस्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतइतिसद्भावे । आनंदतीर्थइतितुयस्यनामतृतीयकं । पूर्णप्रज्ञेनतेनेदंकृतंभाष्यंहरेः प्रियं । नित्यानंदोहरिःपूर्णोनित्यदाप्रीयतांमम । नमस्तस्मैनमस्तस्मैनमस्तस्मैचविष्णवे ॥ ॐइतिश्रीमदा नंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीमच्छांदोग्यभाष्यं संपूर्णं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

॥ छांदोग्यभाष्यंसंपूर्णं ॥

The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi birudankita Shreemajjaalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartful salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this project.

Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com